

T.C.

BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

SAFVETÜ'T-TEFÂSİR'DE GÜNCEL TEFSİR PROBLEMLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Abdullah ÖZBEK

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Lokman BEDİR

BİLECİK, 2026

10651385

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

SAFVETÜ'T-TEFÂSİR'DE GÜNCEL TEFSİR PROBLEMLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Abdullah ÖZBEK

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Lokman BEDİR

BİLECİK, 2026

10651385

BEYAN

“Safvetü’t Tefâsîr’de Güncel Tefsir Problemleri” adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazım aşamasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, [Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Faaliyetlerinde Üretken Yapay Zekâ Kullanımına Dair Etik Rehberine](#) uygun olarak tez/dönem projemi hazırladığımı, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel etik kurallarına uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, çalışmamın herhangi bir kısmının başka bir tez/dönem projesi olarak sunulmadığını, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Abdullah ÖZBEK

.../.../2026

İmza:

ÖN SÖZ

Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de insanı kendisine kulluk etmesi amacıyla yaratmış olduğu hakikatini açıkça bildirmiştir. İbadetlerin mahiyeti ve uygulanışı da yine ilahî vahiy aracılığıyla insanlığa sunulmuştur. Bu bağlamda, Kur'an'ın doğru anlaşılması günümüze dair problemlerin çözümü hususunda onun rehberliğine ihtiyaç duyduğumuz için vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Zira Kur'an hidayet rehberi olması yönüyle insanın ömrü boyunca karşılaşılabileceği tüm problemlere dair çözümleri ilgili âyetlerinde açıkça ortaya koymaktadır.

Tefsir geleneğinde, Kur'an âyetlerinin öncelikle yine Kur'an âyetleriyle açıklanması esas alınmış; bu yöntemin yeterli olmadığı durumlarda ise Hz. Peygamber'in sahih hadislerine başvurulmuştur. Her dönemde olduğu gibi günümüzde de ortaya çıkan problemlerin çözümünde hem âyetlerin bağlamı ve hem de maksadı açısından önemli açıklamalar ortaya koyulmuştur. Bu yönüyle Kur'an ve onun tefsirleri temel kaynak işlevi görmekte ve özellikle güncel problemlerinin çözümünde tefsir çalışmaları büyük bir önem arz etmektedir.

Muhammed Ali es-Sâbûnî tarafından kaleme alınan *Safvetü't-Tefâsîr* adlı eser, klasik tefsirlerden yararlanması, özgün çözümleri barındırması ve güncel açıklamalara da yer vermesi bakımından çağdaş tefsir literatürü içerisinde özgün bir yere sahiptir.

Bu tezin yazılma sürecinde, çalışmayı sahiplenerek takip eden danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Lokman BEDİR'e değerli katkı ve emekleri için teşekkür eder ve saygılarımı sunarım. Tez konusunun belirlenmesinde ve tezin başlangıç aşamasındaki değerli fikirleri ile yol gösteren Prof. Dr. Avnullah Enes ATEŞ'e ve çalışmanın son haline gelmesindeki değerli katkıları adına Doç. Dr. Ömer ÖZBEK'e ayrıca teşekkür ederim.

Son olarak beni yetiştiren, bu günlere ulaşmamı sağlayan ve halen duaları ile destekleyen değerli anne-babama ve tezin yoğun sürecinde fedakârlık ve desteği için sevgili eşim Betül ÖZBEK'e teşekkür ederim.

Abdullah ÖZBEK

2026

ÖZET

SAFVETÜ'T-TEFÂSİR'DE GÜNCEL TEFSİR PROBLEMLERİ

Kur'an'ın doğru anlaşılması ve geniş kitlelere ulaştırılması amacıyla tarih boyunca birçok tefsir çalışması yapılmıştır. Özellikle modern dönemde kaleme alınan tefsirlerde, toplumsal meselelerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu dönemde ortaya çıkan bilimsel gelişmeler, teknolojik ilerlemeler, sosyo-kültürel değişimler ve fikrî akımlar, Kur'an âyetlerinin yeniden yorumlanmasını gerekli kılmıştır. Oryantalizm, sömürgecilik, modernizm gibi etkiler; Kur'an merkezli yeni yaklaşımların doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu yaklaşımların amacı ortaya çıkan yeni problemlere Kur'an'ın rehberliğinde çözümler bulmaktır. Günümüzde gerek akademik çevrelerde gerekse medya ve toplumsal platformlarda, çağın getirdiği inanç ve fıkıh temelli sorunlar tam da bu amaca yönelik olarak Kur'an ekseninde tartışılmaktadır. Bu tartışmalarda modernist ve gelenekselci bakış açıları ile Kur'an'a yönelen ilim sahibi insanlar, yaptıkları tefsirlerde farklı düşünce çizgilerine yönelmiştir. Bu çalışma, yakın dönemde vefat eden önemli tefsir âlimlerinden Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin (ö. 2021) *Safvetü't-Tefâsîr* adlı tefsirini güncel tefsir problemleri açısından incelemeyi amaçlamaktadır. Tefsirin çağdaş meseleler karşısındaki duruşu ve yaklaşım biçimi analiz edilmiştir. Tespit edilen güncel tefsir problemleri "Bize Kur'an Yeter! Düşüncesi, Nüzûl-i İsâ İncanının Kur'an'daki Yeri, Ehl-i Kitâp Hakkında Cennet Görüşleri, Kur'an'da Tevessûl, Kur'an'a Göre Kâbir Hayatı, Allah'ın Sorumlu Kıldığı Hususlarda Kullarının Yapacaklarını Bilmesi, Evrim Teorisi ve Kur'an'la İlişkilendirilmesi ve son olarak İnsanların Toplu Olarak Yaratıldığı İddiası" gibi konulardan oluşmaktadır. Bundan başka problemler varsa da onlar çalışmaya dâhil edilmemiş ve konu, bu sayılan problemlerle sınırlı tutulmuştur. Bu problemlerin çözümü için öncelikle problem ortaya serilmiş, ilgili olduğu âyet veya âyetler tespit edilerek Sâbûnî'nin bu âyetlerin tefsirine konuyu nasıl işlediği aktarılarak yorumlanmıştır. Günümüz tefsir problemlerine dair elde edilen bulgular çözüme dair kapsamlı değerlendirmelerin yapıldığını ortaya koymuştur. Bu tespitler sonuç kısmında yer almıştır.

Anahtar Kavramlar: Tefsir, Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, Güncel Tefsir Problemleri.

ABSTRACT

CONTEMPORARY TAFSİR IN ISSUES SAFWAT AL-TAFASİR

Throughout history, numerous tafsir (Qur'anic exegesis) works have been produced with the aim of correctly understanding the Qur'an and conveying its message to broader audiences. Especially in the modern era, tafsirs have increasingly focused on social issues. Scientific advancements, technological progress, socio-cultural transformations, and intellectual movements have necessitated the reinterpretation of Qur'anic verses. Influences such as Orientalism, colonialism, and modernism have paved the way for new Qur'an-centered approaches. The goal of these approaches is to find solutions to emerging problems under the guidance of the Qur'an. Today, both in academic circles and across media and social platforms, belief and jurisprudence-based issues brought about by the modern age are being discussed within a Qur'anic framework. In these discussions, scholars with either modernist or traditionalist perspectives have taken different intellectual paths in their tafsir works. This study aims to examine the tafsir titled *Safwat al-Tafasir* by the late prominent scholar Muhammad Ali al-Sâbûnî (d. 2021) in light of contemporary tafsir-related issues. The stance and approach of this tafsir toward modern-day challenges have been analyzed. The identified contemporary tafsir problems include: "The 'Qur'an Alone is Sufficient' View, The Belief in the Descent of Jesus in the Qur'an, Views on Paradise Concerning the People of the Book, Tawassul in the Qur'an, The Grave Life According to the Qur'an, God's Knowledge of What His Servants Will Do in Matters He Holds Them Responsible For, Evolution Teori and making association with the Qur'an, and the Claim That Humans Were Created Collectively." Although other issues exist, the study has been limited to the ones listed above. For each problem, the issue was first presented, then the relevant verse(s) were identified, and finally, al-Sâbûnî's interpretation of these verses was conveyed and analyzed. The findings regarding contemporary tafsir problems demonstrate that comprehensive evaluations have been made toward resolving these issues. These findings are presented in the conclusion section.

Key Words: Tafsir, Sabuni, *Safwat al-Tafasir*, Contemporary Tafsir Issues.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TEFSİR İLMİ VE SÂBÛNÎ'NİN HAYATI

1. Tefsir ve Müfessir Kavramları.....	4
2. Tefsir Kavramına Yakın Anlamalı Kavramlar	4
2.1. Te'vîl.....	4
2.2. Terceme.....	5
3. Tefsir Çeşitleri	6
3.1. Rivâyet Tefsirleri	6
3.2. Dirâyet Tefsirleri.....	7
3.2.1. İşâri/Sûfi Tefsir	10
3.2.2. Lugavî/Filolojik Tefsir.....	11
4. Tefsire Duyulan İhtiyaç	13
5. Müfessirlerin Taşınması Gereken Vasıflar	13
6. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Hayatı ve İlmî Şâhsiyeti	15
7. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Eserleri	16
8. Safvetü't-Tefâsîr (Tefsirlerin Özü).....	18
8.1. Sûrenin Takdîminin Yapılması	18
8.2. Âyetler Arasındaki Münasebet.....	18
8.3. Kelimelerin İzahlarının Yapılması.....	19
8.4. Âyetlerin Nüzul Sebebi	19
8.5. Âyetlerin Tefsirlerinin Yapılması	19
8.6. Edebi Sanatlar	19
8.7. Faydalı Bilgiler ve Nükteler.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

SAFVETÜ'T-TEFÂSİR'DE GÜNCEL TEFSİR PROBLEMLERİ

1. “Bize Kur’an Yeter!” Düşüncesi	22
1.1. Kitapta Hiçbir Şeyin Eksik Bırakılmaması	22
1.2. Kitap’ın Her Şeye Açıklama Getirmiş Olması	24
1.3. Kitap’ta Okunanların Yeterli Olması	25
1.4. Kur’an’ı Referans Alanın Kur’an’la Yetinememesi	27
2. Hz. İsa’nın (as) Nüzûlü Meselesi.....	28
2.1. Hz. İsa’nın Vefat Ettirilmiş Olması	29
2.2. Hz. İsa’nın Vefat Edinceye Kadar Şahit Olması.....	30
2.3. İnkârcıları Hz. İsa’yı Öldürmemiş Olması.....	31
2.4. Hz. İsa’nın Göğe Kaldırılması	32
3. Ehl-i Kitâb Hakkında Cennet Görüşleri.....	34
3.1. Kur’an’da Kurtuluş için Ehl-i Kitâb’la Ortak Şartlar	35
3.2. Kurtuluşun Allah’ın Ölçülerine Göre Gerçekleşmesi	37
3.3. Kur’an’da Tevrat ve İncil’e Davetin Bulunması	39
3.4. Kur’an’da Önceki Semavi Kitapları Tastik Etmesi	40
3.5. Kur’an’ın Ehl-i Kitâb’ı İslam’a Davet Etmesi.....	43
3.6. Kurtuluş için Şirk Unsurlarından Temizlenme Şartı.....	45
3.7. Kurtuluş için Müslümanlar Gibi İnanma Şartı.....	48
3.8. Ehl-i Kitâb’ın Tevrat ve İncil’i Değiştirmiş Olması	50
3.9. Kur’an’ın Nesh Yetkisi ve Evrensel Daveti	51
4. Kur’an’da Tevessül.....	52
4.1. Vesilenin Kur’anî Dayanağı ve Sâbûnînin Yorumu	52
4.2. Hz. Peygamber’in Ümmeti için İstiğfârı.....	54
4.3. Önceki Peygamberlerin Duaları	55
5. Kur’an’da Kabir Hayatı	58
5.1. Kabir Hayatı ile İlgili Âyetler ve Sâbûnî’nin Yaklaşımı	58
5.1.1. Sabah Akşam Ateşe Arz Olunma ve Yüze Sırta Vurulma Azabı..	59
5.1.2. Günah İşlerken Ölenlerin Azabı	60
5.1.3. Münafıkları İçin de Yüzlerine ve Sırtlarına Vurma Azabı	61
5.1.4. Ölüm Esnasında Nimetlerle Karşılaşılması	63
5.2. Ölüm Anı, Berzah ve Hesap Günü Anlatıları	65

5.3. Hesabın Hikmeti	66
5.4. Kabir Hayatını Reddedenlerin Delilleri ve Eleştirisi	67
5.4.1. “Uyku” İfadesi ve Ruhların Tutulması	67
5.4.2. Uykularında Ruhları Alınanlar	68
5.5. Kabir Hayatını Reddedenlerin Delilleri ve Sâbûnî'nin Yaklaşımı	69
5.5.1. Fâtiha Sûresi ve “Mâliki Yevmi'd-Dîn” İfadesi	69
5.5.2. Gayb Bilgisinin Yalnız Allah'a Ait Olması	70
5.6. Kabir Hayatının Ahiret Sürecindeki Yeri	73
5.6.1. Sorgusunun Kur'an'a; Demir Çekiçle Azabın Akla Aykırı Olması	73
5.6.2. Günahların Sorulmaması, Gayb Bilgisi, Adalet ve Süre İtirazları.	74
6. Allah'ın Sorumlu Kıldığı Hususlarda Kullarının Yapacaklarını Bilmesi.....	76
6.1. Öne Sürülen Deliller	76
6.2. İlgili Âyetler Hakkında Sâbûnî'nin Görüşleri.....	76
6.3. Allah'ın İlminde Dâhil Olan “Şey” Kelimesinin Tahlili	79
6.4. Allah'ın Kulların Tercihlerini Bilmediği İddiasının Tarihî Arka Planı ...	80
6.5. İddia Sahiplerinin Delillendirme Yöntemi ve Eleştirisi.....	81
6.6. Allah'ın, Kulların Amellerini Bildiğini Gösteren Âyetler	82
7. Evrim Teorisi ve Kur'an'la İlişkilendirilmesi	85
7.1. İnsanın Yaratılışı ve Evrim İddiasına Kur'anî Bakış	86
7.1.1. Hz. Âdem'in Doğrudan Yaratılışı	86
7.1.2. Topraktan Yaratılış ve Ana Rahmindeki Aşamalar	87
7.1.3. İnsan Cinsi ve Toprak Unsuru	89
7.2. Kur'an'da Evrim İddiasının Reddi.....	90
7.2.1. Evreler ve Bitki Gibi Yaratılış	93
7.2.2. İlk İnsan ve Nesli	94
7.2.3. Yoktan Var Ediliş	94
7.3. Kur'an'da İnsan Yaratılışıyla İlgili Diğer âyetler	95
8. İnsanların Toplu Olarak Yaratıldığı İddiası.....	98
8.1. İnsanlığın Yaratılışıyla İlgili Kur'an Temelli Görüşler	98
8.2. İnsanın Yaratılışıyla İlgili En Çok Tartışılan Âyet ve Görüşler	98
8.3. İddianın Tarihî Arka Planı	104
8.4. Âyetlerin Dil ve Bağlam Açısından Değerlendirilmesi	105
8.5. İlk İnsanın Çamurdan Yaratılışı ve Âdem Olduğuna Dair Deliller	107

SONUÇ	110
KAYNAKÇA.....	113

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.	: Bakınız
Çvr.	: Çeviren
Nşr.	: Neşreden
Thk.	: Tahkik eden
Hız.	: Hazreti
vs.	: Vesâire
as	: Aleyhisselam
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
ra	: Radyallahu Anh
cc	: Celle Celâluh
y.y.	: Yüzyıl
b.	: İbn, Bin
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
trc.	: Tercüme
thk.	: Tahkik
vb.	: Ve benzeri

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı

Güncel tefsir problemleri son zamanlarda popüler olmuş ülkemizde de sıkça üzerinde durulan konulardan birisidir. Bu nedenle Kur'an'ın anlaşılmasında ortaya çıkan zorlukları ele alarak, İslam'ın evrensel mesajını günümüz bağlamında doğru bir şekilde yorumlamayı hedeflemesi açısından önem arz etmektedir.

Bu araştırmada belirlemiş olduğumuz günümüz tefsir problemleri ve güncel tefsir tartışmaları Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin *Safvetü't-Tefâsîr* isimli tefsiri kapsamında ele alınmaya çalışılacaktır.

Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin, modern dönemde yaşamış ve günümüz tefsir tartışmalarını gözlemlemiş bir müfessir olarak, rivayet temelli bir tefsir anlayışını benimsemiş olması nedeniyle, bu çalışmada onun güncel tefsir sorunlarına yaklaşımını incelemek amaçlanmıştır.

Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Çalışmamızın kapsamını, Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin *Safvetü't-Tefâsîr* adlı tefsirinin modern tefsir sorunları bağlamında analizi oluşturmakta olup, bu inceleme ile eserin güncel tefsir problemlerine bakış açısı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmamızda ele alınacak modern tefsir problemleri arasında; "Kur'an Yeter Söylemi", "Kur'an'a Göre Nüzûlü İsâ (as)", "Ehli Kitap Cennete Girecek mi?", "Kur'an'da Tevessül", "Kur'an'da Kabir Hayatı", "Allah, Sorumlu Kıldığı Konularda Kullarının Yapacaklarını Bilir mi?", "Evrin Teorisi ve Kur'an'la İlişkilendirilmesi" ve "İnsanların Toplu Yaratıldığı İddiası" konuları yer alacaktır. Belirlenen bu konularla sınırlı olmak üzere, *Safvetü't-Tefâsîr* adlı eserin tefsir anlayışı çerçevesinde, her bir konu detaylı bir şekilde incelenecek ve eserin bu modern tefsir problemlerine dair yaklaşımı ortaya konulacaktır.

Araştırmanın Metodu

Araştırmamızda, belirlediğimiz tefsir problemleri hakkında ortaya çıkan görüşler belirtilecek, müfessirimizin ilgili eserinde bu problemlere bakış açısı ele alınacak ve daha sonra bir değerlendirme yapılacaktır. Dolayısıyla araştırmamızda nitel, doküman incelemesine dayalı, betimsel ve analitik bir yöntem kullanılacaktır.

Sâbûnî ve Eserleri ile İlgili Literatür Taraması

Muhammed Ali es-Sâbûnî tefsir literatüründe önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle müfessir ve eserleri hakkında yapılmış çeşitli düzeylerde akademik çalışmalar mevcuttur. Bunlardan bazıları:

Kitaplar;

Keskin, Z. (2022). “*Muhammed Ali es-Sâbûnî ve tefsir ilmindeki yeri*”. Grafiker Yayınları, Ankara.

Özdemir, A.T. (2024). “*Muhammed Ali es-Sâbûnî ve tefsirciliği*”. Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul.

Yolcu, M. (2019). “*Muhammed Ali es-Sâbûnî Eserler, Fikirler, Tenkitler*”. Erguvan Yayınevi, İstanbul.

Kitap Bölümü;

Yıldırım, D. A. (2022). Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin bazı tefsir problemlerine yaklaşımı. Z. Keskin (Ed.), *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir İlmindeki Yeri* (ss. 33–67). Ankara: Grafiker Yayınları

Tezler;

Akoğlan, M. (2019). *Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Safvetü't-Tefâsîr Adlı Eserinde Yahudilik* (Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demir, İ. (2000). *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir Metodu* (Yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı.

Hop, M. (2000). *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Revâiü'l-Beyân, Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm mine'l-Kur'an'ı* (Yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karaoğlan, A. (2011). *Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin “Ahkâm-ı Kur'aniye” ve Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin “Revâiü'l-Beyân” Adlı Eserinin Mukayesesi* (Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özüçalışır, A. (2011). *Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin "Safvetü't-Tefâsîr" Adlı Tefsirinde Beyân, Meânî Ve Bedî: Fâtiha ve Bakara Sûreleri* (Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Solmaz, Y. (2014). *Tefsîrin oluşumunda Ulûmü'l-Kur'an'ın yeri: Medârikü't-Tenzîl ve Safvetü't-Tefâsîr Örneği* (Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Shlash, R. (2024). *Eğitsel Tefsir ve Toplumsal Davranışlar Üzerindeki Etkisi (Safvetü't-Tefâsîr Örneği)* (Yüksek Lisans Tezi). Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Makaleler;

Çetin, H. (2022). Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin "eş-Şerhu'l-Müyesser" adlı eseri bağlamında şerh metodu (*Sharh methodology in the context of Muhammed Ali as-Sâbûnî's "as-Sharh al-Muyassar"*). *TURAN-SAM: Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 14(56), 265–273.

Gökçe, R. (2022). Muhammed 'Ali es-Sâbûnî (30 Receb 1348 – 6 Şa'bân 1442 / 1 Ocak 1930 – 19 Mart 2021). *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 20(1), 185–194.

Raheem, M. A. F. (2024). Sâbûnî'nin *Safvetü't-Tefâsîr* adlı eserinde âyetler arasındaki münâsebet çeşitleri. *Dâruhadîs İslami Araştırmalar Dergisi*, 7, 93–111.

Sâbûnî, A. (2022). Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin eserleri. *Tafsir*, 2(2), 64–83.

Bildiriler;

Yolcu, M. ve Tokay, A. (2019). Muhammed Ali es-Sâbûnî'ye yöneltilen tenkitlerin değerlendirilmesi. *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı = The Criticism Culture and Morality of Tolerance in Islamic Thought (International Symposium)* (Cilt 2, ss. 79–98).

BİRİNCİ BÖLÜM

TEFSİR İLMİ VE SÂBÛNÎ'NİN HAYATI

Bu başlık altında *tefsir* kavramına, *tefsir* kavramına yakın anlamlı olan kelimelere, tefsir yöntemlerine, tefsire neden ihtiyaç duyulduğuna ve müfessirlerin hangi vasıfları taşıması gerektiği hususlarına değinilecektir.

1. Tefsir ve Müfessir Kavramları

Kur'an'daki âyetlerin bazıları kolay bir şekilde anlaşılabilirken, bazılarında ise tefsir çalışmaları ile açıklama yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. “Tefsir” التفسير “kapalı bir şeyi açmak, bir şeyi açıklamak” ortaya koymak gibi manalara gelmektedir (İbn Manzûr, 1992: V, 55; Cevherî, “sfr” md.; İsfahânî, “sfr” md.). Terim olarak ise “insanın kendi gücünün yettiği düzeyde ve Allah'ın (c.c.) istediği şekilde Kur'an'ın anlaşılması için ortaya çıkmış ilim” olarak tanımlanabilir (Zürkânî, 1996: II, 6).

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) âyetlerin ne kadarlık bir kısmının tefsir ettiği tartışmalıdır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra Kur'an'ı tefsir etme görevini onun eğitiminden geçen ve tefsir konusunda yetkinlik kazanan sahâbîler devam ettirmişlerdir.

Kur'an'ı tefsir edene “müfessir” المفسر denilmektedir. Müfessir ifadesinin ilk kez hangi zamanda kullanıldığı hususunda kesin bir bilgi ortaya koymak zordur. Ayrıca “müfessir” kelimesi sözlükte “açıklamak, beyan etmek ve izhar etmek” manalarına gelen “fesr” kökünün “te'îl” (tefsîr) kalıbından türemiştir. (Taberî, 2003: I, 88). Çeşitli eserlerde müfessir yerine “ehlü't-tefsîr, ashâbü't-tefsîr, ehlü't-te'vîl, ashâbü't-te'vîl” ifadeleri de kullanılmıştır (Birişik, 2020: 496-497).

2. Tefsir Kavramına Yakın Anlamlı Kavramlar

Te'vîl ve terceme kavramları tefsir kelimesine mana bakımından en yakın olanlardır. Bundan dolayıdır ki bu başlık altında kavramları açıklamak suretiyle aralarındaki farklara değinilmeye çalışılmış, bu konuda mümkün merteye furuk sözlüklerine müracaat edilmiştir.

2.1. Te'vîl

Sözlükte “dönüp gelmek, dönüp varmak” manasındaki “evl” أول kökünden türeyen “te'vîl” تأويل kavramı “bir sözü iyice irdelleyerek varacağı manaya çekmek, döndürmek, bir şeyi hedeflenen son noktaya kadar ulaştırmak” anlamlarına gelmektedir. Terim

olarak ise “naslarda geçen lafzın bir delile dayandırılarak muhtemel manalarından birisine nakletmek” olarak tanımlanır (İsfahânî, 2010: 109; Yavuz, 2012: 27).

Kur’an-ı Kerîm’in anlaşılmasında te’vîl kavramı büyük önem arz etmektedir. Bu kavramın mahiyeti hususunda âlimler tarafından görüş birliğine varılmadığı görülmektedir (Ebu Zeyd, 1996: 24-44). Ancak en çok rüya tabiri manasında kullanıldığı ifade edilmiştir (Barlas, 2013: 76-141).

İndiği dönemden itibaren ahirete kadar yaşayacak olan tüm insanlar için kurallar belirleyen yüce kitabımız Kur’an-ı Kerîm, içerdiği genel ilkelerin yanında açıkça anlaşılabilen ve sarih biçimde anlaşılamayan âyetleri barındırmaktadır. Bununla birlikte Kur’an-ı Kerîm’de yüksek edebî sanatlar da vardır. Dolayısıyla Kur’an-ı Kerîm’in tüm insanlar tarafından anlaşılabilmesi ve onunla amel edilebilmesi için mutlaka tefsirinin yapılması gerekmektedir. Bu da ancak tefsir ilmini iyi bilen kimseler tarafından izah edilmek suretiyle anlaşılabilir (Cerrahoğlu, 1971: 209-211).

2.2. Terceme

Terceme kavramını açıklamaya çalışırken mutlak surette tefsir ile arasındaki farklara değinmek gerekmektedir. Tefsir kavramına yukarıdaki ilgili başlıkta değinilmişti. ترجمة “Terceme” kavramı ise; رجم fiilinden türeyen bir sözcük olup, sözcük manasında “bir kelimeyi ve anlatılmak istenen şeyi bir dilden başka bir dile çevirmek, bir sözü başka bir dilde tefsir ve beyân etmek” olarak açıklanmıştır (İbn Manzûr, 1992: XII, 66). Terim manasına bakıldığında ise “bir kelimenin veya anlatılmak istenen şeyin manasını farklı bir dilde benzer bir tabirle açıklamak” (Cerrahoğlu, 2019: 26-31) şeklinde tarif edilmektedir.

Kur’an-ı Kerîm’in Arapça bilmeyen müminler için kendi dillerinde anlaşılabilmesi için terceme yapılması zaruridir denilebilir. İslam dininin yayılmasına da büyük katkı sağlayacağından doğru bilginin aktarılması için ehil kimseler tarafından yapılması gerekmektedir. Bu aşamada şunu söylemekte elzemdir. Kur’an-ı Kerîm’in tam olarak tercemesinin yapılmasının mümkün olamayacağı açıktır. Bu yüzden onun aslına en yakın şekilde (ne kadar çabalansa da mutlaka eksik olacaktır) tefsir yönünden terceme edilmiş haline bizzat Kur’an-ı Kerîm denilmekten kaçınılmış ve meâl olarak ifade edilmiştir (Cerrahoğlu, 1971: 211-217).

3. Tefsir Çeşitleri

Tefsir insanların dünya ve âhîret hayatlarında güzelliklere ulaşmayı sağlayan yoldur. Müfessirler ilgilerine göre Kur'an'ın belâgatına, ahkâm âyetlerine, içerdiği kıssalara ve ictimâî yönüne dair çalışmalar yapmışlardır. Tefsir çalışmalarında genellikle rivâyet ve dirâyet yöntemini kullanmışlardır. Rivâyet tefsirlerinde kullanılan yöntem, birbirine bağlı nakillerle rivayetlerin aktarılmasıdır. Dirâyet tefsirlerinde ise müfessirin kendi görüşleriyle birlikte ictihâdî konularda daha rahat ve serbest bir yaklaşımla açıklamalar yapabiliyor olmasıdır (Cerrahoğlu, 2019: 523-525; Ak, 2007: 111).

3.1. Rivâyet Tefsirleri

Rivâyet tefsiri türüne “me’sûr” ya da “menkul” tefsir isimleri de verilmektedir. Tefsir için kaynak olarak sadece Kur'an-ı Kerîm'i, Resûl-i Ekrem'in sünnetini, sahâbeyi ve sahâbeden faydalanan nesli esas alan bu tür tefsirlerde ilk olarak Kur'an'ın Kur'an'la veya Kur'an'ın sünnetle tefsir edilmesi söz konusudur. Kur'an-ı Kerim'de bir âyette bir husus veya herhangi bir mesele açıkça ifade edilmezken başka bir âyette daha geniş ve açık olarak anlatılabilmektedir. Bu nedenle bir konu incelenmek istendiğinde, o konuya dair bütün âyetlerin değerlendirilmesi gerekmektedir. Kur'an âyetleri bu şekilde birbirini açıklıyorsa başka bir kaynağa başvurma ihtiyacı kalmayabilir. Bu bağlamda Kur'an'ın Kur'an'la tefsirine dair birçok âyet bulunmaktadır (Zerkeşi, 1956-1958: II, 186-187). Bu çerçevede bazen âyet kendi içerisinde kendisini tefsir etmekte (el-Bakara, 2/187; en-Nisa', 4/25), bazen bir âyet aynı sûre içerisindeki başka bir âyet ile tefsir edilmekte (el-İhlas, 112/2-4; el-Me'aric, 70/19-20; el-Ma'ide, 5/1-3), bazen de tefsir eden âyet ile tefsir edilen âyet ayrı ayrı surelerde bulunmaktadır (el-Fatiha, 1/4 ile el-İnfitar, 82/17-19; el-Ma'ide, 5/45 ile el-Bakara, 2/178).

Kur'an'ı Kerîm'i daha iyi anlamak için, Kur'an'ın Kur'an'la tefsirinden sonraki ilk kaynak Hz. Peygamberin hadisleridir. O tüm insanlar arasında Kur'an'ı en iyi bilendir. Kendisine verilen tebliğ görevini îfa ederken muhataplarının anlayamadıkları kısımları izah etmiştir. Zira kendi üzerinde düşünmeyi emreden Kur'an'ı anlayabilmek için onun tefsirine ihtiyaç vardır. Kur'an'daki hükümlerin birçoğu küllî olduğundan bu hükümlerin açıklanması için sünnete ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle sünnet Kur'an'dan sonra İslam'ın ikinci kaynağı olmuştur. Sahabeler ilk günlerden itibaren Kur'an'ı Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söz ve davranışlarını takip ederek anlamaya çalışmışlardır (Cerrahoğlu, 2019: 41-42).

Rivâyet tefsiri yaklaşımına göre müfessir bu yollarla gelen bilgiyle yetinir ve Kur'an'ı bu kaynaklara dayanarak yorumlar. Burada en önemli sorun yukarıda geçen dört kaynağın

Kur'an-ı Kerim'in tefsiri için yeterli olup olmadığıdır. Rivayet tefsirini ideal yöntem kabul edenlere göre bunun ötesine geçmek doğru değildir. Ancak İslam toplumunun genişlemesi, problemlerin artması ve şartların değişmesi gibi sebeplerin âyetlerin yeni bakış açılarıyla tefsirini gerekli kıldığı bir gerçektir. Bizzat Kur'an-ı Kerim'in, Resûl-i Ekrem'den ve Selef'ten gelen bilgilerin Kur'an'ı insanların ihtiyacını karşılayacak bir kitap olarak takdim ettiği, ayrıca Kur'an'ın kendisinin muhataplarını üzerinde düşünmeye teşvik ettiği göz önüne alınırsa sadece nakle dayanan tefsirin yeterli olamayacağı düşüncesi öne çıkar. Ancak aradan geçen uzun zamana rağmen rivayet tefsiri (tefsîrû's-Selef) dışındaki yöntemleri reddeden ince fakat güçlü bir çizgi bir şekilde varlığını sürdürmüş, hatta Arabistan merkezli Selefî anlayış ile Hint alt kıtasında XIX. yüzyılda ortaya çıkan Ehl-i hadîs ekolü bu konudaki sert tutumlarını ileri noktalara vardırılmıştır (Birişik, 2011: XL/240.; Selefilik ve tefsir konusu için bk. Öztürk, IX/3 [2009], s. 85-110; Erbaş, IX/3 [2009], s. 125-139). Rivayet tefsirinin Kur'an'dan sonra en temel kaynağı hadis kitaplarıdır. Bu şekilde hadislerle Kur'an tefsiri dahi yapılmıştır.

Rivâyet tefsirlerine örnek verecek olursak; Abdürrezzâk es-San'ânî'nin dört cüz halinde neşredilen *Tefsîrû'l-Kur'ân*, Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, İbnü'l-Münzir en-Nîsâbü'rî'nin bir kısmı günümüze ulaşan on cildi aşkın *et-Tefsîr*, İbn Ebû Hâtim'in *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî)*, Ebû İshak es-Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzil*, İbn Atıyye el-Endelüsî'nin *el-Muharrerü'l-vecîz*, İbn Teymiyye'nin *et-Tefsîrû'l-kebîr ve Deka'iku't-tefsîr*, İbn Kesîr'in *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-menşûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* ve İbn Akîle'nin *el-Cevherü'l-manzûm fi't-tefsîr bi'l-merfû' min kelâmi Seyyidi'l-mürselîn ve'l-mahkûm* adlı eserleri rivayet tefsirinin önde gelen örnekleri arasındadır. Birişik'a göre "Bunların dışında günümüze kadar çok sayıda çalışma yapılmış, Şevkânî'nin *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* adlı eseri gibi rivayet ve dirâyet yöntemlerini kendi içinde bir arada ele alan eserler de meydana getirilmiştir." (Birişik, 2011: XL/240).

3.2. Dirâyet Tefsirleri

Dirâyet tefsiri türüne "re'y" veya "aklî" tefsir de denilmektedir. Bu tefsir türü yalnızca rivayetlere bağlı kalmayıp dilbilgisi, din, edebiyat, mezhep gibi çeşitli yönlerden değerlendirilerek yapılan tefsirdir (Cerrahoğlu, 2019: 601). Bahsedilen "re'y" den kastedilen âlimlerin yapmış olduğu ictihaddır. Dirâyet tefsircileri rivayet tefsirlerinin kullanmış olduğu kaynak ve yöntemlerle yetinmeyerek zaman zaman bu kaynaklardan gelen verileri eleştirir, rivâyetlerle gelen bilgilerin yeterli olmayacağı düşüncesiyle ilgili âyeti veya sûrenin tamamını

yorumlamaya çalışır. Bu tarz tefsirlerde tefsir eden kişinin rolü daha büyüktür; elde ettiği kaynakları akli bir süzgeçten geçirir, bir nevi içtihat yapar (Birişik, 2011: 286-290).

Dirâyet tefsiri, âlimlerin sonradan ortaya çıkarmış olduğu bir yöntem olmayıp bizzat Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'den (s.a.v.) örnek alınan yorumlama biçimidir. Zira Kur'an insanı üzerinde düşünmeye teşvik eden bir kitaptır (en-Nisa', 4/82; Sad, 38/29; Muhammed, 47/24). Hz. Peygamber de (s.a.v.) düşünmenin önemine değinmiş ve tefekkür etmek suretiyle düşünmenin bir senelik nâfile ibadetten daha hayırlı olduğunu söylemiştir (İbn Mâce, 2015: I, 160).

Dirâyet tefsirinde müfessir rivayet tefsirinin kaynak ve metotlarını kullanmakla kalmaz; bu kaynakların verilerini eleştirir, sadece rivayeti aktarmayıp bilgiyi yetersiz görürse ilgili âyeti veya sûreye kendi yorumlarını da katmaya çalışır. Bu tefsir yönteminde müfessir rivayet tefsirine göre daha aktiftir. Elindeki kaynaklar hakkında adeta içtihat yaparak onları akıl süzgecinden geçirir. Dirâyet tefsiri de kaynak bakımından ulemânın sonradan ihdas ettiği bir yöntem değildir. Diğer tefsir çeşitleri gibi onun da kaynağı Kur'an ve Hz. Peygamber'in Kur'an'ı yorumlama tarzıdır. Bilindiği gibi Allah Kur'an'da birçok yerde insanları âyetler hakkında düşünmeye yöneltmektedir. Aynı zamanda Hz. Peygamber de Kur'an lafızlarının mecaz anlamlarda kullanılabileceğini söylemekte ve kişinin dikkatli olmasını ve bu konuda olduğu gibi daima aklını kullanmasını salık vermektedir. "Adî b. Hâtim'in orucun başlama vaktini (imsak) tayin eden âyeti (el-Bakara 2/187) yanlış anladığını gördüğünde bu ifadedeki beyaz iplik ve siyah iplikle gecenin karanlığının ve gündüzün aydınlığının kastedildiğini söylemiştir (Buhârî, "Tefsîr", 2/28). Sahâbeden ve tâbiünden birçok kimse Kur'an'ı anlamaya çalışırken kendilerine ulaşan bilgilerin yanında re'y tefsirine de başvurmuştur." (Birişik, 2011, XL/241) Bir diğer örnek de Hz. Ömer'in Nasr sûresinin tefsirini sahabeden sormuş ve yanında getirdiği ve o zamanlar oldukça genç olan İbn Abbas'a da aynı soruyu yöneltince onun verdiği akıl dolu cevabı takdir etmiştir (Buhârî, "Tefsîr", 110/3-4; Taberî, XXIV, 708).

"Kur'an'ı kendi görüşüyle tefsir eden kimse cehennemdeki yerine hazırlansın" buyuran (Tirmizî, "Tefsîr", 1) Hz. Peygamber re'y yani kendi indi görüşü ile tefsir yapılmasını kesin bir dil ile yasaklamış bulunmaktadır. Bu nedenle dirâyet tefsiri de çok tartışılan bir konu olarak kaynaklarda yer almıştır. Yalnız yasaklanan re'y ile tefsir Hz. Peygamber ve sahabenin âyetler hakkındaki yorumlarını ve yorumlama biçimlerini dikkate almadan asılsız bir şekilde tümüyle kişinin kendi görüşleriyle yaptığı tefsirdir. "Bu kişiler çok defa sağlam bir rivayeti veya akli delili hesaba katmaz ya da isabetsiz olduğunu iddia ederek kendi görüşlerini ileri sürer. Kur'an üzerinde düşünmeyi emretmesi yanında akla büyük değer veren bir dinin akli kullanarak

yapılan yorumları yasaklaması düşünülemez. Ayrıca rivayet tefsirlerinde de aklî yorumların bulunduğu inkâr edilemez. Çünkü âyetlerin tefsiri esnasında hadislerin seçiminden onların âyetlere göre tasnifine, illetlerini ve güçlü yanlarını tayinden uydurma ve zayıf hadislerin ayıklanmasına kadar pek çok hususta aklî muhakemeye ihtiyaç vardır. Taberî tefsirinde rivayet malzemesinin akılcı bir yolla tasnifinin yanında yer yer derin tahlillere ve değerlendirmelere rastlanmaktadır. Şu hâlde dirâyet tefsiri dinen makbul bir tefsir yöntemidir ve mutlaka kullanılması gerekir. Nitekim İslam toplumlarında sorunların ortaya çıkmaya başlamasına paralel şekilde meselelerin aklî perspektiften değerlendirildiği görülmektedir. Gerek ilk lugavî tefsirlerde yer alan dil tahlilleri gerekse Hasan-ı Basrî ve öğrencilerinin aklî yönelişleri dirâyet tefsirinin yeni bir dal olarak ortaya çıkışını sağlamıştır. Özellikle kelâm konularının tartışılmaya başlanmasıyla ana yapıdan kopan ve kendisine yeni bir çizgi belirleyen ilim adamları Mu‘tezile çatısı altında toplanmıştır.” (Birişik, 2011; XL/241). Bu sayılan kimseler Hz. Peygamber’den, sahâbe ve tâbîinden aktarılan rivayetlere önem vermişlerdir. Bunun yanında bir de özellikle itikadi konular hakkında aklî yorumlar yapmış ve Kur’an âyetlerini kendi prensiplerine göre tefsir etmeye yönelmiştir. Ehl-i sünnet içerisinde öncülüğünü Ebû Hanîfe’nin ve ilk nesil talebelerinin yaptığı hareket de akla büyük değer vermiş, Kur’an tefsirinde ve fikhî meselelerde rivayetin yanında dirâyet yöntemini de güçlü biçimde kullanmıştır. Dirâyet tefsirinin kuvvetlenmesinde tefsir rivayetlerindeki zafiyet, İsrâiliyat’ın, mevzû hadislerin artması ve rivayetlerin sorunları çözmede yetersiz kalması gibi sebepler de etkili olmuştur (Zehebî, I, 156-203; dirâyet tefsiri ve önemi için bk. Zehebî, I, 255-287).

Mu‘tezile’nin önde gelen âlimleri özellikle Hasan-ı Basrî ve Katâde b. Diâme’nin sonradan derlenip kitap haline getirilen tefsir görüşlerini ilk dirâyet tefsirleri olarak ortaya çıkarmış sayılabilir. Çünkü Hasan-ı Basrî’nin tefsirlerini kendi adlarıyla anılan eserlerde nakletmiştir. Bununla birlikte Mukatil b. Süleyman’ın ciddi dirâyet unsurları ihtiva eden *et-Tefsîrû’l-kebîr*’ini tam dirâyet tefsirlerinin ilki saymak da mümkündür (Mukatil b. Süleyman, Tefsîru Mukatil b. Süleymân, I, neşredenin girişi, s. 41). Mu‘tezile âlimlerinin kaleme aldığı çok sayıda eser dirâyet tefsiri niteliğindeki çalışmalardandır (Mu‘tezile tefsirinin ilk örnekleri için bk. Bilgin, s. 54-88). IV (X), V (XI) ve VI. (XII.) yüzyıllarda Mu‘tezile âlimleri Kur’an’ın tamamını tefsir eden eserler meydana getirmiştir. Kapsam itibarıyla geni bir tür olan dirâyet tefsirlerinin en meşhurunun Mu‘tezilî Zemahşerî’nin el-Keşşâf adıyla bilinen tefsir olduğu ifade edilmiştir. Birişik DİA’ya yazdığı tefsir maddesinde “Zemahşerî’den sonra kaleme alınan tefsir kitapları içerisinde Fahreddin *er-Râzî’nin Mefâtihu’l-ğayb*’ı, Kadî Beyzâvî’nin *Envârü’t-tenzîl*’i ve Ebü’l-Berekât en-Nesefî’nin *Medârikü’t-tenzîl*’i bir bakıma

el-Keşşâf tefsirinin Mu'tezilî görüşleri çıkarılıp genişletilmiş veya özetlenmiş şeklidir (Keşfü'z-zunûn, II, 1481). İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'nin 100 cilt kadar olduğu bilinen ve mukaddimesi neşredilen *et-Tahrîr ve't-tahbîr*'i, Ali b. Muhammed el-Hâzin'in *Lübâbü't-te'vil*'i, Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *el-Bahrü'l-muhît*'i ve *en-Nehrü'l-meâd*'ı, Ebüssuûd Efendi'nin İrşâdü'l-'akli's-selîm'i dirâyet tefsirinin diğer örneklerindedir. Kurtubî'nin aynı zamanda ahkâm tefsiri olarak da kabul edilen el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân adlı geniş tefsiri dirâyet tefsirinin başarılı örneklerinden" sayıldığını kaydetmiştir. (önemli dirâyet tefsirlerinin tanıtımı için bk. M. Hüseyin ez-Zehebî, I, 288-368; Birışık, 2011, XL/241).

3.2.1. İşârî/Sûfî Tefsir

Özellikle önde gelen sûfî âlimler ve tasavvuf büyükleri tarafından yapılan ve remiz ve işaretlerden de faydalanarak Kur'an'ın keşf ve ilham yoluyla açıklandığı tefsirler işârî/sûfî tefsirlerdir. Bu tefsir biçimi bâtinî tefsirle karıştırılmamalıdır. Çünkü bâtinî tefsir tutarlı bir esasa dayanmayan yönleri de olan ve kişisel manevi tecrübeleri de içinde barındıran bir türdür. ârî/sûfî tefsir yazarlar kendilerinin Kur'an'ın iç anlamıyla uğraştıklarını söyleseler de çoğunlukla zâhirî manaya karşı çıkmazlar. Yaptıkları tefsirde apaçık olan ve nasla ortaya konulan hükümleri inkâr etmezler. Onlar bu tefsir şeklini insanın gönül ve his dünyasında manevi bir seviye kesp ettikten sonra oradan olan yansıma olarak sayarlar. Yakîni bilgiye ermiş olan ârif kimselerin ancak bu işaretlere ulaşacağını söyleyen sûfîler Arapça bilen âlimlerin ancak Kur'an'ın dış anlamını bilebileceklerini dile getirirler.

Ne var ki işârî tefsir de Arapçadan çıkarılan zâhir mana ile çelişik olabilen yorumlar yer aldığı için bâtinî tefsire kayma suçlamasından kurtulamamıştır. Bu konu şöyle dile getirilmiştir. "Tasavvufta gizli anlamın açığa çıkarılması için yapılan yoruma serbestlik derecesine göre istinbat, işaret ve itibar denir ve bu metotla ulaşılan anlamı ifade etmek üzere tefsir veya te'vil kelimeleri yerine hakikat, latife ve sır gibi terimler kullanılır. İşârî tefsirin tarihi de eskilere gitmektedir. Zira sahâbîler olayların hikmet boyutu üzerinde düşünmeyi bir hayat felsefesi gibi benimsemişlerdir. İşârî tefsirde tedvin dönemi sahâbe sonrasına rastlar. Hasan-ı Basrî'nin adı işârî tefsirde de öne çıkar. Onun şahsındaki âlimlik ve zâhidlik tefsir yorumlarına yansımıştır. Bazı işârî yorumlar ondan talebelerine intikal etmiş, nihayet Sehl et-Tüsterî'nin Tefsîrül-Kur'âni'l-'azîm adlı eseriyle işârî tefsir kayda geçirilmiştir." (Birışık, 2011, XL/241). İşârî tefsirler arasında Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin *Haka'iku't-tefsîr*'i, Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin *Letâ'ifü'l-işârât*'ı, Rûzbihân-ı Baklî'nin *Arâ'isü'l-beyân*'ı, Necmeddîn-i Dâye'ye ait olan *Bahrü'l-haka'ik ve'l-me'ânî*, Abdürrezzâk el-Kâşânî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ı, Hüseyin Vâiz-i el-Kâşifi'nin *Mevâhib-i Aliyye*'si, Baba Ni'metullah b. Mahmûd en-

Nahcuvânî'nin *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-ğaybiyye'si*, İsmâil Hakkı Bursevî'ye ait olan *Rûhu'l-beyân* ve Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin *Rûhu'l-me'ânî'si* sayılabilir. Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye nispet edilen bir işârî tefsir olan *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm* ve *Tefsîru Muhyiddîn b. 'Arabî* adlı eserlerin ona ait olma ihtimali zayıf görülmüştür. (Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, tür.yer.; M. Hüseyin ez-Zehebî, III, 3-82; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 5-32: Birışık, 2011, XL/241).

3.2.2. Lugavî/Filolojik Tefsir

Kur'an'ın üslû özellikleri, lafızların ve cümlelerin delâleti ve dil inceliklerini dikkate alarak yapılan ve yoğun olarak hicrî ilk dört asırda (VII-XI) ortaya çıkan tefsir türüdür. Kur'an âyetlerindeki siyak sibak yani öncelik sonralık ve genel âyet bütünlüğünü dikkate alan bu tür tefsir âyetlerin anlamında ortaya çıkabilecek kaymalar ve yanlış yorumlamaların önüne geçmeyi amaçlayarak yola çıkmıştır. İslam toplumu genişleyip Mevali denilen Arap olmayan milletlerin İslam'a girmesinden sonra lugavî tefsir gelişmeye başlamıştır. Çünkü Arapça olan Kur'an'ı yorumlarken kendilerini ön plana çıkarmayıp ve Arapça inceliklerinden hareketle Kur'an'ı yorumlama yönelimi lugavî tefsir hareketini hızlandırmıştır. "Sahâbe döneminde başlayan Kur'an lafızları ve ibareleriyle ilgili çalışmalar, Arap dilinin kayda geçirilmesi ve dil okullarının ortaya çıkmasıyla birlikte daha sistemli bir seyir takip etmiştir. İ'râbü'l-Kur'an, garîbü'l-Kur'an, meâni'l-Kur'an gibi dil ilimlerinde kısa bir zaman içerisinde yüzlerce eser meydana getirilmiştir" (geniş bilgi için bk. İbnü'n-Nedîm, s. 36-41; Müsâid b. Süleyman b. Nâsır et-Tayyâr, *et-Tefsîrû'l-lugavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Demmâm 1422; Birışık, 2011, XL/242). Bunların dışında yukarıda geçen yöntemlerin karışımı ile oluşturulan tefsirler de bulunmaktadır. Bu tefsirlerin yöntemi için karma yöntem tabiri kullanılmıştır. Daha çok dirâyet tefsirinde karma yöntem kullanılmış olsa da, rivayet tefsirlerinde de lugavî özelliklere rastlanmaktadır. Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-ğayb*'ı bu türe örnek olarak verilebilir. Ayrıca İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'nin *et-Tahrîr ve't-tahbîr*'inde de uygulanan tarzın karma yöntem olduğu ifade edilebilir. Şevkânî'nin *Fethu'l-kadîr*'i ile Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin *Rûhu'l-me'ânî*'sinde de karma yönteme dair izler bulunmaktadır.

Son olarak bir başka açıdan tefsirlerin yine farklı kısımlara da ayrıldığı ifade edilmiştir. Bunların arasında yalnız rivayet ya da tek başına dirâyet yöntemini kullanan tefsirler bulunduğu gibi her iki yöntemi karma bir şekilde kullananlar da bulunmaktadır. Ancak bu tefsirler yöntemlerinden çok içeriğine hâkim olan görüşlerle şekillenmiş ve kategorize edilmişlerdir. Bu cümleden olarak ilk kategori; Mezhebi tefsir şeklinde ifade edilmiştir. Bunlar ekseri Ehl-i sünnet dışı mezheplere mensup kimseler tarafından kaleme alınmışlardır. Şîa'nın, Hâricîler'in,

Bâtıniyye'nin ve son birkaç asırda Kadiyânîlik, Bahâîlik ve Ehl-i Kur'an (Kur'aniyyûn) ekol ve fırkalarının kaleme aldıkları tefsirler bu türün alt dalları olarak ifade edilebilir. Bunlar arasında Mu'tezile ekolünün de önemli bir yeri vardır. Ehl-i sünnet âlimlerinden bazıları Mu'tezilî tefsirleri bâtıl saymışlardır. (İbn Teymiyye, Mukaddime, s. 111-112; Mecmû'u fetâvâ, XIII, 361, 388; Öztürk, Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu, s. 20-22; Birişik, 2011, XL/242). Diğer önemli tür Şîa ekolünün ortaya koyduğu tefsirlerdir ki yapılan telifler çok fazla sayıda olduğu için tefsir tarihi içerisinde sürekli tartışılmalı ve çok önemli sayılmışlardır. Şîa tefsirleri içerikleri bakımından aynı olmasa da yöntem olarak rivayet, dirâyet ve işaret yöntemlerinin hepsini kullanmışlardır. Ne var ki içerikler hep kendi mensuplarına ait nakil ve akıl yürütmelerle kendi mezhepsel görüşlerinin yansımalarıyla tefsirlerini doldurmuşlardır. Görüşler genelde Hz. Ali ve gaib imama nispet edilmiş, Ehli-sünnet tefsirlerinden çok az nakillerde bulunmuşlar fazla aktarım yapmamışlardır. Şîa tefsirlerine Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *Tefsîrü't-Tibyân*'ı, Ebû Ali et-Tabersî'nin *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*'ı, Feyz-i Kâşânî'nin *Tefsîrü's-sâfi*'si ve Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî'nin *el-Mîzân fi tefsîri'l-Kur'ân*'ı örnek verilebilir. (Zehebî, II, 23-234; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, I, 448-503; Ateş, XX [1975], s. 147-172; Birişik, 2011, XL/242). Şîi fırkaları arasında Bâtınîlik anlayışı ile öne çıkan İsmâiliyye'ye mensup müellifler Kur'an âyetlerini bâtınî yoruma tâbi tutmuşlar ve çok defa Kur'an'ın maksadına ve âyetlerin bağlamına ters anlamlar çıkarmışlardır. Bunlara göre Kur'an ve Sünnet'in zâhiri gibi bir de bâtını vardır ve bâtın ancak Hz. Peygamber'in ilmine vâris olan Hz. Ali'den ve onun soyundan gelenlerden öğrenilebilir. Bâtın herkesin elde edebileceği bir bilgi değildir. Zâhir de önemli olmakla birlikte bâtın zâhirin mahiyetini, hikmetini ve derinliğini ortaya koyacağından zâhirden daha önemlidir. Zira bâtınî bilginin kaynağı bizzat masum imamlardır (Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, s. 194-196). Tefsirde rumuzlara ve sayılara önem veren İsmâilîler pek çok konuyu bazı indî hesaplarla delillendirmeye çalışmıştır (İsmâilîler'deki harf ve sayı gizemciliği ve tefsir yöntemleri için bk. M. Hüseyin ez-Zehebî, II, 235-255; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 403-404; Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, s. 383-411).

İlmî tefsir ekolü olarak isimlendirilen bir kısım tefsirler de Kur'an-ı Kerîm'deki Mekkî kevnî hakikatlere işaret edilmiş olan âyetlerle; yer, gök, dağlar, denizler, insan, kuş, böcek, evcil ve yabani hayvanlarla ilgili verilen bilgiler üzerinden açıklamalara bol miktarda yer verilmiştir. Bu âyetler açıklanırken Fen bilimleri ve tabiat bilimlerinin verileri de kullanılarak bu âyetlere ait bilgilerin mahiyeti hakkında fikir yürütülmüştür. Gazzâlî *Cevâhirü'l-Kur'ân* adlı eserinde

ilmî tefsire dair Kur'an bütün ilimleri ihtiva ettiğini ifade ederek kapsamlı bilgiler vermektedir. (el-Muvâfakat, I, 45-47; II, 77: Birışık, 2011, XL/242).

İctimai tefsir olarak isimlendirilen bir diğer tür yanında bunlara ilave ederek bitireceğimiz türler arasında konu merkezli tefsirler, ahkâm tefsirleri ve konulu tefsir ve son zamanlarda Filistin'de yazılan on üç ciltlik kıraati aşereden manaya etki eden kıraat farklılıkları esas alınarak hazırlanan tefsirler zikredilebilir.

4. Tefsire Duyulan İhtiyaç

Hangi devirde olursa olsun ilmî, felsefî, edebî vb. tüm eserlerde, hedef kitlenin anlayabilmesi için söz konusu eserleri iyi anlayan ve konuyla ilgili alana hâkim olan kişiler tarafından açıklanması gerekmektedir. Eserlerde hemen her alanda farklı prensipler ve esaslar bulunmaktadır. Bu nedenle okuyucular kastedilen maksadı anlamayabilirler. İnsanları doğru yola iletecek, dünya ve ahiret saadeti sağlayacak olan dînî ve ilahî kitapların içeriği, edebi sanatları normal eserlerden oldukça fazla olduğundan muhatapları tarafından anlaşılması çok daha önemlidir. Hâl böyleyken son ilahî kitabımız olan Kur'an-ı Kerîm'in muhatapları, yani tüm insanlar tarafından anlaşılması için de mutlaka tefsir edilip açıklanmasına ihtiyaç vardır (Cerrahoğlu, 2019: 31-36).

Kur'an-ı Kerîm zaman ve dönem kavramı gözetmeksizin ahirete kadar yaşayacak tüm insanlığı muhatap almaktadır. Dolayısıyla farklı zamanlardaki insanların tüm ihtiyaçlarını maddeler halinde sıralayıp açıklaması mümkün değildir. Bununla birlikte Kur'an'da Arap Dili ve Belâgatına hâkim kişilerin anlayabileceği edebî sanatlar da mevcuttur. Okunduğunda açıkça anlaşılacak âyetler olduğu gibi söz sanatları içeren, nüzûl sebebi ve edebi sanatlar olmaksızın anlaşamayan âyetler de vardır. Bu bakımdan Kur'an-ı Kerîm'in tefsir edilmesi diğer ilmî eserlere göre daha elzemdir (Cerrahoğlu, 2019: 31-36)

Şüphesiz ki Kur'anı Kerîm'i bizlere en iyi tefsir edecek kişi Hz. Peygamber'dir (s.a.v.) Çünkü Kur'an ona nâzil olmuştur. Bu nedenle tüm insanlar arasında Kur'an'ı en iyi bilen, anlayan ve anlatan kişi odur. Bu bakımdan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'an'ı tebliğ etme görevi ortaya çıkmaktadır. Onun bu görevleri âyetlerde (el-A'raf 7/68; el-Ma'ide, 5/67; en-Nahl, 16/44) açıkça ifade edilmiştir. Bu bakımdan ilk tefsir hareketinin Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde İslam'ın kendi bünyesinden doğduğu söylenebilir (Cerrahoğlu, 2019: 31-36).

5. Müfessirlerin Taşınması Gereken Vasıflar

Kur'an-ı Kerim âyetlerinin açık olarak hüküm veren ve bir olay hakkında yoruma yer bırakmayacak şekilde haber bildiren zahirî manaları olduğu gibi hikmet ve sır içeren, kolay

anlaşılmayan batınî yönleri de bulunmaktadır (Selvi, 2011: II, 8-10). Yani Kur'an'ın bir kısmı muhkem, bir kısmı müteşabihtir. (Al-i 'İmran, 3/7) Müslümanların yükümlülüğü gerek muhkem olsun gerekse de müteşabih olsun bütün âyetlere şüphesiz olarak inanmaktır. Daha sonra ise Allah'ın (c.c.) bu âyetlerden muradını anlamak ve hayatına uygulamaktır.

Kur'an'ın muhatabı olan insanın anlayabilmesi için açıklanmasına ihtiyaç duyulduğu âyetlerin bir kısmını Allah (c.c.) bizzat kendisi açıklar. Diğer bir kısmını da Hz. Peygamber (s.a.v.) ya açıklar ya da bazı konularda bizzat kendisi hüküm verir (Selvi, 2011: II, 8-9). Fakat Allah (c.c.), Kur'an ve sünnette bulunmayan ama Müslümanlarca bilinmesi gerekli olan bazı meselelerin de dinde fâkih olan zikir ehli âlimlere sorulmasını ister. (en-Nisa', 4/ 59, 83; en-Nahl, 16/43; el-Enbiya', 21/7; el-Furkan, 25/59). Buna göre Kur'an'ın bazı hükümlerini ortaya çıkarmak, ondaki hikmetleri açıklamak bizzat Allah (c.c.) tarafından âlimlere (müfessirlere) verilen bir görevdir. Bu göreve talip olan müfessirlerin sahip olması gereken özellikler ve tefsir yazmanın âdâbıyla ilgili bilgiler, ilk dönemden itibaren yazılan tefsire dair eserlerde ve bazı usûl-i fıkıh kitaplarında yer almaktadır.

Bunlardan Râgıb el-İsfahânî Kur'an'ın tefsirine başlamadan önce bilinmesi gerekenlere Câmi'î't-tefâsîr isimli eserinin mukaddimesinde değinerek, herhangi bir ilmi öğrenmeye çalışan kimsenin, o ilimde ilerlemesi, o ilmin konularını, ilkelerini, o ilme duyulan ihtiyacı ve elde edilmeye çalışılan maksadı, gayretinin boşa olmadığını ve diğer ilimler arasındaki yerini anlayabilmesi için o ilmin sınırlarını bilmesi gerektiğini belirtmiştir (Çonkor, 2020: I,67). el-İsfahânî'ye göre müfessirin bilmesi gereken ilimler; lafızlar (ilmü'l-luga), lafızların birbiriyle münasebeti (ilmü'l-iştikak), lafızlara ârız olan hükümler (nahiv ilmi), kıraat, siyer ve rivayettir. Ayrıca Resûl-i Ekrem'den (s.a.v.) intikâl eden sözler ve onun hayat tarzı hakkında hadis ve sünnet, fıkıh usulü, fıkıh ve zühd, kelâm, insanın bildiğiyle amel etmesi sonunda oluşan vehbî ilim de müfessirin bilmesi gereken ilimlerdenidir (Birişik, 2020: 496-497; (İsfahânî, 1984: 93-97).

Diğer bir âlim Ebû Hayyân el-Endelüsî'ye göre ise müfessir dil, sarf ve nahiv, beyân ve bedî', rivayet ve hadis, fıkıh usulü ve dil felsefesi, kelâm ve kıraat ilimlerini bilmelidir. (el-Bahrü'l-muhît, I, 6-7). Zerkeşî'ye göre ise Kur'an'ı tefsir edecek kişi öncelikle geniş bilgiye ve takvâyâ sahip olmalı, şüpheli şeylerden kaçınmalı, günah sayılan işlerde ısrar etmemeli, kibirden ve dünya sevgisinden uzak bulunmalı ve tahkikî imana sahip olmalıdır. Ayrıca Resûl-i Ekrem'den ve sahâbeden gelen bilgilere başvurmalıdır (el-Burhân, II, 153-164, 180-181). Son olarak, Süyûtî müfessir olabilmek için kişide bulunması gereken ilimleri Arapça bilgisi, sarf, nahiv, iştikak, meânî, bedî', beyân, kıraat, usûlü'd-din, fıkıh ve fıkıh usulü, esbâb-ı nüzûl ve

kıssa, nâsih-mensuh, âyetlerdeki mücmel ve mübeyyeni açıklayan hadisler, vehbî ilim şeklinde sıralar. (el-İtkan, IV, 477-479, 485).

6. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Hayatı ve İlmî Şâhsiyeti

Son zamanların önde gelen Ehl-i Sünnet müfessirlerinden muhaddis, hâfız ve fâkih eşŞeyh el-Âllâme Muhammed b. 'Ali İbnü'sŞeyh Cemîl es-Sâbûnî el-Hâlebi, 30 Recep 1348 (1 Ocak 1930) tarihinde Çarşamba günü Halep'te dünyaya gelmiştir. Babası Emevî Camii'nin sorumlusu olan büyük âlim Şeyh Cemîl'dir. Doğruluk ve takvâ üzerine Halep'te herkes tarafından bilinen ve sevilen bir zât olan Şeyh Cemîl, güçlü bir hâfız ve İslam âlimidir. Muhammed Ali es-Sâbûnî hıfzını ve ilk eğitimlerini babasının yanında almıştır. Ortaöğretimine Halep şehrinde Ticaret Lisesi'nde başlayan es-Sâbûnî, daha sonra İslami ilimlere olan ilgisinden dolayı Hüsreviye Medresesi'ne geçiş yaparak burada eğitimine devam etmiştir. Daha sonra yüksek tahsilini Mısır'da bulunan Kahire Ezher Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Fıkıh alanında ihtisasını tamamlayarak Halep şehrine dönmüştür (Gökçe, 2022: 185-187).

Sâbûnî ilim ehli bir ailede yetişmiş, küçüklüğünden beri şer'i ilimlerle buluşmuş; tefsir, fıkıh, hadis vb. alanlarında dersler almıştır. Henüz 16 yaşında iken, zaman zaman babasının yerine Cuma hutbelerini veren Sâbûnî 17 yaşındayken evlenmiştir. (Özdemir, 2024: 18)

Muhammed Ali es-Sâbûnî dini ilimlerle ilgili ilk bilgilerini babasından öğrenmiştir. O'nun babası dışında ders aldığı hocalarından bazıları şunlardır; Şeyh Ahmed eş-Şemma', Şeyh Muhammed Said el-İdlibî, Şeyh Muhammed Necip Hiyata, Şeyh Muhammed Necip Sîrac, Şeyh Rağıb et-Tabbâh (Çetin, 2023: 3-4).

Sâbûnî, Halep'teki hem dini ilimleri hem de Sûriye Milli Eğitim Bakanlığınca gösterilen kevnî ilimlerin bir arada verildiği bir okul olan "el-Hüsreviyye" şeriat lisesinde okumuştur. Sâbûnî, bu okulda Tefsir, Hadis, Fıkıh, Usûl, Ferâiz gibi dini ilimlerin yanı sıra, Fizik, Kimya, Matematik, Geometri, Târih, Coğrafya ve İngilizce gibi dersleri de almıştır. Bu ikili eğitim sürecini başarıyla tamamlayan Sâbûnî, hiçbir zaman için dinî ilimlerin okutulduğu ders halkalarını ihmal etmemiştir. Liseyi Halep birincisi ve Suriye ikincisi olarak tamamlayan Sâbûnî zekâsı ve çalışkanlığıyla dikkat çekmiştir. Herkes ondan doktor veya mühendis olmasını beklerken, o beklentilerin aksine dinî ilimlerde ilerlemeyi tercih etmiştir. Bu yüzden çevresinden çok fazla baskı görmüş, fakat bu baskıyı babasının desteğiyle aşarak dinî ilimler sahasında çalışmalara yönelmiştir. Bu maksatla Sûriye Milli Eğitim Bakanlığı'nın üniversitelere ayırdığı burs ile Mısır'daki Ezher-î Şerif Üniversitesi'ne gitmiş ve 1952 yılında

mezun olmuştur. Mastır ve doktorasını Ezher Üniversitesi'nde tamamlayan Sâbûnî, 1954 yılında üstatlık (Profesörlük) unvanını elde etmiştir. (Özdemir, 2024, 19)

Suriye'ye döndükten sonra yaklaşık sekiz yıl bir lisede öğretmenlik yapan es-Sâbûnî, 1962 yılında Mekke'den gelen teklif üzerine öğretim üyesi olarak Mekke Ümmü'l Kurâ Üniversitesi Eğitim ve Şeriat Fakültesi'nde öğrenciler yetiştirmeye başlamıştır. Yaklaşık otuz yıl boyunca burada öğretim üyesi olarak görev yapan es-Sâbûnî, Vehhâbîliğe karşı Eş'arî inanç esaslarını benimsemesinden dolayı kendisine yapılan baskılar neticesinde görevinden ayrılmıştır (Hancı, 2023: 9; Gökçe, 2022: 187-188).

Sâbûnî Suriye Halep'teki bütün liselerin, İslam Kültürü Bilim dalında umûmi muallim olarak tayin edilmiş ve tüm öğretmenlerin müdürü olmuştur. Orada sekiz yıl ders veren Sâbûnî, daha sonra Mekke-i Mükerrime'deki, ilahiyat ve eğitim fakültelerine öğretim üyesi olarak davet edilmiş, 1962 yılında, Kur'an ilimleri, Tefsir ve Hadis dersleri profesörü olarak Hicaza gitmiştir. Burada 25 sene öğretim üyeliğinde bulunan Sâbûnî, birçok öğretmen yetiştirmiştir. Daha sonra Mekke'deki Ümmü'l-Kurâ üniversitesine geçen Sâbûnî, orada aktifliğiyle ve çalışkanlığıyla dikkatleri çekmiştir. İlmî araştırmalar yapma ve kitaplar telif etme noktasındaki başarısı sebebiyle Ümmü'l-Kurâ üniversitesi onu İslam kültürüne dair bazı eserlerin tahkikini yapmakla görevlendirmiş ve onu İlmî Araştırmalar ve İslam Kültürünü Diriltme Merkezine araştırmacı olarak tayin edilmiştir. (Özdemir, 2024, 19-20)

Muhammed Ali es-Sâbûnî Osmanlı ve Türk kültürünü çok sevmekteydi. Bundan dolayı Türkiye'ye gelerek Yalova ilinin Gökçedere köyüne yerleşmiş ve ilmî çalışmalarına burada devam etmiştir. Ömrü boyunca mütevâzi bir hayat yaşayarak öğrenmeye ve öğretmeye büyük önem veren es-Sâbûnî, 21 Mart 2021 tarihinde vefat etmiştir (Fikriyat, 2021).

7. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Eserleri

Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin tarafımızca tespit edilen telif, tahkik ve neşrettiği yaklaşık otuz beş adet eseri bulunmaktadır. Bunlar;

1. *Safvetü't-Tefâsîr*
2. *Ravâ'i'u'l Beyan fî Tefsiri Âyâti'l-Ahkâm*
3. *Kabes min Nûri'l Kur'ani'l-Kerim*
4. *et-Tefsiru'l Vâdih el Müyesser*
5. *Îcâzü'l Beyan fî Süveri'l Kur'an*
6. *et-Tibyân fî Ulumi'l Kur'an*
7. *Dürratü't-Tefâsîr*

8. *Me'âni'l Kur'an*
9. *el-Muktetaf min 'Uyûni't-Tefâsîr*
10. *Muhtasaru Tefsiri İbn Kesir*
11. *Muhtasaru Tefsiri't-Taberî*
12. *Tenvîru 'l Ezhân min Tefsiri Rûhi'l Beyan*
13. *Fethu'r-Rahman bi Keşfi mâ Yeltebisü fi'l Kur'an*
14. *Hareketü'l Ard ve Deveranüha Hakikatün İlmiyyetün Esbetehe'l Kur'an*
15. *et-Tefsîr bimâ fi Kitabi't-Ta'lîm mine't-Tezvir, Nakdün İlmiyyun li Kitâbi Ta'lîm li Dr. Ebû Zeyd*
16. *Keşfü'l İftirâât fi Risâleti't-Tenbîhât Havle Kitâbi Safveti't-Tefâsîr*
17. *el-Mevârîs fi's-Şerîati'l-İslamiyye fi Dav'i'l Kitâbi ve's-Sünne*
18. *Mevkîfü's-Şerîati'l Garrâ min Nikâhi'l-Müt'a*
19. *Risâletü's-Salât, Risâletün fi Hukmi't-Tasvir*
20. *Cerîmetü'r-Riba*
21. *Akîdetü Ehli's-Sünne fi Mîzânî's-Şer'i*
22. *en-Nübüvvetü ve'l Enbiyâ*
23. *el-Mehdi ve Eşrâtu's-Sêa*
24. *el-Müntekâ'l Muhtâr Min Kitâbi'l Ezkâr*
25. *el-Hedyü'n-Nebeviyyü's-Sahîh fi Salâti't-Terâvih*
26. *es-Sünnetü ve Mekânetühê fi't-Teşri'l İslam ez-Zevâcü'l-İslamiyyü'l Mübekkir Seâdetün ve Hisânetün*
27. *el-Fıkhü's-Şer'iyyü'l-Müyesser fi Dav'i'l Kitâbi ve's-Sünne*
28. *Min Künûzi's-Sünne Dirâsâtün Edebiyyetün ve Lügaviyyetün Mine'l-Hadisi's-Şerîf.*
29. *es-Sünnetü'n-Nebeviyyetü'l-Mutahhara Kısmün mine'l-Vahyi'l-İlâhiyy'il-Münezzel*
30. *Riyâzü's-Sâlihîn Şerhi*
31. *Fethu'l İlâhi'l Mün'im fi Şerhi Sahih-i Müslim*
32. *Nikâhu'l Mut'a fi'l İslam Haramün*
33. *Sefâhatu Müşrikatu fi Hayâti'r-Rasûl (sallallâhü aleyhi ve sellem) ve Sahabeti'l-Kirâm*
34. *el-Müktetaf min 'Uyuni's-Şi'r*
35. *Şubehât ve ebâtîl havle te'addüdi zevcâti'r-rasûl (Özüçalışır, 2011: 6-7; Haling, 2023: 3-4; Çetin, 2023: 6-12).*

8. Safvetü't-Tefâsîr (Tefsirlerin Özü)

Muhammed Ali es-Sâbûnî eserlerinin herkes tarafından kolayca anlaşılmasını ve fayda sağlamanı amaçlamıştır. Bundan dolayı eserlerinde okuyanları yormayan, akıcı bir üslup kullanmıştır. İnsanların eğitilmesi sonucunda hidâyete ermeleri onun temel prensiplerindedir.

Sâbûnî günümüz müfessirlerinden olması sebebiyle geçmişle günümüz arasında tefsir yönünden bir köprü olmuştur. Özgün bir metotla eserlerini yazmış ve güçlü sentezleme kabiliyeti ile günümüze kadar ulaşan birçok tefsirin özünü bizlere aktarmıştır. Safvetü't Tefasir isimli eseri de çok sayıda tefsir kitabının bir araya getirilerek sentezlenmesi ve süzülmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Burada önemli olan husus şudur; Sâbûnî daha önce yapılmamış kendine özgü bir yöntem kullanmıştır.

Sâbûnî eserinde öncelikle okuyanlara sûrenin takdimlerini yapmıştır. Sonrasında sûrenin nasıl isimlendirildiği hususuna değinmiş, mühim kelimelerin açıklamalarını yapmış ve âyetlerin tefsirine geçmiştir. Tefsirinde ilgili kısımlarda mutlaka faydalı bilgiler eklemiş ve belagata önem vermiştir. İşlemiş olduğu dersten sonrakine geçtiğinde mutlaka geçmiş konu ile yeni konu arasındaki âyetlerin ilişkisini açıklamıştır (Demir, 2000: 61-62; Kılınç, 2021: 5-7).

Sâbûnî'nin tefsir metodundaki tarzını tek tek açıklamak daha yerinde olacaktır;

8.1. Sûrenin Takdîminin Yapılması

Sâbûnî sûrelerin başında o sûreyi özetleyen önsözler ile okuyucularının ilgisini çekmeyi amaçlamıştır. Safvetü't Tefâsîr'in en dikkat çeken özelliklerinden birisi de diğer tefsirler incelendiğinde yalnızca en başında bulunan önsöz kısmının Sâbûnî tarafından her sûrenin başında yapılmış olmasıdır. Bu önsözler ilgili sûrenin tanıtımını yapmakta, kaç âyet olduğu, nerede nâzil olduğu (Mekkî veya Medenî oluşu), içeriğinde hangi konuları barındırdığı gibi bilgiler vermektedir. Önsöz kısımları bazı surelerde yarım sayfa civarında iken bazılarında ise iki sayfayı geçmektedir (Demir, 2000: 61-62; Kılınç, 2021: 5-7).

8.2. Âyetler Arasındaki Münasebet

Sâbûnî âyetler arasında farklı konulara geçiş yapıldığında mutlaka iki konu arasındaki ilişkiye değinmiş ve bağ kurmuştur. Kurmuş olduğu bu bağ genellikle birden fazla konunun aynı bölümlerde işlenmesinden kaynaklı irtibatsızlığın da önüne geçmiştir. Münasebet yöntemi sayesinde tefsirini yapacağı âyetlerin bir nevi özetlerini vermiştir. Münasebet bahsi bazen yarım sayfa kadar iken bazen de bir paragraf olarak işlenmiştir. Ayrıca Sâbûnî kısa surelerde münasebet bahsine ihtiyaç duymamıştır (Demir, 2000: 63-64; Kılınç, 2021: 5-7).

8.3. Kelimelerin İzahlarının Yapılması

Sâbûnî herkes tarafından manası bilinemeyecek kelimeleri ayrıca bir bölümde izah etmiştir. Farklı anlamlara çekilebilecek veya birden fazla manası olan kelimelerin anlaşılması bu sayede kolaylaşmıştır. Arapçayı tam olarak bilmeyen kimseler için bu bölüm kolaylık olmuş ve okuyucular tarafından oldukça beğenilmiştir. Kelimelerin izahlarının yapıldığı kısımlar bazen yarım sayfada sınırlı iken bazen de bir sayfa kadar olmuştur. Arap lügatinden sık sık yararlanan Sâbûnî, kendi yorumladığı manaları da vermektен geri durmamıştır (Demir, 2000: 64-65; Kılınç, 2021: 5-7).

8.4. Âyetlerin Nüzul Sebebi

Tefsir ilminin usulüne uygun olması için âyetlerin izah ve beyanlarının yapılması gerekmektedir. Dolayısıyla âyetlerin nüzul sebebinin bilinmesi Kur'an'ın anlaşılabilmesi açısından çok önemlidir. Kur'an-ı Kerîm'deki âyetlerin bir kısmı bir nüzul sebebine bağlı olarak indirilmiştir. Bununla beraber nüzulün çoğunluğunda ise herhangi bir sebebe bağlılık bulunmamaktadır. Âyetlerin nüzul sebebinin bilinmesi ve Allah'ın (c.c.) emirlerinin arkasındaki hikmetlerinin anlaşılması müminlerin mesajı daha iyi öğrenmelerine ve manayı kavramalarına vesile olmaktadır. Sâbûnî de *Safvetü't Tefâsîr*'de âyetlerin tefsirine geçmeden önce nüzul sebeplerinden çok kez faydalanarak ayrı bir bölüm olarak tefsirine işlemiştir (Demir, 2000: 65; Kılınç, 2021: 5-7).

8.5. Âyetlerin Tefsirlerinin Yapılması

Kur'an-ı Kerîm'de farklı uzunlukta âyetler ve sureler bulunmaktadır. es-Sâbûnî bu âyetleri tefsirinde işlerken kısa olanları bir derste işlediği gibi uzun olanlara da birden çok ders bölümü ayırmıştır. Her dersin başında mutlaka âyetlerin tefsirlerinin de yapıldığı görülmektedir. Sâbûnî tefsirinde âyetlerin metinlerinin peşine kendi yorumlarını ekleyerek açıklamalar yapmıştır. Bu yorumlar genellikle sade, kısa ve öz bir şekildedir. Bununla birlikte bazı tartışmaların neticesinde kendi tercihini de eklemiştir. Âyetlerin tefsiri yapılırken anlam bütünlüğünü bozmamaya büyük özen göstermiş ve tefsirin belagat kısmında edebi yönüne de mutlaka değinmiştir. Sâbûnî Arap diline çok hâkim olması vesilesiyle herkes tarafından sıkılmadan istifa edilebilecek bir eser ortaya çıkarmıştır (Demir, 2000: 66-68; Kılınç, 2021: 5-7).

8.6. Edebi Sanatlar

Sâbûnî'nin Arap diline ve belagatine çok hâkim olduğuna bir üst başlığımızda değinmiştik. Bunun neticelerine ve emarelerine de tefsirinde sıkça rastlamaktayız.

Anlatımlarında Arap dilinin kurallarına ve anlam uyumuna büyük önem vermiştir. Tefsirinde birçok edebi sanata da rastlanılmaktadır. Bunları maddeler halinde ifade edecek olursak;

1. İstiareyi tasrihiyye: Bir benzetmede benzeyenin kaldırılarak direkt olarak kendisine benzetilenin zikredilmesi.
2. Beraat-i istihlal: Güzel ve hoş başlangıç.
3. İtnab: Bir konunun uzun uzun anlatılması.
4. Mecazı Mürsel: Bir kelimenin gerçek manasının dışında kullanılması.
5. Tıbak: Zıt manaların birlikte kullanılması.
6. Mecazi Akli: Bir fiilin onu işleyen kişinin dışında birine isnad edilmesi.
7. Mübalağa: Mananın anlaşılması için vurguların tekrarlanması.
8. Kinaye: Söylenmek istenen şeyin kapalı bir üslupla ifade edilmesi.
9. Seci: Kafiye.
10. Tağlib: Bir kelimenin başka manaları da içerecek şekilde kullanılması.
11. Teşbih: Benzetme.
12. İcaz: Az söz kullanarak çok anlam kastedilmesi.
13. İstiare: Bir kelimenin anlamının geçici olarak başka bir kelime için kullanılması.
14. İştikak Cinası: Bir kelimenin kökünden birden fazla kelime türetilmesidir. (Sâbûnî, I/25; Özdemir, 2024, 25)

Sâbûnî'nin anlatımlarında edebi sanatları kullanması Kur'an ilimlerini iyi bilmeyen kişilerin anlamasını zorlaştırmaktadır. Kendisine bu bölüm ile ilgili bazı eleştiriler de gelmiştir. Bu eleştirilerin ortak yönü bu bahisteki ifadelerin anlaşılmasının zor olmasıdır. Fakat Sâbûnî tefsirini Arap diline olan hâkimiyeti ve üst düzey belagat bilgisiyle herkes tarafından anlaşılacak şekilde yazmıştır (Demir, 2000: 68-71; Kılınç, 2021: 5-7). Belagat bahsini tefsirlerin çoğunluğunda göremediğimizden kanaatimizce Sâbûnî'nin tefsirini bir derece daha önemli kılmaktadır.

8.7. Faydalı Bilgiler ve Nükteler

Sâbûnî tefsirinde faydalı bilgiler ve nükteler başlığı altında âyette geçen konu ile ilgili olarak çeşitli faydalı bilgilere yer vermiş ve okuyucuyu ilginç bulacağı çeşitli nüktelerle buluşturmuştur. Bu nükteleri kullanması onun tefsirini özgün kılmış ve özel başlık açarak bu nüktelere yer vermesi de tefsirini daha sistemli kılmıştır.

Sâbûnî'nin kaleme almış olduğu Safvetü't-Tefâsir'de herkesin anlayacağı sade bir dil kullanmış, gereksiz ayrıntılara girmemiş, uzun senet ve rivayetler sıralamamıştır. En meşhur ve güvenilir tefsir kitaplarının kullanılmış olması, insanların ona güvenlerinin artmasına ve

çevresine toplanmalarına vesile olmuştur. Safvetü't-Tefâsir hem dirayet hem de rivayet yönlü bir tefsir kitabı olup, Kur'an-ı Kerim baştan sonra ele alınmıştır.

Safvetü't-Tefâsîr'de kaynak gösteriminin günümüz akademik üslûbuna uygun olması, rivâyet edilen hadislerin listesiyle, tefsirde ele alınan konuların fihristinin her cildin sonunda verilmesi eseri, daha faydalı hale getirilmiştir.

1986 yılında İstanbul'da İhya Yayınları tarafından bir heyete yaptırılan tercüme çalışması, eserin daha ikinci cildinde iken kesintiye uğramış ve tamamlanamamıştır. Daha sonra Sâbûnî'den eserin tercümesi için izin istenilmiş, o da tercümeye, Kerim Aytekin'in gözetiminde, bittikten sonra da Emin Saraç'a arz edilmek şartıyla izin vermiştir. Ensar Vakfı da bu şarta uyarak eseri tercüme ettirmiştir. Eser Tefsirlerin Özü ismiyle Sadrettin Gümüş ve Nedim Yılmaz tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Eserin basımı yedi cilt halinde gerçekleştirilmiştir. (Sâbûnî, 1986, 1/19-21; Özdemir, 2024, 26).

Safvetü't-Tefâsîr hakkında onun son derece akıcı bir üslupla yazılmış ve baştan sona öğretici bir çizgi takip edilerek tamamlanmış olduğu ifade etmemiz gerekir. Müfessir eserinde bütün tefsir deryasını özetlemiş, yöntem olarak ise rivâyet ve dirâyet tefsirlerinin metodunu kullanarak tefsirini hazırlamıştır. Sâbûnî çeşitli müfessirlerin yorum ve görüşlerini naklederken bunlar arasında tercihler yapmış ve tefsirini seçkin bir konuma taşımıştır. Onun eserine kazandırdığı bu güzellik sayesinde *Safvetü't-Tefâsîr*'i okuyan kimse, meşhur müfessirler ve tefsirleri hakkında genel bir bilgiye sahip olabilme imkânına kavuşmuştur. Bu özelliğindedir ki eser, Türkiye'deki ilahiyat fakülteleri ve başka İslam ülkelerinde de pek çok lise ve fakülte de ders kitabı olarak okutulmuş ve okutulmaya da devam etmektedir. Arapça olarak yazılan eserin Türkçe, İngilizce, Rusça, Urduca çevirileri de yapılmıştır. (Özdemir, 2024, 27).

İKİNCİ BÖLÜM

SAFVETÜ'T-TEFÂSİR'DE GÜNCEL TEFSİR PROBLEMLERİ

Bu bölümde, güncel tefsir problemlerine delil olarak hangi âyetlerin sunulduğu ve bu deliller karşısında tefsirinde Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin yaklaşımlarının neler olduğu konusuna ilişkin tespitlere yer verilmiş yapılan incelemeler sonucunda elde edilen bulgulara ilişkin değerlendirmelere yapılmaya çalışılmıştır.

1. “Bize Kur’an Yeter!” Düşüncesi

“Kur’an yeter!” söylemi, İslam’da bir hüküm verebilmek için sadece Kur’an’dan hareket edileceğini başka bir kaynağa ihtiyaç duyulmadığı düşüncesini dillendirmektedir (Kur’an ve İslam, 2019). Bu düşüncenin sahipleri hadislerin uydurma olduğunu Kur’an’ın dine dair her şeye yeteceğini ve başka bir kaynak aranmaması gerektiğini ileri sürmektedirler. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerinin hemen hiç birinin günümüze ulaşmamış olduğunu, mevcut hadis diye lanse edilen söz ve fiillerin aslında Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ait olmadığını başkaları tarafından ona isnat edildiğini dillerine dolamaktadırlar. Hadislerin tamamını inkâr etmeyenleri de Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ait olan gerçek hadislerin O’na isnat edilen uydurma sözlerden ayırt edilmesinin çok zor olduğunu iddia etmektedirler. Bu söyle işte bu nedenle tek güvenilecek kaynağın Kur’an olduğunu söylemektedirler. İddialarında haklı olduklarını kanıtlamak için de yine Kur’an’dan birtakım deliller getirmekte ve Kur’an’ı kendi iddialarının dayanağı yapmaktadırlar (Dini Cevaplar, 2018).

1.1. Kitapta Hiçbir Şeyin Eksik Bırakılmaması

Bize Kur’an yeter iddiasının delilleri sayılan âyetlerden ilki En‘am Suresi’nin 38 âyetidir:

وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُكُمْ مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ تُمْ إِلَى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ

“Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp rablerinin huzuruna getirileceklerdir.” (el-En‘am, 6/38).

Görüldüğü üzere bu âyette, Kur’an’da hiçbir şeyin eksik bırakılmadığı açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu ifadeden hareketle Kur’an’ın Allah’a kulluk ve bir insan için gerekli olan dünyevi ve uhrevi bilgiler konusunda kişiye yeteceği söyleminin gerekçesi oluşturulmuştur.

Sâbûnî bu âyetin tefsirinde Beyzâvî'den nakille; “Din hususunda insanların muhtaç olduğu ne varsa hepsini Kur'an'da açıkladık, onları bırakmadık ve onlardan gafil olmadık. Bir görüşe göre, Kitaptan maksat, Levh-i Mahfuz'dur. Buna göre mana şöyle olur: Levh-i Mahfuz'da yazmadığımız hiçbir şey bırakmadık. (46 Beyzâvî, s. 170; Sâbûnî, II/184-185). Bu nakilden anlaşıldığına göre Sâbûnî, bu âyetle ilgili olarak Beyzâvî'nin görüşünü benimsemiş ve âyetin bu kısmından Kur'an'ın herkese her şey için yeteceği sonucunu çıkarmamıştır. Âyetin din ile ilgili şeyler hakkındaki her şeyin Levh-i Mahfuz'da yazılı olduğunu ifade ettiği görüşünü benimsemiş, her şeyin Kur'an'da değil Levh-i Mahfuz'da yazıldığını kabul etmiştir. Bu durumda Sâbûnî'nin bu âyeti Kur'an'ın yeterli olduğu şeklindeki anlayışa dayanak saymadığı ve buradan bu söyleme destek olabilecek bir anlayışının bulunmadığı söylenebilir.

Kur'an yeter, söylemine, dayanak yapılan ikinci âyet, Ankebüt Suresi'nin 51. âyetidir:

لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبَابِ مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَىٰ وَلَكِن تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ

“Andolsun onların kıssalarında akıl sahipleri için ibretler vardır. Kur'an, uydurulabilecek bir söz değildir; fakat o, kendinden öncekiler için onay, her şey için detaylı açıklama, iman eden toplum için bir rahmet ve bir hidayettir.” (Yüsuf, 12/111).

Mevzubahis söylemle ilgili ifade, âyetteki “her şey için detaylı açıklama” kısmıdır. Bu şekilde Kur'an'da her şeyin detaylı bir şekilde açıklandığı buyrulunca Kur'an yeter söyleminin taraftarları bu âyeti de kendi söylemlerine dayanak yapmışlardır. Aslında âyetin devamında tafsilatı ile açıklanan şeylere hidayet ve rahmetin de eklenmiş olması buradaki tafsilatı ile açıklanan şeylerin tüm her şeyi kapsamadığının bir göstergesi de olabilir. Çünkü buna göre her şey ifadesi hidayet ve rahmeti de kapsamış olmalıydı. Tamamını kapsamadığına göre ifade bu anlamda Kur'an'ın tek başına yeteceği düşüncesine dayanak da yapılamaz. Ancak Allah Teâlâ açıkladığı şeyleri tafsilatı ile açıklamış ve her arayana aradığını Kur'an'da bulma imkânı sunmuşken, sünneti de onun tamamlayıcısı kılmıştır. Söz gelişi namaz ve zekât Kur'an'da emredilmişken namazın nasıl kılınıp zekâtın nasıl ve ne miktarda verileceği sünnete bırakılmıştır.

Safvetü't-Tefâsîr'de bu âyetin tefsirine ilişkin olarak Sâbûnî “şeriat ve hükümlerden, helal ve haramdan ihtiyaç duyulan her şeyi açıklar” (Sâbûnî, III/195) ifadesini kaydederek açıklanan şeylerin çerçevesini çizmiştir. Bu ifadeleri onun kendi ifadesi olup başka bir tefsirden nakil değildir. Bu nedenle Sâbûnî helal ve haram olan şeylerle sınırlayıp âyetteki “her şey” ifadesinin Kur'an yeter söylemine dayanak yapılmasına kapıyı kapatmıştır. Çünkü Kur'an'da

ahkâm ile ilgili olan âyetler çok sayıda değildir. Bu tahdit ise kendi sınırlamasını daha da daraltmış ve artık ifadeyi Kur'an yeter söyleminden uzaklaştırmıştır, denebilir.

Âyette geçen “hadis” kelimesi ile “söz, kelâm” anlamı kastedildiğini Sâbûnî ve onun öncesinde birçok müfessir de kaydetmesine rağmen yukarıdaki iddia sahiplerinin bunu terim anlamıyla hadis olarak aldıkları ve âyetteki hadis ifadesini “Allah’ın ve âyetlerinin ardından hangi hadise inanıyorlar?” şeklinde ve bu âyetteki ilgili yeri de “Kur’an uydurulmuş bir hadis değildir” şeklinde anlamlandırdıkları kaydedilmiştir. (Ateş, 24)

1.2. Kitap’ın Her Şeye Açıklama Getirmiş Olması

Kur'an yeter söyleminin Kur'an’da bir referansı olduğunun iddia edildiği bir diğer âyet ise Nahl suresinin 89. âyetidir:

وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَىٰ هَٰؤُلَاءِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ

“Yine o gün her ümmetin içinden kendileri hakkında birer tanık çıkaracağız; seni de bu kimseler hakkında tanık yapacağız. Bu kitabı sana her konuda açıklama getiren bir rehber, bir hidayet ve rahmet kaynağı, Allah’a gönülden bağlananlar için bir müjde olarak indirdik.” (en-Nahl, 16/89).

Bu âyette Allah Teâlâ Kur'an’ı, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) her konuda açıklama getiren bir rehber, bir hidayet ve rahmet kaynağı olarak indirdiğini bildirmektedir. Bu kısım Kur'an yeter söyleminin taraftarları için fikirlerine kaynak yapacakları önemli bir ifade olarak görülmüştür. Oysa bu âyet bütünlük içinde değerlendirildiğinde; kıyamet gününde şahitlik yapılacak şeyleri açıklayan bir kitap olarak gönderildiği ve o günün şahitliğine Kur'an’dan delil olacak bütün bu meseleleri açıklayan bir kitap olduğu ortaya anlaşılmaktadır.

Nahl Suresi 89. âyetini Sâbûnî tefsirinde; âyetin kapsamlılığı, öncesi ve sonrasıyla irtibatlı olarak yaptığı nakillerle izah edilmiştir. Buna göre âyet, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) inzal buyrulan Kur’an’ın her şeyi açıklayıcı, bir hidâyet, rahmet ve müjde olduğunu beyan etmekte olduğu için öncesindeki âyetle de güçlü bir irtibat içindedir. Bu âyet önceki ve sonraki âyet grubu ile kapsayıcı konuları içeren emir ve yasakları ile bu âyet, sanki Hz. Peygamber’e her şeyi açıklamak amacı ile indirilmiş olan Kur’an’ın bütün gayelerini özet bir şekilde vermiştir. (Vâhidî 1430 XIII, 176; Sâbûnî, III/328). Demek oluyor ki Sâbûnî, âyetin metninde geçen Kur'an’ın her şeyi beyan eden bir rehber olması meselesini tefsirlerden yaptığı nakillerle

vermekle aslında bu âyetteki muhtevayı kabul etmekte, ancak bunu Kur'an yeter söylemi ile ilişkilendirmemektedir.

1.3. Kitap'ta Okunanların Yeterli Olması

Bir diğer âyet, Ankebüt suresinin 51. âyetindedir. Kur'an yeter söylemine konu edilen bu âyet şöyledir:

أَوَلَمْ يَكُونُوا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُثَلِّىٰ عَلَيْهِمْ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرَىٰ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ

“Kendilerine okunan bu kitabı sana göndermiş olmamız onlara yetmiyor mu? Elbette inanan bir topluluk için onda rahmet ve ibret vardır” (el-‘Ankebüt, 29/51).

Bu âyette insanlara okunan Kur'an'ın gönderilmiş olmasının inanmaları için gerekçe olarak yeterli olacağı vurgulanmıştır. Bu âyet Kur'an'dan başka şeyler de mi arıyorlar ve Kur'an'la yetinmiyorlar, şeklinde sorulabilecek bir soruya benzer bir soru olarak, Kur'an yeter söyleminin konusu yapılmaktadır.

Sâbûnî bu âyetin tefsirinde; bu kısmın kınama ifade eden bir soru olduğunu kaydetmiştir. Bu soruyu açıklama sadedinde ise başka sorularla ifadeyi genişletmiştir: Buna göre müşriklere mucize olarak, onların kulaklarını sürekli bir şekilde dövmekte olan bu mucize kitap onlara yetmedi mi ki Kur'an senin peygamberliğinin doğruluğunu gösteren en açık ve büyük mucize olduğu halde, nasıl başka bir mucize istiyorlar?” (Sâbûnî, IV/467). Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Sâbûnî, yukarıdaki âyetin Kur'an yeter söylemi ile alakasını kuracak herhangi bir açıklama yapmamıştır. Aksine bu âyetin, mucize olan Kur'an'ı müşriklerin nasıl peygamberliğin delili saymadıklarını sorguladığını söylemiş gözükmektedir. Bundan sonra Sâbûnî, İbn Kesir'den nakille şöyle der:

“Yüce Allah onların çok cahil ve akılsız olduklarını açıkladı. Çünkü onlar, Muhammed (s.a.v.)'in doğruluğunu gösteren mucizeler istediler. Hâlbuki o, onlara, ne önünden ne de ardından batılın gelemeyeceği o eşsiz kitabı getirmiştir. O kitap, bütün mucizelerden üstündür. Zira fasih ve belîğ edebiyatçılar onun benzerini hatta bir suresinin benzerini dahi getirmekten aciz kalmışlardır. Sen okuma yazma bilmeyen ümmi bir kimse olduğun halde, sana bu büyük kitabı indirmemiz ve önceki kitaplarda olanları kendilerine haber vermen, onlara yetmedi mi?” (İbn Kesir, 3/41; Sâbûnî, IV/467). Bu nakilden ve yukarıdaki tefsirinden Sâbûnî'nin bu âyeti Kur'an yeter söylemi ile alakalı değil Kur'an'ın mucize olduğuna bir delil saydığı ve bu mucizenin nasıl ikna edici bir delil olduğu halde inkârcıların ikna olmadıklarına dair bir soru ifade ettiğini düşündüğü anlaşılmaktadır.

Câsiye Suresi'nin 6. âyeti de içerisinde geçen “*başka hangi habere inanacaklar*” sorusu sebebi ile Kur'an yeter söylemi konusunda zikredilmiştir:

تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَ اللَّهِ وَآيَاتِهِ يُؤْمِنُونَ

“*İşte bunlar, sana gerçekten okuduğumuz âyetlerdir. Allah'tan ve O'nun âyetlerinden sonra (buna değil de) hangi habere inanacaklar?*” (el-Câsiye, 45/6).

Bu âyetin ilk kısmı Hz. Peygamber'e okunan âyetlerin hakikat olduğunu beyan ettikten sonra devamında Allah'ın âyetlerinin delil olma konusunda yeteceği ve iman etmek için başka delil ve haber aramaya gerek olmadığı ifade edilmiştir. Bu şekilde izah edilmesi mevzubahis söylemin taraftarlarının ilgisini çekmiş ve iddialarını ispatlama ve sağlam delile dayandırma düşüncesi ile bu âyeti de kullanmışlardır.

Sâbûnî bu âyetle ilgili olarak müfessirlerden nakilde bulunmamış olsa da Savî Haşiyesinden bir önceki âyette yaptığı nakilden sonra bir hülasya yer vermiştir. Âyetin işte bunlar diye başlayan kısmında ifade edilen zamirle kastedilenler özetlediği için onlara yer vermek faydalı olacaktır. O insanın gökler ve yer hakkında düşündüğünü ve bunu yapması halinde de bu kâinatın mutlaka bir yaratıcısı olması gerektiğine inanması gerektiğini kaydetmiştir. İnsan hem kendi yaratılışına hem de yerler ve göklerin yaratılışına nazar edince iman etmekle kalmayıp imanını daha da kuvvetlendireceğini de ifade etmiştir. Ayrıca yerde ve göklerde gerçekleşen olaylara baktığında aklının olgunlaşacağını ve insanın ilminin de kesin delillere dayanmak suretiyle sağlamlaşacağını beyan etmiştir. Sâbûnî daha sonra yukarıdaki âyetin tefsirine geçer.

Ona göre bu âyetler ve âyetlerde geçen deliller, Allah'ın birliğini ve gücünü gösteren hüccetlerdir. Allah Hz. Peygambere o delilleri, kendisinde bir kapalılık ve karışıklık olmayan apaçık bir hak ile anlatmıştır. Mekke'nin kâfirleri ise Allah'ın kelamını onaylamamışlar, onun hüccet ve delillerine inanmamışlardır. Artık inanıp tasdik edecekleri başka bir söz kalmamıştır. Hangi söze güveneceklerdir. Sâbûnî bu sorunun gayesinin, Kur'an'ın apaçık beyanından ve mucizeliğinden sonra, müşriklerin onu yalanlamalarının çok büyük bir kabahat olduğunu kabul etmektedir. (Savi Haşiyesi, 4/63; Sâbûnî, VI/38-39).

“Kur'an yeter” söylemine kail olup yukarıdaki âyetleri delil getirenler aslında kendi aleyhlerine olan delillere sarılmaktadırlar. Çünkü Kur'an'a her zaman ihtiyaç vardır. Tek başına Kur'an yetmese de Kur'an'ın sünnete ihtiyacı olsa da yine de hiçbir Müslüman Kur'an'ın asıl ve temel olmadığını söylememektedir. Çünkü Kur'an'ı okuyan ve anlamaya çalışan her kes görecektir ki, sünnet ve hadislerle tutunmayı, onlarla Kur'an'ı anlamayı ve Allah Rasulüne itaat

etmeyi Kur'an zaten emretmektedir. Kur'an yeter söylemi asıl itibarıyla onu referans alan bir söylemdir. Ancak onu dayanak yapıp da Kur'an'ın sünnete ittibayı da emreden âyetlerine kulak tıkamak tutarlı bir tavır değildir. Kur'an kendisine inanan müminleri Allah'ın emirlerine olduğu gibi Rasulüne de itaat etmeye çağırılmaktadır. Bu çağrıya kulak vermek Kur'an'a tabi olmaktır. (Bkz. Ateş, 26)

Aradan birkaç kelimeyi ve kendi söylemine dayanak olduğu düşünülen ifadeleri almak ve Kur'an yeter anlayışına delil saymak Kur'an'ın bütünlüğüne aykırı bir tavrıdır. Bu en azıyla Kur'an'ın dinle ilgili bütün konularına değil sadece birkaç âyetine tutunmak demektir.

1.4. Kur'an'ı Referans Alanın Kur'an'la Yetinememesi

Kur'an'ın emirlerini nasıl yerine getireceğini insanlara bizzat yaşayarak gösteren Hz. Peygamber'dir. Bu nedenle Kur'an'ı referans alan biri Kur'an'la yetinemez. Örneğin namazı emreden Kur'an'a uymak için onu ne şekilde kılıyorsa o şekilde kılmak için Hz. Peygamber'in uygulamalarına başvurulmalıdır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا

“Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Resûle ve sizden olan emir sahiplerine de itaat edin. Bir şeyde niza ederseniz onu Allah'a ve resûlüne götürün. Allah'a ve âhiret gününe inanmış kimselerseniz böyle yapın. Çünkü bu en hayırlı ve sonuç olarak da en güzel olanıdır.” (en-Nisâ 4/59)

Âyette çekişmeye konu olan bir şeyin Allah ve Rasulüne götürülmesi gerektiği vurgulanmıştır. Öncesinde ise emir Allah'a ve Rasule ... itaat edin şeklinde olunca sadece Kur'an'ın yeteceğini sanmak hele de bunu savunmak Kur'an'a uymamak ve Kur'an'ı dikkate almamak anlamına gelecektir. (Bkz. Ateş, 27)

Netice olarak Kur'an rehberliği ve bütünlük içerisinde âyetleri dikkate alındığında Müslümanlara yeten bir ana kaynak niteliğindedir. Ancak ondan sadece belli âyetleri veya onlar arasından bir kısım pasajları seçerek bir yargıya varma çabaları ondan istifadeye mani olacak ve onun yol göstericiliğine götürmeyecektir. Böyle bir tavır ancak kendi kanaatini Kur'an'a söyletme çabası olabilir. Bu da Kur'an'dan önce oluşturulan bir tavır ve düşüncesini ona onaylatma çabası olacağından beyhude bir çaba olacaktır.

2. Hz. İsa'nın (as) Nüzûlü Meselesi

Hz. İsa (as), Kur'an'ı Kerim'de babasız olarak dünyaya geldiği, insanlara delil ibret olsun diye bir mucize olarak yaratılmış olan, Allah'ın onu kendisine ref' ettiği, tertemiz kıldığı, İsrailoğullarına gönderdiği bir peygamber olduğu ve en son vefat edeceği bildirilen bir peygamberdir.

“Nüzûl” kelimesi, “inmek, indirilmek, bir yere konmak” (İbn Manzûr, n-z-1 mad) anlamında Arapça bir kelimedir. Hz. İsa'nın (as) Nüzûl'ü denilince bu anlamda Allah'ın kendisine ref' ettiği yani göğe kaldırdığı Hz. İsa'nın (as) kıyamet öncesinde yeryüzüne nüzulünü yani indirileceği inancı anlaşılır. İslam geleneğinde farklı yorumlara konu olmuş ve üzerinde fikir birliği sağlanamamış olan bu konuda Hz. İsa'nın (as) kıyametten önce yeryüzüne inecek ve sonra vefat edecektir. Bu konuda ilgili âyetler ışığında hem geleneksel hem de günümüz yaklaşımları ile Sâbûn'i'nin özgün yorumları birlikte değerlendirmek daha faydalı olacaktır.

Hz. İsa döneminde tıp alanında gelişmeler ön planda olduğundan, onun mucizeleri genellikle Allah'ın yardımıyla ölüyü diriltme, topraktan kuş silueti yapıp üfleyince kuş olup uçması ve amansız hastalıkları Allah'ın izniyle iyileştirme gibi tıbbi nitelikler taşımıştır. İkinci güncel tefsir meselesi olarak aldığımız bölümde Hz. İsa'nın vefatı, göğe yükseltilmesi ve kıyamet öncesi yeryüzüne inişi (nüzûlü) ele alınacaktır. Mesele Hz. İsa'nın nüzûlü olunca onun “kelimetullah” ve “mesih” oluşu gibi sıfatları ile âyetle değerlendirmeye dâhil edilmemiştir.

Erken dönem müfessirlerinin büyük bir kısmı, Hz. İsa'nın öldürülmediği ve Allah tarafından göğe yükseltildiği şeklinde görüş belirtmiştir. Bu yükseltme olayının ardından nüzûlün gerçekleşeceği ise modern döneme ait bir meseledir. Rafi'uke şeklindeki ifadenin detayları farklı biçimlerde yorumlansa yükseltme yaklaşımında birlikten söz edilebilir. Bu görüşe göre Hz. İsa, kıyamete yakın bir zamanda tekrar yeryüzüne indirilecek (nüzul edecek), peygamber olarak değil son Peygamber'e ümmet olarak son dine davet görevini sürdürecektir ve nihayetinde vefat edecektir. Bu meseldeki bakış açısı ile ilgili olarak âyetlerle yetinilmemiş, bazı hadisler de rivayet edilmiştir.

Güncel meselelere farklı yorumlar getiren modern anlayışa sahip müfessirler ise Hz. İsa'nın göğe yükseltilmediğine ve vefat ettiğine kail olmuşlardır. Bu tefsirlere göre, Kur'an'daki Hz. İsa ile ilgili olarak geçen “teveffâ” ve “ref'a” kelimeleri onun ölümüne işaret etmektedir (FetvaNet, 2024). Kur'an'a göre Allah'ın zatı dışında her şey fanidir. Bu anlayışta,

modern tefsirlerin bazılarında ise Hz. İsa'nın Allah katına yükseltildiği ve ahir zamanda tekrar nüzul edeceği şeklindeki rivayetler aktarılmış ilave bir yorum yapılmamıştır.

2.1. Hz. İsa'nın Vefat Ettirilmiş Olması

Nüzûlü İsa meselesi ile ilgili âyetlerin ilki Âl-i İmrân Suresi'nin 55. âyetidir:

إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ إِنِّي فَاعِيكَ وَرَافِعُكَ إِلَىٰ وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ

“O vakit Allah şöyle buyurdu: Ey İsa! Seni vefat ettirip kendi yanına yükselteceğim; inkârcuların kötülüklerinden ve çirkin iftiralarından seni uzak tutacağım; sana tâbi olanları kıyâmet gününe kadar kâfirlere üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz bana olacak ve ben de dünyada iken anlayamadığınız konularda aranızda hüküm vereceğim.” (Âl-i İmrân 3/55).

Bu âyete geçen ilk kelime *مُتَوَفِّيكَ* /seni vefat ettireceğim şeklinde olunca sonraki yükseltme meselesi ruhunun Allah'a yükseltilmesi olarak değerlendirilmiş ve Hz. İsa'nın nüzûlü yani yeryüzüne ahir zamanda tekrar indirilmesinin söz konusu olamayacağı ifade edilmiştir. Modern dönem müfessirlerinden Duman bu görüştedir. Yukarıdaki âyetin tefsirinde kavramsal açıklamalardan sonra Yahudi ve Hristiyan inançlarını eleştirmiş ve onların anlayışını reddetmiştir. Daha sonra ise “Hz. İsa, Yahudilerin elinden kurtarıldıktan sonra mahiyeti bilinmeyen bir şekilde vefat etmiştir” (Duman, 3/1506-1507) şeklinde kendi görüşünü belirtmiştir. Ona göre Hz. İsa vefat ettirilmiştir. Onun Allah katına yükseltilmesi hakiki değil mecâzi anlamda alınmalıdır. Bu durumda göğe yükseltilmekten cennete alınması anlaşılması gerekir. (Duman, 3/1367-1369).

Sâbûnî Hz. İsa'nın göğe yükseltilmesi hakkında klasik tefsirlerde geçtiği şekliyle örneğin; Rebî b. Enes ve Hasan-ı Basrî'den rivayetle Hz. İsa üç saat uyutulduğu ve göğe yükseltildiğini aktarmıştır. Vehb b. Münebbih ve İbn Abbas'ın ise onun gerçekten öldürüldüğünü nakleder. Bu nakillerle çağdaş olan bazı âlimler ise âyette takdim-tehir bulunduğunu ve anlamın “önce yükseltilip sonra vefat ettirileceği” şeklinde anlaşılması gerektiğini savunmuştur.

Sâbûnî Âl-i İmrân Suresi'nin 55. âyeti ile ilgili olarak, Allah Teâlâ'nın Hz. İsa'ya: “Ey İsa! Seni göğe kaldıracam, sonra da ecelin geldiğinde seni öldüreceğim,” dediğini nakleder. Ona göre Yüce Allah'ın böyle demesinden maksat, O'nu, Yahudilerin elinden kurtaracağını ve kendisine hiçbir eziyet edilmeden, sağ salim göklere kaldıracığını müjdelemiş olduğunu kaydetmiştir. Katade'den nakille Sâbûnî bu âyette takdim tehir bulunduğunu ve âyetin

takdirinin "Seni kendime kaldıracağım. Daha sonra da öldüreceğim" şeklinde olduğunu belirtmiştir. Devamla O, naklettiği bu kısmın Taberî'den alındığını ve onun da şöyle dediğini aktarmıştır. "Başkalarına göre, bu âyetin manası şöyledir: Hatırla ki Allah şöyle demişti: "Ey İsa! Seni bana kaldıracağım ve seni kâfirlerden kurtaracağım. Seni dünyaya indirdikten sonra da öldüreceğim. (Sâbûnî, 1/380; Taberî 6/458). Buna göre Sâbûnî'nin klasik dönem müfessirlerinin görüşlerin benimsemiş olduğu anlaşılmaktadır.

Sâbûnî bu konuda ayrıca "Seni, öldürmek isteyenlerin şerrinden koruyacağız." ifadesi ile onu öldürmek isteyenlerin kimler olduğunu yine Hasan-ı Basri'den naklederek vermiştir. Bu göre Hasan-ı Basri Allah'ın onu Yahudi, Hıristiyan, Mecusi ve kendi kavminin kâfirlerinden koruduğunu belirtmiştir. (Sâbûnî, 1/380). Sâbûnî bu âyetin tefsirinde son olarak Celaleyn Tefsiri'nden nakille şu ifadelerle yer vererek âyetin bu kısmını tamamlamıştır. "Sana uyup iman edenleri, kıyamete kadar senin peygamberliğini inkâr edenlere ve mü'minlere düşmanlık edenlere üstün kılacağız. Müslüman ve Hıristiyanlardan, senin peygamberliğini tasdik edenler demektir Bu âyetteki kâfirlerden maksat ise, Yahudilerdir. Mü'minler onlara hüccet ve kılıçla üstün gelirler. Sonra dönüşünüz banadır. İsa (as) ile ilgili olarak düştüğünüz ihtilaflarda hepimizin arasında hak ile hükmedeceğim." (Sâbûnî, 1/380; Celâleyn, Âl-i İmrân 3/55). Bu âyetin mefhumuna ve naklettiği müfessirlerin görüşlerine göre Sâbûnî'nin Hz. İsa'nın nuzûlü konusunda klasik anlayışı benimsediği, onun göğe yükseltildikten sonra tekrar yeryüzüne ineceği ve vefat edeceği şeklinde bir fikre sahip olduğu görülmektedir. Ancak onun bu konudaki anlayışının netleşmesi için konuyla ilgili diğer âyetlerin tefsirini de Safvetü't-Tefâsîr'den inceleyerek değerlendirmek faydalı olacaktır.

2.2. Hz. İsa'nın Vefat Edinceye Kadar Şahit Olması

Maide Suresi 117. âyette Hz. İsa'nın Allah Teâlâ'ya hitaben şöyle söylediği bildirilir:

مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ

"Ben onlara sadece Senin bana emrettiğin şeyi söyledim: 'Benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin.' Aralarında bulunduğum sürece onların durumlarına şahittim. Fakat beni vefat ettirdiğinde, onların üzerinde gözetleyici olan Sen oldun. Sen her şeye hakkıyla şahitsin" (Maide, 5/117).

Bu âyetten Hz. İsa'nın insanlara sadece Allah'ın emrettiği şeyleri ve vahyettiklerini söylediği, onların arasında iken kendisi ile birlikte onlara şahit olduğunu vefat ettikten sonra da yine onlara şahit olmaya devam ettiğini söylediği anlaşılmaktadır. Buna göre onun nuzûlü

vefatından sonra olamayacağına göre Hz. İsa'nın nüzulünün söz konusu olmadığına kail olanlar mevcuttur. âyetin muhtevası da böyle anlamaya zaten müsaittir. Bundan dolayı da âyetin Hz. İsa'nın kendi eceliyle vefat ettiği ve insanlar tarafından öldürülmediğini net bir şekilde ortaya koyduğu da söylenmiştir. Allah'ın, Hz. İsa'yı inkârcıların elinden kurtardığı, bir süre yaşattığı ve sonunda da eceliyle vefat ettirdiği ifade edilmiştir. Buradan ölümlerin yaşayanları gözetlemesinin mümkün olmadığı çıkarılmıştır. Bu çıkarıma bazı kimseler, İslam âlimlerinin, Allah'ın izniyle ölümlerin yaşayanların durumlarından haberdar olabileceği görüşünü de eklemişlerdir. Çünkü buna ışık tutan hadisler mevcuttur.

Sâbûnî bu âyetin tefsirinde Fahreddin Razi'den nakille "Ben onlara, ancak bana emrettiklerini söyledim." ifadesinde Hz. İsa'nın, kendisini ve Allah'ı beraberce emredici durumuna sokmamak için, edebin gereğini yaparak, "Onlara emrettim" yerine, "Onlara söyledim" dediğini kaydetmiştir. Ardından "Onlara: Beni ve sizi yaratan Allah' a ibadet edin. Ben de sizin gibi bir kulum" dedim" (Sâbûnî, II/153-154) şeklindeki sözünü naklederek âyetin tefsirine başka bir açıklama eklememiştir. Buna göre Sâbûnî, âyette geçen "Fakat beni vefat ettirdiğinde, onların üzerinde gözetleyici olan Sen oldun" (Maide, 117) şeklindeki ifadeden hareketle onun vefat etmiş olduğunu kabul etmekte ancak nüzulüne dair bir fikir beyan etmemektedir.

2.3. İnkârcıları Hz. İsa'yı Öldürmemiş Olması

Bir diğer âyet Nisâ Suresi 157. âyetidir ve bu âyette inkârcıların Meryem oğlu İsa'yı öldürdükleri iddiası reddedilmiştir:

وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا

"Onu ne öldürdüler ne de çarmıha gerdiler; fakat onlara öyle gösterildi. Bu konuda ihtilafa düşenler, şüphe içindedirler. Kesin bilgiye sahip değiller; sadece zanna uymaktadırlar. Onu kesinlikle öldürmediler." (Nisâ 4/157).

Bu âyette ise Hz. İsa'nın öldürülmediği, çarmıha da gerilmediği, düşmanlarının onu kesinlikle öldürmedikleri net olarak bildirilmiştir. Hz. İsa'nın ölmediğine dolayısıyla göğe yükseltip sonra yeryüzüne indirileceği fikrinde olanlar bu âyeti delil getirmektedirler. Buna göre, Hz. İsa öldürülmemiştir. İnkârcılar bu konuda kesin bilgiye sahip değildirler. Hristiyanlar hem dünyada hem ahirette rezil olacaklardır. Çünkü bu konudaki bilinçli bir şekilde iddiada bulunmuşlarsa da onlar bu konuda şüphe içindedirler.

Sâbûnî bu âyetle ilgili olarak Hristiyanların kalplerinin "Allah'ın elçisi olduğunu iddia eden Meryem oğlu İsa'yı öldürdük" demeleri yüzünden kalplerinin mühürlendiğini bildirmiştir. Yahudilerin ise Hz. İsa'ya "Allah'ın elçisi" demelerinin alay etmek amacına matuf olduğunu söylemiştir. Buna Firavun'un "Size gönderilen bu elçiniz mutlaka delidir" (Şuara, 26/27.) sözünü ekleyerek Yahudilerin Hz. İsa için zina mahsulü dediklerini ve ona baba isnad ederek anne ve babasının da bu büyük günah olan fiili işlediklerini bundan da İsa'nın meydana geldiğini iddia ettiklerini söylemiş ve onun Allah'ın Rasulü olduğuna inanmıyorlardı" (Sâbûnî, II/48) ifadesiyle bu âyetin tefsirindeki kendisine ait kısmı bitirmiştir.

Hz. İsa'ya nüzulü konusunu etkileyecek önemli bir mesele olan onun ölüp ölmediği şeklindeki ihtilaf ve güncel tefsir meselesi ile ilgili olarak da Sâbûnî, Onlar İsa'yı ne öldürdüler, ne de çarpmıha gerdiler. Ancak ona benzetilen kişiyi çarpmıha gerip öldürdüler, ifadelerini kaydederek Beyzâvî'den şu nakilde bulunur: "Rivayete göre bir adam, Hz. İsa'ya karşı münafıklık ediyordu. Onun yerini göstermek için yanından çıktı. Allah da onu Hz. İsa'ya benzetti ve bu adam yakalanıp öldürüldü." (Beyzâvî, 141; Sâbûnî, II/48-49). Teshîl adlı eserden nakille Sâbûnî, Yahudilerin hâlâ öldürülen kişinin İsa (as) olduğunu zannettiklerini nakletmiştir. Tefsirinde devamlı, Hz. İsa'nın durumu hakkında ihtilaf edenlerin, onun öldürülmesi hususunda mutlaka şüphe içinde olduklarını bildirmiştir. Rivayete göre Hz. İsa göklere kaldırılıp bir başkası ona benzetilmiş ve öldürülmüştür. Sonra ondan emin olamayan düşmanları Bu öldürülen İsa ise, arkadaşımız nerede?! demişler ve bu hususta da ihtilafa düşmüşlerdir. Bir kısmı, öldürülen şahsın Hz. İsa (as) olduğunu, bir kısmı da onun, Hz. İsa (as) değil, bilakis bir başkası olduğunu (et-Teshîl, I/163; Sâbûnî, II/48-49) iddia etmelerinden dolayı Sâbûnî, bir kişinin öldürüldüğünde ittifak ettiler, fakat öldürülenin kim olduğu hususunda ihtilafa düştüler, diyerek görüşünü bildirmiştir.

2.4. Hz. İsa'nın Göğe Kaldırılması

Sonraki âyet Nisâ Suresi'nin sonraki âyeti olan 158. âyettir.

بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا

"Fakat Allah onu kendisine yükseltmiştir. Allah, üstün ve güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir. (Nisâ 4/158).

Bu âyet açıkça Allah'ın Hz. İsa'yı (as) kendisine yükselttiğini bildirmektedir. Konuyla ilgili olarak bu yükseltilme Allah'ın çok güçlü ve hakîm oluşu sayesinde gerçekleşti denirse o zaman ölmediğine hükmedilir. Buradan da daha sonra yeryüzüne indirilerek daha sonra vefat ettirileceği görüşüne bir yol bulunabilir. Duman, "Allah'ın katı" ifadesini "cennet" olarak

yorumlamış olduğu için bu yükselmenin sonunda bir nüzulün de olmayacağını (Duman, 3/1367-1369) savunmaktadır. Sâbûnî ise Hz. İ̇sâ'nın havarilerinin dahi Onun öldürölmesi hususunda onların hakiki bir bilgisinin bulunmadığını düşünmektedir. Onu öldürenler ise Hz. İ̇sâ (as) hakkında hayal ettikleri zanlarına uymuşlar ve bu gün de bu zannı devam ettiriyorlar, ancak Onun Hz. İ̇sâ olduğuna iyice kanaat getirerek öldürmediler, bilakis şüphe ve tereddüt içinde idiler. Onlar başka birini Hz. İ̇sâ diye öldürünce bu arada Allah gerçek Hz. İ̇sâ'yı onların şerrinden kurtardı ve cesedi ve ruhu ile birlikte diri olarak göğe kaldırdı. Nitekim sahih hadisler bunu göstermektedir (Sâbûnî, II/43-44), şeklinde görüş bildirmiştir. Sâbûnî'nin burada tefsirine kaydettiği hadislerden birisi, Bunlardan birisi, Buhari ve Müslim'in rivayet ettiği "Canım kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki, yakında Meryem oğlu İ̇sâ, adil bir hakem olarak aranızda inecek. Haçı kıracak, domuzu öldürecek ve cizyeyi koyacaktır." hadisidir. (Bkz, Buhari, Mezalim 31; Buyu 102; Enbiya 49; Müslim, İman 242, 343; Sâbûnî, II/43-44).

Hülasa nüzülü İ̇sâ konusunda üç yaygın görüş bu gün bir güncel tefsir meselesi olarak görölmektedir:

Birincisi, Hz. İ̇sâ'nın öldükten sonra diriltilip göğe yükseltildiği ve kıyamete yakın tekrar yeryüzüne inerek ve görevlerini tamamladıktan sonra vefat edeceğidir. İkincisi, Hz. İ̇sâ yeryüzüne indiğinde Yahudi ve Hristiyanlar ona topluca iman edeceklerdir. Sonuncusu ise âyette tüm Kitap Ehli'nin mutlaka Hz. İ̇sâ'ya iman edeceğinin bildirilmiş olmasından tüm ehli kitabın Hz. İ̇sâ'nın ölümünden önce mutlaka ona iman edeceği meselesidir.

Duman bu üç görüşü Beyânü'l-Hak adlı tefsirinde değerlendirmiş ve Kur'an bütünlüğü açısından bunların tutarsız olduğunu söylemiştir. Ahzâb Suresi 40. âyette Hz. Muhammed'in (s.a.v.) son peygamber olduğunun açıkça belirtilmiş olmasından dolayı ona göre başka bir peygamberin yeniden gönderilmesi Kur'an'a aykırıdır. Ne var ki, Hz. İ̇sâ'nın yeryüzüne ineceğini savunanlar onun bir peygamber olarak değil son peygamberin ümmeti olarak geleceğini savunmaktadırlar. İkinci görüşü ise ilahi adaletle bağdaşmayacağı çünkü Hz. İ̇sâ kıyamete yakın inecek ve o dönemdeki insanlar ona iman edecekse, önceki nesiller bu fırsattan mahrum kalmış olacağı için reddetmiştir. Bu görüş kendi içinde tutarlıdır. Ancak onun ölümünden önce ona şahit olan her ehli kitap inanacak denildiği için tümüne şamil tutulmadığı düşünülürse bu reddiye de tam bir nefyetme sayılmaz. Üçüncü son görüş hakkında ise Duman âyette geçen Kitap Ehli'nin, Hz. İ̇sâ'dan önce yaşamış olan Tevrat ehli olması gerektiğini (Duman, 3/1506-1507; 3/1367-1369) söylemiştir. Ehli Kitap ifadesinden sadece Yahudilerin anlaşılması ise yeterli olmamalıdır. Çünkü âyet, Hz. İ̇sâ'nın sonraki gelişinde bu gün ehli

imandan olmayan Hıristiyanlar da ona ve onun inandığı son peygambere o vefat ettirilmeden iman edecek şekilde de anlaşılabilir.

Sâbûnî ise Hz. İsâ'nın nüzülü meselesinde kendi görüşünü bu âyet grubunun sonunda tefsirinin tercümesinde faydalı bir mülâhaza başlığı altında verilen kısımda ifade etmiş ve toparlamıştır. Buna göre:

“Onlar onu ne öldürdüler ne de astılar. Fakat onlara İsâ gibi gösterildi" âyeti gösteriyor ki Yüce Allah, elçisi İsâ'yı pis Yahudilerin şerrinden korumuş, dolayısıyla o, ne öldürülmüş, ne de çarmıha gerilmiştir. Yahudiler, ancak İsâ zannettikleri başka bir şahsı çarmıha germişlerdir. Bu şahıs, Allah'ın İsâ'ya benzettiği, dolayısıyla Yahudilerin İsâ zannederek öldürdükleri kişidir. İşte bu inanç akla ve nakle uygun olan doğru inançtır. Hıristiyanlara gelince onlar, Hz. İsâ'nın çarmıha gerildiğine, Yahudilerin onu horladıklarına, başına dikenler koyduklarına ve onun yalvarıp ağladığına inanırlar. Öte yandan Hz. İsâ'nın Allah veya Allah'ın oğlu olduğunu ve insanlığı günahlarından temizlemeye geldiğini iddia ederler. Bunun gibi, daha nice acayip ve garip çelişkileri vardır. Şair ne güzel söylemiş: Hz. İsâ'nın Hıristiyanlar arasındaki durumu şaşılacak bir şeydir. Onu, herhangi bir babaya nispet etmeleri de gariptir. Onu Yahudilere havale ettiler ve dediler ki: Yahudiler ona eziyet edip çarmıha gerdiler: Eğer söyledikleri hak ve doğru ise, oğlu rehin olarak düşmanlara teslim edildiğinde baba neredeydi? Ne dersin, onlar böyle yapmakla onu razı mı ettiler, yoksa kızdırdılar mı? Eğer onların eziyetlerine razı olduysa, Yahudileri övün. Çünkü onlar oğula işkence ettiler. Eğer kızdıysa, onu bırakıp Yahudilere tapın. Çünkü onlar ona üstün geldiler.” (Sâbûnî, II/46).

3. Ehl-i Kitâb Hakkında Cennet Görüşleri

İslam düşüncesinde Yahudi ve Hıristiyanların (Ehl-i Kitâb) ahiretteki durumu, özellikle cennete girip giremeyecekleri hususu, tarih boyunca tartışma konusu olmuştur. Bazı görüşler, Kur'an'daki belirli âyetlere dayanarak, bu din mensuplarının şirk koşmamaları, ahirete iman etmeleri ve salih amel işlemeleri şartıyla kurtuluşa erebileceklerini ileri sürmektedir. Bu yaklaşım, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) getirdiği Kur'an'a tâbi olmadan kendi dinlerinde yaşamaya devam etmelerinin de kurtuluşa engel teşkil etmeyeceğini iddia etmektedir. Ayrıca, muvahhid olmanın şartının Hz. Muhammed'e iman etmek olmadığı savı da bu görüşe eklenmektedir (Dini Cevaplar, 2018).

Bu iddia, İslam'ın temel öğretileriyle çelişen bir yaklaşım sergilemektedir. Zira Kur'an, Yahudilik ve Hıristiyanlıkta mevcut olan şirk unsurlarını açıkça reddetmektedir. Dolayısıyla hem Kur'an'a inanıp hem de Yahudi veya Hıristiyan inancında kalmak, mantıken mümkün

değildir. Bir inancı kabul etmeyip aynı zamanda o inançta kalmanın aklî bir izahı yoktur. Bu nedenle söz konusu iddia, kendi içinde iki zıt unsuru barındırdığı için aklen muhal (imkânsız) kategorisinde değerlendirilmektedir. (Ateş, 90)

Ateş bu tartışmanın yalnızca teolojik değil, aynı zamanda sosyolojik ve siyasi boyutları da bulunduğunu savunmaktadır. Özellikle dinler arası diyalog girişimleri ve FETÖ gibi yapılar, bu konunun gündeme gelmesine zemin hazırlamış olduğunu düşünmektedir. Bu çevreler, diğer dinlerin meşru görülmesi gerektiğini savunarak, ateizme mücadele ve iyiliklerin yayılması adına ortak hareket edilmesini önermişlerdir. Ayrıca Ateş bu söylemin meşruiyet kazanması için ise Müslümanları ikna etme görevinin, tanınmış ilahiyatçılara yüklenmiş olduğunu söylemiştir. (Ateş, 90).

Ehli Kitâb'ın cennete gireceği iddiasında olanlar özellikle belli delilleri ileri sürmüşlerdir. Yahudi, Hıristiyan ve diğer ilâhî din mensuplarının, kendi dinlerinde kalmalarına rağmen Allah'a şirk koşmayan, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) düşmanlık yapmayan, onun peygamberliğini ve Kur'an'ın hak olduğunu kabul eden kimselerin cennete girebileceği iddiası, üç temel gerekçeye dayandırılmaktadır:

- İlâhî kaynaklı tüm inanç gruplarının kurtuluşu için ortak şartların belirlenmiş olması.
 - Kur'an'ın önceki kutsal kitapların hükmünü tamamen kaldırmamış olması.
 - Kur'an'ın diğer inanç mensuplarına kendi dinlerini terk etme talebinde bulunmaması.
- (bkz. Ateş, 13, 91).

3.1. Kur'an'da Kurtuluş için Ehl-i Kitâb'la Ortak Şartlar

Kur'an'da Müslümanlar ve diğer ilâhî menşeli din mensuplarının kurtuluşu için ortak bazı şartların zikredildiği ifade edilmektedir. Konuyla ilgili âyetlere bakacak olursak, en çok referans verilen âyetler şunlardır:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“İman edenler, Yahudi olanlar, Hıristiyanlar ve Sâbiülerden her kim Allah'a ve âhiret gününe iman eder ve sâlih amel işlerse işte onların ecirleri rableri katındadır. Onların üzerinde bir korku olmayacak ve onlar üzülmeceklerdir.” (el-Bakara 2/62).

Bu âyetin benzeri olan bir diğer âyet de şöyledir:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَىٰ مِنَ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلُوا صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ
وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“Şüphesiz ki iman edenler, Yahudi olanlar, Sâbiûler ve Hıristiyanlardan her kim Allah’a ve âhiret gününe iman eder ve sâlih amel işlerse onların üzerinde bir korku olmayacak ve onlar üzülmeyeceklerdir.” (el-Mâide 5/69).

Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü’-t-Tefâsîr* adlı eserinde bu verdiğimiz Bakara 2/62 ve Mâide 5/69 âyetlerinin kurtuluş için üç temel şartı vurguladığını belirtir:

Allah’a iman, Âhiret gününe iman ve Sâlih amel işlemek.

Bu şartları yerine getirenlerin Allah katında mükâfatlarının olacağını, korku ve üzüntüden uzak olacaklarını ifade eder. Bu, hem Müslümanlar hem de geçmiş ümmetler için geçerli bir ilke olarak görülür. Sâbûnî’ye göre bu âyetler, Yahudi, Hıristiyan ve Sâbiülerden İslam’dan önceki dönemlerde kendi peygamberlerine tabi olan ve bu üç şartı yerine getiren kimselerin kurtuluşa ereceğini bildirir. Ancak Hz. Muhammed’in (s.a.v.) risaletinden sonra kurtuluşun yolu İslam’a iman etmekten geçer. Buradan anlaşıldığına göre önceki ümmetler için kendi şeriatlarına uygun iman ve amel yeterliydi. Peygamber geldikten sonra ona iman etmeyenler bu kapsama girmez. Bu durumda bu sayılan üç gruptan son peygambere veya kendi peygamberlerine iman etmeden ölenlerle sonraki peygambere iman etmeyenlerin cennete gitmesi bu âyetlere göre mümkün değildir.

Yanlış anlamalara dair uyarı niteliğinde ise Sâbûnî, günümüz tefsir meselelerinden olan bu konuda bazı kimselerin bu âyetleri, “Bugün Yahudi veya Hıristiyan olarak kalıp bu şartları yerine getirenler cennete girer” şeklinde yorumlamış olmaları yanlış ve reddedilmiştir. Tefsirinde bu Sâbûnî bu görüşü reddetmiş ve âyetlerin tarihî bağlamını vurgulamıştır:

Ona göre âyetler, geçmişteki hak din mensuplarını kapsar. İslam geldikten sonra kurtuluş, İslam’a iman ve sâlih amel ile mümkündür. Başka türlü kurtulmak ise mümkün değildir. Tarihi açıdan böyle değerlendirilen âyetler hikmet ve hikmet ve evrensel ilke bağlamında ise Allah’ın adaletini ve rahmetini gösterme anlamında değerlendirilebilir. Her dönemde iman ve sâlih amel esastır. Ancak bu esas, o dönemde geçerli olan ilahî şeriat çerçevesinde uygulanır. Yukarıda belirtilen şartları yerine getirenler için “ecir” (mükâfat) ve “emniyet” (korku ve üzüntüden uzak olma) vaadi vardır.

3.2. Kurtuluşun Allah'ın Ölçülerine Göre Gerçekleşmesi

Kurtuluşun herhangi bir din mensubunun temennilerine göre değil, Allah'ın koyduğu ölçülere göre gerçekleşeceğini vurgulayan bir diğer âyet Nisâ Sûresi 123. âyettir:

لَيْسَ بِأَمَانِيكُمْ وَلَا أَمَانِيِ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَى بِهِ وَلَا يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا

“Ne sizin kuruntularınızla ne de Ehl-i Kitâb'ın kuruntularıyla değildir. Her kim bir kötülük işlerse ona mukabil cezalandırılır ve kendisi için Allah'tan başka hiçbir dost ve yardımcı bulamaz.” (en-Nisâ, 4/123).

Bu âyette temennileri o da olsa hiçbir kimsenin ister Ehli Kitap mensubu isterse başkası hiç kimsenin Allah'ın yardım ve desteğine ulaşamayacağı anlatılmaktadır. Burada ayrıca cennetin kimsenin tekelinde olmadığı ifade edilmektedir.

Sâbûnî, Katade'den nakille bu âyetin sebab-i nüzulünün “Mü'minlerle Ehl-i Kitap'ın, karşılıklı olarak kendilerini övdükleri sırada Ehl-i Kitap'ın: "Bizim peygamberimiz sizin peygamberinizden önce geldi, kitabımız da sizin kitabınızdan önce indi. Dolayısıyla biz Allah'a sizden daha yakınız" demeleri üzerine mü'minlerin de: "Bizim peygamberimiz, peygamberlerin sonuncusudur, kitabımız da diğer kitapların hükümlerini kaldırmıştır" demeleri olduğunu kaydetmiştir. (Vahidi, 104; Sâbûnî, II/23).

Bu âyetin tefsirinde Sâbûnî, hitabın Müslümanlara olduğunu ve Allah'ın vaadettiği sevabın, ne Müslümanların ne de Ehl-i Kitap'ın kuruntuları ile gerçekleşeceğini; ancak iman ve sâlih amelle elde edilebileceğini ifade etmiştir. Daha sonra ise Hasan el-Basri'nin şöyle dediğini nakletmiştir: “İman kuruntu ile olmaz. Fakat iman kalbe yerleşen ve amel ile tasdik edilen şeydir. Şüphesiz bir kavmi, kuruntuları oyaladı da, nihayet iyi amel yapmadan dünyadan çıktılar. Allah hakkında iyi zanda bulunup "Allah kerimdir" diyorlardı. Hâlbuki bunlar yalan söylüyorlardı. Eğer iyi zanda bulunsalardı, iyi amel işlerlerdi.” (Sâbûnî, I/23). Bu nakli ve tefsiri ile Sâbûnî'nin Müslüman olsun Ehl-i Kitapın bir mensubu olsun kimsenin temenni etmesi ya da öyle söylemesi ile kurtulamayacağı, aksine böyle bir kuruntunun onları helake götüreceğini düşündüğünü göstermektedir.

Benzer şekilde, Yahudi ve Hıristiyanların yalnızca kendi mensuplarının cennete gireceği yönündeki iddiaları Kur'an'da reddedilmiştir:

وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارًا تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

“Onlar (Yahudiler), ‘Cennete ancak Yahudi olanlar ya da (Hıristiyanlar) Hıristiyan olanlar girecek’ dediler. Bu onların kuruntularıdır. Onlara, ‘Doğru söyleyen kimselerseniz kesin delilinizi getirin’ de.” (el-Bakara, 2/111).

Bu âyet, kurtuluşun Yahudi olmak ya da Hıristiyan olmakla değil, Allah’a teslimiyet ve ihsan ile mümkün olacağını ortaya koymaktadır. Böyle söyleyen Yahudi ve Hıristiyanlar ise ancak kuruntu yapmakta, delilsiz konuşmaktadırlar. Bunun onların dediği gibi olacağına hiçbir delil mevcut değildir.

Bu âyetlerden anlaşılan hiç de bazı yorumcuların dediği gibi Ehl-i Kitâb’ın kendi dinlerinde kalarak kurtuluşa erebileceği değildir. Çünkü bu yaklaşım, Kur’an’ın bütüncül mesajı ve Hz. Muhammed’in risaletinin evrenselliği ile çelişmektedir. Kur’an, önceki dinlerde bulunan tahrifleri ve şirk unsurlarını reddetmekte, Hz. Muhammed’e iman etmeyi imanın bir parçası olarak görmektedir. Dolayısıyla bu âyetlerin bağlamı ve nüzul şartları dikkate alınmadan yapılan yorumlar, İslam dini ve hakikatleri açısından sorunlu sonuçlar doğurabilir.

Kur’an’ın önceki kitapları neshetmediği iddiasında bulunan bazı kimseler günümüzdeki Ehl-i Kitâb’ın ve diğer ilâhî din mensuplarının cennete girebileceğini savunmaktadırlar. Bunun yanında, Allah’ın bütün peygamberleri tevhid inancı için gönderdiğini, bu inanç için Hz. Muhammed’e (s.a.v.) iman etmenin zorunlu olmadığını da ileri sürmektedirler. Bu görüşe göre, Hz. Muhammed’e (s.a.v.) iman edilmese bile tevhid gerçekleşmiş olur. Bu iddiayı destekleyenler, Kur’an’ın önceki kitapları neshetmediğini, aksine onları tasdik edici olduğunu ve Yahudi ile Hıristiyanlara kendi dinlerine ve kitaplarına hakkıyla sarılmalarını emrettiğini ifade etmektedirler (Ateş, IV, 527; Ateş, 97).

Sâbûnî, bu âyetlerin önceki âyetlerle münasebetini açıklarken bu mübarek âyetlerin de yine Ehl-i Kitâb’ın batıl iddialarını açıklanmakta olduğunu kaydetmiştir. Bu cümleden olarak Yahudi ve Hıristiyan gruplardan her biri, Cennetin kendilerine mahsus olduğunu iddia etmiş ve diğer grubun dinini kötülemiş olduklarını belirtmiştir. Buna göre Yahudiler Hıristiyanların küfür ve dalalet içerisinde olduklarına inanmış, Hz. İsa’yı ve İncil’i inkâr etmişlerdir. Hıristiyanlar ise, Hz. İsa Yahudilerin şeriatını tamamlamak için geldiği halde ona inanmadıklarından dolayı Yahudileri kâfir kabul etmişlerdir. Sâbûnî’ye göre bu çekişmeden, nefsanî arzuların şiddetlendirdiği bir düşmanlık meydana gelmiş ve sonuçta her biri grup karşılıklı olarak birbirinin dinini kötülemeye ve Cennetin kendilerine mahsus olduğunu iddia etmeye başlamışlardır. Yüce Allah, her iki grubu da yalanlamış ve Cenneti ancak, iyi amel işleyen takva sahibi mü’minlerin kazanacağını açıklamıştır (Sâbûnî, II/53). Daha sonra bu

temennilerin onların hayalleri ve rüyaları olduğunu söyleyen Sâbûnî âyetle ilgili daha fazla bir açıklamada bulunmamıştır.

3.3. Kur'an'da Tevrat ve İncil'e Davetin Bulunması

Yahudi ve Hıristiyanların cennete gideceğine ilişkin yaklaşımın özünde bütün ilâhî kitapların tevhid inancını içerdiği anlayışı benimsenmiş ve bu inanç delil olarak getirilmiştir. Ayrıca bu görüş sahipleri Kur'an'da Tevrat veya İncil'in tahrif edildiğine dair açık bir delil bulunmadığını da savunmaktadırlar. Şirk koşmayan, iyi işler yapan, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğini ve Kur'an'ın hak olduğunu kabul eden Yahudi ve Hıristiyanlar, kendi dinlerinde kalsalar bile kurtuluşa erebilirler iddiasında olanlar, aşağıdaki âyetleri delil olarak getirip kendi anlayışlarına göre yorumlamaktadır:

كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حَلَالًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ نُنَزَّلَ التَّوْرَةَ فَمَنْ فَاتَّوَا بِالتَّوْرَةِ فَاتَّوَا إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ

“İsrâil'in (Ya'kûb'un) Tevrat indirilmeden önce kendisine haram kıldıkları dışında bütün yiyecekler İsrailoğullarına helaldi. Onlara, 'Eğer doğru söyleyen kimselerseniz Tevrat'ı getirip okuyun' de” (Âl-i İmrân, 3/93). Bu âyette Yahudilere, iddialarının doğruluğunu test etmek için Tevrat'ı getirmeleri söylenmektedir. Buradan hareketle, Kur'an'ın indiği dönemde Yahudilerin ellerindeki Tevrat'ın tahrif edilmemiş olduğu ileri sürülmektedir. Zira tahrif edilmiş bir kitabın hakem olarak sunulması anlamsız olurdu. O halde tahrif edilmemiş kitabın müntesipleri de yukarıdaki şartlar çerçevesinde kurtulabileceklerdir. Ancak kendilerine bazı yiyecekleri haram kıldıkları da bu âyette vurgulanmış olduğundan bu âyet kanaatimizce onların kurtuluşu için delil olamaz.

Sâbûnî, bu âyetin tefsirinde Yakub'un (as) kendi nefesine haram, kıldığı müstesna bütün yiyecekler İsrailoğullarına helal olduğunu söyledikten sonra İsrailoğullarına içyağı ve benzeri bazı besin maddelerinin haram kılındığını kaydetmiştir. Ona göre Ya'kub'un (as) haram kıldığı, deve eti ve sütü idi. Sonra İsrailoğulları isyan ve tuğyana düştüler de bu isyanları sebebiyle Allah onları cezalandırmıştı. Ancak haram kılınan bu nimetlerin Tevrat indirilmeden önce onlara helal olduğunu da bu ifadelerine eklemiştir. Sonra devamla Allah Teâlâ'nın *“Ey Muhammed! Onlara de ki: Eğer o yiyeceklerin zulmünüz ve taşkınlığınız sebebiyle size haram kılınmadığı iddiasında doğru iseniz, bana Tevrat'ı getirip okuyun”* (Âl-i İmrân, 3/93) buyurduğunu kaydeden Sâbûnî, Zemahşerî'den nakille Yahudilerin maksadının, taşkınlık, zulüm ve Allah yolundan alıkoyma hususunda Allah'ın aleyhlerindeki şahitliğini yalanlamak olduğunu belirtmiştir. (Zemahşerî, 2009: I/301). Ona göre Yüce Allah kendi kitaplarını onların

aleyhine hüccet getirip de onları susturunca apışıp kaldılar ve küçük duruma düşmüş ve hiçbiri Tevrat'ı getirmeye cesaret edememişleridir. Bu da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) doğruluğuna apaçık bir delildir. (Vahidi, 66; Sâbûnî, I/404-405).

Ayrıca İncil ile hükmetme emri de bu görüşe delil olarak getirilen bir konudur. Âyette Allah, **وَلِيَحْكُمَ أَهْلَ الْإِنجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِ**, “İncil ehli, Allah’ın onda indirmiş olduklarıyla hükmetsinler.” (el-Mâide, 5/47) buyurmuştur. Bu âyet, Hıristiyanların İncil’deki hükümlerle hükmetmeye davet edildiğini göstermektedir. Muharref bir kitapla hükmetmenin talep edilmeyeceği gerekçesiyle, İncil’in Kur’an’ın indiği dönemde özünü koruduğu iddia edilmektedir. Bu iddia âyetten desteklenmiş olsa da Kur’an gelince kendisinden önceki kitapları tasdik edici olarak gelmesiyle birlikte onların hükümlerini de kaldırmış olduğundan o inzal buyrulduktan sonra bu iki Kitap (Tevrat ve İncil) hükmü de artık kalmamıştır. Bununla birlikte Kur’an önceki kitapların bazı hükümlerini de tasdik etmiş ve kendisinde evrensel bir nitelik kazandırarak o hükümleri kıyamete kadar geçerli hale de getirmiştir.

Sâbûnî, “İncil’e inananlar, Allah’ın onda indirdiği hükümlerle hükmetsinler, kısmından kastedilenin “biz, Meryem oğlu İsâ’ya İncil’i gönderdik ve ona ve peşinden gidenlere İncil’le hükmetmesini emrettik” şeklinde olduğunu belirtmiştir. (Sâbûnî, II/100).

3.4. Kur'an'da Önceki Semavi Kitapları Tasdik Etmesi

Kur’an’ın tasdik edici oluşunu konu edinen Mâide Suresi 48. âyet ise yine bu görüş sahipleri tarafından delil olarak sunulmuştur:

وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّمًا عَلَيْهِ...

“Sana da kendisinden önceki kitapları tasdik edici ve onları denetleyici olarak bu kitabı hak ile indirdik.” (el-Mâide, 5/48).

Bu âyet, Kur’an’ın önceki kitapları nesheden değil, tasdik eden bir kitap olduğunu belirtmektedir. Bu ifade, Tevrat ve İncil’in tahrif edilmediği iddiasına dayanak yapılmaktadır. Bize göre âyette önceki kitapları tasdik eden Kur’an’ın onların indikleri dönemdeki hak olan temel mesajları yönüyle tasdik ettiği daha doğrudur. Çünkü Kur’an’ın hükümleri temelde önceki kitaplarda bulunun tevhid, nübüvvet ve mead gibi temel ilkeleri değiştirmemiş, ancak zamanın ve muhataplarının ihtiyaçlarına uygun hükümler vaz etmiştir. Öyle olmasaydı Ehl-i Kitâb’ın Kur’an’a bir tepki göstermemesi gerekirdi. Buna:

وَالَّذِينَ اتَّيْنَاهُمْ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ ...

“Kendilerine kitap verdiklerimiz sana indirilenler sebebiyle sevinirler” (er-Ra‘d, 13/36)

âyeti delil getirilmektedir. Bu âyet, Ehl-i Kitâb’ın Kur’an’a sevinmesinin, kendi kitaplarında mevcut olan hakikatlerin Kur’an’da da yer alması sebebiyle olduğu şeklinde yorumlanmasıyla mevzubahis iddialara delil olarak sunulmaktadır. Oysa âyetin devamında onların bir grubun Kur’an’daki hakikatlerin bir kısmını inkâr ettikleri bilgisi yer almaktadır.

Tefsirinde yukarıdaki birinci âyetin *Ey Muhammed, sana da adaletle ve tam bir doğrulukla Kur’an’ı indirdik*, kısmını Kur’an kendisinden önce gelmiş olan semavi kitapları tasdik edici, koruyucu ve onlara hâkim olarak inmiştir, şeklinde açıklayan Sâbûnî, sonra Zemahşerî’den nakilde bulunmuştur. Zemahşerî’nin “Kur’an diğer kitapları gözetleyici olarak inmiştir. Çünkü Kur’an onların varlıkları ve doğrulukları hakkında şahitlik eder” ifadesi de aynı görüşü destekler (Zemahşerî, 2009: I/497). Sâbûnî, İbn Kesir’in ise şöyle dediğini nakletmiştir: Mühemin ismi bu manaları kapsamaktadır. Yani Kur’an emindir, şahittir ve kendisinden önceki bütün kitaplara hâkimdir. Allah, önceki kitapların güzelliklerini bunda toplamıştır. Ayrıca ona diğer kitaplarda bulunmayan yüce vasıflar vermiştir. (İbn Kesir, I/524; Sâbûnî, II/100-101).

Sâbûnî, Allah’ın Hz. Muhammed’e (s.a.v.), insanlar arasında, sana bu yüce kitapta indirdiği hükümlerle hükmet. Sana gelen bu Kur’an’ı bırakıp da, onların kötü maksatlarına uygun hareket etme! şeklinde hitap ettiğini kaydetmiştir. O, İbn Kesir’den nakille bundan kastedilenin, Allah’ın O’na emrettiği haktan ayrılıp da, bu cahil bedbahtların arzularına uymaması olduğunu; her ümmete bir şeriat ve kendilerine mahsus apaçık bir yol verildiğini ifade etmiştir. Sâbûnî naklinde ise Yahudilerin bir şeriatı ve bir yolu bulunduğunu ve Hıristiyanların da öyle olduğunu söylemiştir. Ona göre farklılık sadece şer’i hükümlerdedir. İnanılacak şeyler ise, bütün insanlar içindir. Bunlar da tek Allah inancı, peygamberlere, bütün kitaplara ve onların kapsadığı kıyamet ve cezaya iman etmektir (Ebu Hayyân, 3/502; Sâbûnî, II/101). Allah istesemiş olsaydı, bütün insanları bir din ve bir şeriat üzerinde toplayacağını ve bu şeriatların hiçbirinin, diğerinin hükmünü kaldırmayacağını bu açıklamalarına ekleyerek şöyle devam etmiştir: Fakat Allah kullarını imtihan etmek için muhtelif şeriatler gönderdir ki, kullar Allah’ın hükmüne boyun mu eğecekler, yoksa ondan yüz mü çevirecekler, ortaya çıksın. (Sâbûnî, II/101). Buradan anlaşıldığına göre Allah itaat edenle isyan edeni görmek için, şeriatları farklı kılmıştır. Öyleyse tüm insanlar için hayırlı olan, Allah’ a itaate ve şeriatını uygulamaya koşmaktır. Tüm insanların kıyamet gününde dönüşü ve gidişi Allah’adır. O da bu hususta ihtilaf ettikleri şeyleri insanlara bildirecek ve amellerinin karşılığını verecektir. Sâbûnî, bu durumda klasik anlayışı benimsemiş gözükmektedir.

Kur'an'da Tevrat ve İncil'in yaşanmasının talep edildiğini savunan görüş bu sebeple bu kitapların Kur'an'ın indiği dönemde özünü koruduğunu da ileri sürmektedir. Bu âyette;

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَىٰ شَيْءٍ حَتَّىٰ تُقِيمُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ...

“De ki: Ey Ehl-i Kitâb! Tevrat'ı, İncil'i ve Rabbinizden size indirilene hakkıyla yerine getirmediğçe hiçbir şey üzere değilsiniz.” (el-Mâide, 5/68)

buyrulmaktadır. Bu âyet, Allah'ın Tevrat ve İncil'in hakkıyla yaşanmasını istediğini ifade etmektedir. Bozulmuş bir kitabın hakkıyla yaşanmasının talep edilmeyeceği gerekçesiyle, bu kitapların Kur'an'ın indiği dönemde özünü koruduğu ileri sürülmektedir. Oysa Kur'an'ı kabul etmeyen Ehl-i Kitâb'ın kendi kitapları üzere ve onlara uyararak yaşadığı iddiaları bu âyetle reddedilmektedir.

Sâbûnî bu âyette, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) olan hitabın O Yahudi ve Hıristiyanlara "Tevrat ve İncil'dekilerle amel etmedikçe ve hükümlerini tam manasıyla uygulamadıkça, din hususunda doğru bir yol üzerine olamayacaklarını söylemesini" Allah'ın emrettiğini (Sâbûnî, II/120) ifade etmiştir. Ona göre Hz. Muhammed'e iman etmek de, kitaplarındaki hükümleri uygulamak türünden bir eylemdir. Aynı şekilde, Rabbiniz'den size indirilene inanmadıkça, kısmı hakkında İbn Abbas'ın “bundan maksadın, Kur'an-ı Kerim olduğunu söylediğini belirtmiştir. Ayrıca Sâbûnî bu cümlenin başındaki "lam" harfinin yemin ifade ettiğini kaydetmiştir. Bundan anlaşılan Hz. Muhammed'e indirilen bu Kur'an'ın, onların birçoğunun O'nu yalanlamalarını, peygamberliğini inkârlarını ve inkârda sapıklıkta ısrarlarını arttıracaklarıdır. Bu durumda Hz. Peygamber'e tavsiye edilen kâfirler topluluğuna üzülmemesidir. Çünkü S Sâbûnî'ye göre peygamberleri yalanlamak onların adetleri ve gelenekleridir. Kurtubi ise bu âyetin, Rasulullah'ı (s.a.v.) teselli etmekte olduğunu, yoksa ona üzülme yasaklamayacağını tefsirinde kaydetmiştir. Bu durumda Sâbûnî de Kurtubî ile aynı düşünmektedir. (Kurtubi, 6/245; Sâbûnî, II/120-121).

Buraya kadar Sâbûnî'nin tefsirinden değerlendirmelerle verdiğimiz deliller, Kur'an'ın önceki kitapları neshetmediği ve Ehl-i Kitâb'ın kendi dinlerinde kalarak kurtuluşa erebileceği iddiasını desteklemek için kullanılmaktadır. Ancak bu indî yorumlar, Kur'an'ın bütüncül mesajı ve İslam'ın evrensel risalet anlayışıyla çelişmektedir. Zira Kur'an, önceki kitapların tahrif edildiğini ve Hz. Muhammed'e (s.a.v.) iman etmenin imanın bir parçası olduğunu açıkça vurgulamaktadır. Dolayısıyla bu âyetlerin bağlamı dikkate alınmadan yapılan yorumlar doğru kabul edilemeyeceği açıktır.

3.5. Kur'an'ın Ehl-i Kitâb'ı İslam'a Davet Etmesi

Ehl-i Kitâb'ın kendi dinlerinde kalmalarına rağmen kurtuluşa erebileceğini savunanlar, Kur'an'ın onları İslam'a davet etmediğini de ileri sürmektedirler. Bu iddiaya delil olarak, Kur'an'da Ehl-i Kitâb'ın övüldüğü bazı âyetler gösterilmektedir. Örneğin:

الَّذِينَ آمَنُوا مِنَّا قَالُوا إِنَّهُ الْحَقُّ مِن رَّبِّنَا إِنَّا كُنَّا مِن قَبْلِهِ
مُسْلِمِينَ أُولَئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَيَدْرُؤْنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ وَإِذَا سَمِعُوا
اللَّغْوَ اعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ

“Bundan önce kendilerine kitap verdiğimiz kimseler buna da iman ederler. Onlara Kur'an okunduğu zaman, ‘Ona iman ettik, şüphesiz o Rabbimizden gelmiş gerçeğin kendisidir. Esasen biz bundan önce de Müslümandık’ derler. İşte sabretmelerinden ötürü onlara mükâfatları iki defa verilecektir...” (el-Kasas, 28/52-55).

Bu âyetlerde Ehl-i Kitâb'tan Kur'an'a iman edenler övülmekte ve iki kat mükâfatla ödüllendirilecekleri belirtilmektedir. Bu durum, bazı yorumcular tarafından “Kur'an'ın onları dinlerini terk etmeye davet etmediği” şeklinde yorumlanmıştır.

Sâbûnî bu âyetlerin tefsirinde İbn Abbas'tan nakille, bu âyette bahsedilen kimselerin Ehl-i Kitaptan Muhammed'e (s.a.v.) inanan kimseler (Taberî, 20/56) olduğunu kaydetmiştir. Ona göre Kur'an'dan önce kendilerine Tevrat ve İncil verilen Ehl-i Kitap'tan Müslüman olanlar bu Kur'an'a da inananlardır. Çünkü onlar Kur'an inmeden önce de, Allah'ın birliğini kabul eden, emrine teslim olan, Muhammed'in gönderileceğine ve ona Kur'an indirileceğine inananlardan idiler. İşte o kimselere sevaplarının iki kat verilmesinin sebebi birinci olarak kendi kitaplarına, ikinci olarak da Kur'an'a inandıkları içindir. Sâbûnî bundan sonra hadislerden nakillerde bulunmuştur. "Üç kimse vardır ki, onlara sevapları iki kat verilir: Birincisi, Ehl-i Kitaptan olup da, önce kendi peygamberine, sonra da bana iman eden kişidir ..." (Müslim, İman, 241). Bundan da iki kat sevabın onlara, hakka uymaya sabretmelerinden ve Allah yolunda eziyetlere katlanmalarından dolayı verildiği düşüncesine ulaşmıştır. Yine O'nun naklettiğine göre Katade bu âyetin, Ehl-i Kitaptan bazıları hakkında inmiş olduğunu ve onların da hak bir dine mensup olduklarını ve bütün işlerini onun emirlerine göre yapmaya devam ettiklerini ve en sonunda Yüce Allah'ın Hz. Muhammed'i (s.a.v.) gönderdiğini ve o zaman ona inandıklarını rivayet etmiştir. İşte Yüce Allah, hak yolda sabretmelerinden dolayı, onların sevaplarını iki kat vermiştir. Selman ile Abdullah b. Selam'ın bunlardan olduğu söylenmiştir" (Taberî, 20/56; Sâbûnî, IV/417).

Safvetü 't-Tefâsîr''de Sâbûnî, İbn Kesir'den "Kötülüğe misilleme yapmazlar, bağışlar ve affederler." (İbn Kesir, 3/18) ifadesini nakletmiştir. Buna göre de bağışlayıp affedenler Müslümanlardır. Öncesinde müşrik ya da Ehl-i Kitap olmaları mü'minlere katılınca herhangi bir önem arz etmez. Bu nedenle Sâbûnî'ye göre de bu âyetin Ehl-i Kitap'ın Müslüman olmadan kurtulacaklarına dair delil getirilmesi doğru değildir.

Ayrıca Sâbûnî, Zeccac'dan o müminlerin "selamun aleyküm" sözüyle, selam vermeyi değil, sadece, "yollarımız ayrıdır" demek istediklerini nakletmiştir. Buna göre onlar bu şekilde ayrılma ve uzaklaşma selamı vermektedirler. Cahillerle beraber olup onlara karışmak istemiyoruz demek istediklerine göre Sâbûnî, bu âyet grubunun da mevzubahis iddiaya delil olamayacağını düşünmektedir.

Bu âyet grubunun tefsirinde Sâbûnî son olarak, *Savî Haşiyesi*'nde müşriklerin Ehl-i Kitap mü'minlerine söverler ve: "Size yazıklar olsun dininizden dönüp onu bıraktınız" dediklerinin ve Müslümanların da onlardan yüz çevirip: "Bizim amelimiz bize, sizinki de size" dediklerinin (Savî Haşiyesi, 3/221) geçtiğini nakletmiştir. Ona göre bu âyetlerde Yüce Allah onları önce imanlarından dolayı sonra da iyilikle muamele etmeleri ve kendilerine düşmanlık gösterenleri bağışlayıp affetmeleri sebebiyle bu müminleri övmüştür. Yani övülenler Ehl-i Kitap değil onlardan Müslüman olanlardır. Dolayısıyla bu kısım da onların kurtulmalarına ya da "Kur'an'ın onları dinlerini terk etmeye davet etmediği" gibi bir anlayışa delil sayılamaz.

Benzer şekilde, İsrâ Sûresi'nde geçen şu âyet de delil olarak gösterilmektedir:

قُلْ أَمِنُوا بِهٖ أَوْ لَا تُوْمِنُوْا إِنَّ الَّذِيْنَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهٖ إِذَا يُنْثَىٰ عَلَيْهِمْ يَخِرُّوْنَ لِلْأُنْقَانِ سَجْدًا

"De ki: Siz ona inanın veya inanmayın, şu bir gerçektir ki, bundan önce kendilerine ilim verilen kimselere okununca derhal yüzüstü secdeye kapanırlar." (el-İsrâ, 17/107-109). Bu âyetlerde Ehl-i Kitap'tan Kur'an'ı işitince secdeye kapanan kimseler övülmekte, ancak açık bir şekilde İslam'a davet edilmemektedir. Bu durum, Kur'an'ın onları kendi dinlerini terk etmeye zorlamadığı şeklinde yorumlanmıştır. Oysa Kur'an ortak söze davet etmektedir. قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ... تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا "De ki: Ey Ehl-i Kitâb! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze gelin: Yalnız Allah'a tapalım, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım..." (Âl-i İmrân, 3/64) âyet ortak bir tevhid anlayışına davet etmektedir. Bu nedenle âyet, Kur'an'ın Ehl-i Kitâb'ı ortak bir tevhid anlayışına davet ettiği ama İslam'a davet etmediği şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca Kur'an ile Kitâb-ı Mukaddes arasındaki içerik benzerlikleri de bu iddiaya destek olarak gösterilmektedir (Ateş, 18-20; Ateş, 98). Bundan başka bazı hadislerden de deliller getirilmiş ve bu iddiaya dayanak yapılmıştır. Örneğin:

Hız. Peygamber'in (s.a.v.) Yahudilerin Âşûrâ günü oruç tutmasını onaylaması ve "Ben Mûsâ'ya sizden daha yakınıın" demesi (Buhârî, *Enbiyâ*, 48). Yine, Necrân Hıristiyanlarının Medine Mescidi'nde ibadet etmelerine izin verilmesi; Necâşî'nin Hıristiyan inancını korumasına rağmen cenaze namazının kılınması ve son olarak Abdullah b. Selâm'a hem Kur'an hem Tevrat okuması için izin verilmesine ilişkin hadisler. Bu örnekler, Kur'an'ın ve Hız. Peygamber'in Ehl-i Kitâb'ı kendi dinlerini terk etmeye zorlamadığı şeklinde yorumlanmıştır. Buradaki zorlamamış olma anlayışı doğru sayılabilir. Ancak Müslüman olanların Mûsâ'ya daha yakın olmasından dolayı onlardan daha fazlasıyla oruç tutmaya layık olduklarını; yine Müslüman olmayana müsamahakâr olsa da onun kurtuluşuna vesile saymaması; yine Necâşî'nin Müslüman olarak vefat ettiğine dair bilgilerin de bulunması ve son olarak Abdullah b. Selâm'a Kur'an okumasına izin verilmiş olmasına rağmen Yahudilerin Tevrat'taki bir bilgiyi gizlemeleri hariç Tevrat'ı okumasına izin verilmediği şeklindeki rivayetler burada dikkate alınmamıştır. Dolayısıyla bu hadislerin delil yapılması doğru değildir.

Burada ifade edilenlerin neticesi olarak anlayabildiğimiz, Kur'an'ın ve Hız. Muhammed'in (s.a.v.) hak olduğuna iman eden bir kimsenin, önceki inancını terk etmek zorunda olmasıdır. Zira günümüzde orijinal metni korunmuş tek ilâhî kitap Kur'an'dır. Mevcut Kitâb-ı Mukaddes'in tahrif edildiği, insan eliyle değiştirildiği bilimsel bir gerçektir. Dolayısıyla bu kitapların hakikatini doğrulayabilecek tek kaynak Kur'an'dır. Bu durumda hem Yahudi veya Hıristiyan kalıp hem de Kur'an'a iman etmek aklen imkânsızdır. Bu iddiayı savunmak için âyetlerin bağlamından koparılarak zorlama teviller yapılması doğru olamaz.

Ehl-i Kitâb'ın kurtuluşu için ileri sürülen şartların yalnızca Allah'a ve âhıret gününe iman ile sâlih amel işlemek şeklinde sınırlandırılması, Kur'an'ın bütüncül mesajı açısından ciddi bir yanlgı olur. Zira bu şartların zikredildiği âyetlerde (el-Bakara, 2/62; el-Mâide, 5/69) kastedilen Allah ve âhıret inancı, Kur'an'da tanımlandığı şekliyle olmak durumundadır. Aynı şekilde "sâlih amel" de Kur'an'ın tarif ettiği amelleri ifade eder. Çünkü Kur'an dışında hiçbir kutsal metin orijinal hâlini korumamış, dolayısıyla Müslümanlar dışındaki inanç mensuplarının Allah ve âhıret tasavvuru Kur'an'a uygun değildir.

3.6. Kurtuluş için Şirk Unsurlarından Temizlenme Şartı

Ehl-i Kitâb'ın kurtuluşu için şirk unsurlarından temizlenmiş olmaları şartı da vardır. Kişi Kur'an'a inanan bir mümin olsa sonra aynı anda şirk düşse onun dahi kurtuluşun imkânsızlaşır. Hıristiyan ve Yahudiler ise bu şirk unsurlarından temizlenmeden asla kurtulamazlar. Çünkü mevcut Yahudi ve Hıristiyan inançlarında Allah'a dair tasavvurlar,

Kur'an'ın ortaya koyduğu tevhid anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Örneğin, Allah'a eş, çocuk isnadı, O'nun insan gibi davranışlar sergilediği iddiası veya O'nun yanında yetkili ortakların kabulü, Kur'an'ın reddettiği şirk unsurlarıdır. Bu nedenle Kur'an, şirk koşanların cennetten nasibi olmayacağını açıkça bildirmektedir:

لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ... إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَاهُ النَّارُ

“Andolsun ki ‘Allah, Meryem oğlu Mesîh’tir’ diyenler inkâra düşmüşlerdir... Her kim Allah’a şirk koşarsa Allah ona cenneti haram kılmıştır; onun sığınağı ateştir.” (el-Mâide, 5/72).

Bu âyet, Hıristiyanların temel inanç unsurlarında şirk bulunduğunu ve bu hâlin kurtuluşa engel olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Kur'an'a iman eden bir kimsenin bu inancı terk etmeyip de Hıristiyan olarak kalması aklen ve dinen mümkün değildir. Zira Kur'an, şirkten arınmış bir tevhid inancını şart koşmaktadır. Bu âyetin devamındaki âyet de aynı hususa vurgu yapmaktadır:

لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَلَاثُ تَلْتِهٍ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهٌ وَاحِدٌ وَإِنْ لَمْ يَنْتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

“Allah, gerçekten üçün üçüncüsüdür, diyenler andolsun ki; kâfir olmuşlardır. Hâlbuki hiç bir tanrı yoktur, ancak bir tek tanrı vardır. Söylediklerinden vazgeçmezlerse; onlardan kâfir olanlara acıklı bir azap dokunacaktır.” (el-Mâide, 5/73).

Bu âyet de aynı şekilde Hıristiyanların kâfir olma sebeplerini açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü tek bir ilahın başka hiçbir ilah yoktur. Onlar bu dediklerinden vazgeçip küfürden kurtulmadıkları sürece asla kurtuluşa eremeyecekler, can yakıcı azap onlara mutlaka kâfir olarak kaldıkları ve öyle öldükleri için dokunacaktır.

Sâbûnî bu iki âyetin tefsirinde Ebussuûd Efendi'nin şöyle dediğini nakletmiştir: Yüce Allah, daha önce Yahudilerin çirkin davranışlarını açıkladıktan sonra, bu âyette de Hıristiyanların çirkin davranışlarını açıklamaya ve batıl sözlerini reddetmeye başladı. Bunlar, Hz. Meryem'in bir ilah doğurduğuna inanan ve Allah'ın, Hz. İsa'nın zatına hulûl ederek onunla birleştiğini iddia eden "Ya'kûbi Hıristiyanlar"dır. Allah, bu gibi vasıflardan münezzehtir. (Ebussuûd, 2/49; Sâbûnî, II/122). Bundan sonra Sâbûnî, Meryem Sûresi'nden İsa Mesih'in "Ey İsrailoğulları! Ben de sizin gibi bir kulum. O halde, beni de sizi de yaratana kulluk ediniz. Her şey ona boyun eğer ve her varlık ona itaat eder." İbn Kesir şöyle der: Hz. İsa'nın, çocukluğunda ilk söylediği söz, "Ben Allah'ın kuluyum" sözüdür. O, ne "Ben Allahım" ne de, "Ben Allah'ın

oğluyum" demiştir. Bilakis o: "Ben Allah'ın kuluyum. O bana kitabı verdi ve beni peygamber yaptı. (Meryem 19/30) dediğini nakletmiştir. Bu cevabı yeterli bulduğu için o başka açıklama yapmak yerine Kurtubî'den; Allah, Hıristiyanların bu inançlarını kesin delille reddederek şöyle buyurduğunu: Hâlbuki Mesih, "Ey İsrailoğulları! Rabbim ve Rabbiniz olan Allah' a kulluk ediniz." dediğini aktarmıştır. Ona göre Hz. İsa, Allah'a "Yarabbi" ve "Ya Allah" diye hitap edince, kendisini nasıl çağıracaktır ve kendisine nasıl soracaktır? Bu ona göre imkânsızdır. Çünkü Sâbûnî'nin kanaati odur ki; kim, Allah' tan başkasının ilah olduğuna inanır ve O'na ortak koşarsa, Allah ona Cenneti haram kılar ve o asla Cennete giremez. Çünkü Cennet, bir olan Allah'a inananların yurdudur.

Kendilerine "Nasturiyye" ve "Melkaniyye" denilen Hıristiyan grupların Allah, üç ilahın üçüncüsüdür" sözü de onları kâfir etmiştir. Bunlar teslis akidesine inanarak, "İlahlık; Allah İsa ve Meryem arasında müşterektir. Bunların her biri ilahtır" derler. Bundan dolayı, "Baba oğul ve Rûhu'l-Kuds" sözleri yaygındır. Hâlbuki varlık âleminde bir tek Allah' tan başka hiç bir ilah yoktur. O tekdir, eşi ve benzeri olmaktan münezzehtir. (Sâbûnî, II/123). Eğer teslis inançlarından vazgeçmezlerse, bilsinler ki, o kâfirlere dünyada ve ahirette elem verici bir azap İsa edecektir. Bu âyetlerden sonra kendi kanaatini de destekleyen görüş olarak Süddî'nin görüşünü nakleder. Ona göre bu âyet, Hıristiyanların, Hz. İsa'yı ve annesini, Allah'la beraber iki ilah kabul etmeleri hakkında nazil olmuştur. Buna göre onlar Allah'ı üç ilahın üçüncüsü saymışlardır (Sâbûnî, II/123). Kanaatini ise Ebû Hayyân'ın Hıristiyanlar Allah'ın bir cevher ve "baba, oğul ve Rûhu'l-Kuds" olmak üzere üç şahıs olduğunu kabul ederler. Bu üçü bir tek ilahtır. Bu güneşin kurs, ışın ve ısı ihtiva etmesine benzer. Bunlar baba, oğul ve Rûhu'l-Kuds'ten her birinin birer ilah olduğuna ve hepsinin bir tek ilah olduğunu iddia ederler. Üçün bir, birin de üç olmasının mümkün olmadığı, aklen açıkça sabittir, (Sâbûnî, II/123) şeklindeki görüşü ile tamamlar.

Allah'a ve âhirete iman, Kur'an'ın belirlediği çerçevede olmalıdır. Çünkü Kur'an'ın bir ölçü koyucu rolü vardır. Doğrunun ölçüsü Kur'an'dır; dolayısıyla Allah'a nasıl inanılacağı ve âhiretin mahiyeti ancak Kur'an'a uygun olduğunda kabul görür. Mevcut Kitâb-ı Mukaddes'in bu konudaki tasavvurları Kur'an'ın tasdikinden geçemeyecek derecede sapkındır. Kur'an'ın önceki kitapları tasdik edici oluşu, onların tüm içeriklerini onaylamak değil, doğru olanı tasdik etmek, yanlış olanı reddetmek anlamına gelir.

3.7. Kurtuluş için Müslümanlar Gibi İnanma Şartı

Kur'an'da Ehl-i Kitâb'ın tahrifatına dair birçok işaret bulunmaktadır. Ayrıca Kur'an'a ve Hz. Muhammed'e (s.a.v.) de iman ve ittiba şarttır. Kurtuluş için bunun zorunlu olduğunu gösteren âyetlerden biri şudur:

فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ

“Eğer onlar da sizin inandığınız gibi inanırlarsa doğru yolu bulmuş olurlar; fakat yüz çevirirlerse ayrılık içindedirler.” (el-Bakara, 2/137).

Bu âyet, hidayet ancak Hz. Muhammed'in getirdiği iman çerçevesinde mümkün olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Allah ve âhiret inancı ile sâlih amel, Kur'an'ın belirlediği ölçülerde olmalıdır. Bu ölçüye uymayan hiçbir inanç ve amel makbul değildir.

Sâbûnî burada Allah'ın “Ey mü'minler topluluğu! diye hitap ederek Eğer Ehl-i kitap sizin iman ettiğiniz şeye aynen iman ederlerse, sizin doğru yolu bulduğunuz gibi onlar da doğru yolu bulurlar. Eğer, sizin imana davet ettiğiniz şeyden yüz çevirirlerse, bilin ki, onlar size düşmanlık ve muhalefet etmek istiyorlar. Hakkı arama hususunda herhangi bir problemleri yoktur. (Sâbûnî, I/175). Buradan anlaşıldığına göre Sâbûnî, Yahudi ve Hristiyanların hakkı arama ve ona tabi olma diye bir dertlerinin olmadığını, sordukları soruları alay konusu etmek için sorduklarını ve onların hidayete erme ve kurtulmalarının tek şartlarının Hz. Peygamber'e (s.a.v.) iman eden müminlerin iman ettikleri şekilde iman etmelerine bağlı olduğu kanaatini taşımaktadır.

Kur'an, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risaletinin evrenselliğini ve ona tâbi olmanın zorunluluğunu ifade eder. Ona iman ve ittiba birlikte kurtuluş için zorunludur. Yani Hz. Muhammed'e inanıyorum ama ona uymam demek kurtuluş için yeterli olamaz. Dolayısıyla hem Yahudi veya Hristiyan kalıp hem de Kur'an'a iman etmek aklen ve dinen imkânsızdır; zira iki zıt inanç bir arada bulunamaz.

Nitekim cennet kimsenin tekelinde değildir. Her konuda hüküm Allah'ındır. Bu nedenle rabbimiz kitabında ne buyurmuşsa ona göre bir inanca ve düşünceye sahip olmak biz Müslümanların zorunluluğudur. İddia sahiplerinin bu bağlamda zikrettikleri âyetler böyle anlaşılacak durumdadır. Yoksa Kur'an'da açıkça hakiki imanın Kur'an'da yer verilen iman olduğu, hidayet, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) inancı olarak nitelendiği söylenmişken bunlara hiç değinilmemiş gibi her inanç grubunu cennete sokmaya çalışmak asıl cenneti tekeline almaya

çalışmaktır. Allah'ın indirdiği son kitabı ve onun peygamberini yok saymaktır (Ateş, 123). Bu durumda sadece Allah'a şirksiz ve âhirete şeksiz iman edip son kitabı ve son peygamberi saymamak yeterli olamayacaktır.

Kur'an önceki semavi kitaplar için tasdik edici ve denetleyicidir. Onları denetlemesi onlardaki hükümleri neshetmesini de getirir. Kur'an'ın bu tasdik edici olma özelliği (el-Mâide, 5/48), bazı yorumcular tarafından "önceki kitapları neshetmediği" iddiasına dayanak yapılmaktadır. Ancak bu yaklaşım, ilgili âyetin bağlamı ve Kur'an'ın bütüncül mesajı dikkate alındığında hatalıdır. Zira Kur'an'ın tasdik edici oluşu, önceki kitapların tüm içeriklerini onaylamak değil, doğru olanı tasdik etmek ve yanlış olanı reddetmek anlamına gelir. Aynı âyette Kur'an'ın müheymin (denetleyici) olduğu da belirtilmiştir. Bu iki özellik birlikte değerlendirildiğinde, Kur'an'ın önceki kitapların yürürlüğünü kaldırdığı açıkça anlaşılır.

Kur'an'ın hem tasdik edici, hakikati doğrulayan olması ile denetleyici yani yanlış olanı ayıklaması onun önceki kitaplar hakkında da bunu yapması anlamına gelir. Dolayısıyla Kur'an'ın tasdik etmediği hiçbir şey Kitâb-ı Mukaddes'te doğru kabul edilemez. Bu durum, önceki kitapların hükmünün sona erdiğini ve artık tek geçerli kaynağın Kur'an olduğunu gösterir. Kur'an'ın onayından geçmeyen her şey batıldır. Bu nedenle kurtuluş için kabul edilebilir tek hakikat Kur'an'dır. Kur'an'da ilan edilen hakikatlerden biri de Ehl-i Kitâb'ın yeni gelen vahyi ve resûlü inkâr ettiğini açıkça bildirmesidir:

وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ... فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ

"Onlara ellerindeki doğrulayan bir kitap gelince, bilip tanıdıkları kendilerine gelmiş olmasına rağmen onu inkâr ettiler. Allah'ın lâneti inkârcıdır." (el-Bakara, 2/89).

Bu âyet açıkça Yahudilerin Kur'an'ı inkâr ettiklerini, ona tâbi olmadıklarını, bâtil inançlarını devam ettirdiklerini anlatır. Allah Teâlâ böyle insanları kâfir olarak nitelemiş, lânetinin onların üzerinde olacağını belirtmiştir. Bu kesin bir hükümdür.

Sâbûnî bu âyetin tefsirinde Yahudilerin Kendilerine Allah katından, ellerindeki Tevrat'ı doğrulayan bir kitap yani son Peygambere indirilen Kur'an-ı Kerim gelince onu inkâr ettiklerini kaydetmiştir. Ona göre Kur'an kitap gelmeden önce, onunla düşmanlarına karşı zafer istemekte ve "Ey Allahım! Tevrat' ta vasıflarını gördüğümüz, gönderilecek ahir zaman peygamberi ile bize yardım et" diye dua etmekte idiler. Muhammed (s.a.v.) gönderilince de onu hakkıyla tanıdıkları halde, peygamberliğini inkâr etmişlerdir. Sâbûnî âyetin tefsirini Allah'ın son Peygamberi inkâr eden Yahudileri lanetleyerek tamamlamıştır (Sâbûnî, I/133). Bu konuda Ehl-i Kitâb'ın bir kısmı Allah'ın kitabını arkalarına attığını ifade eden başka âyetler de mevcuttur.

3.8. Ehl-i Kitâb'ın Tevrat ve İncil'i Değiştirmiş Olması

Yahudi ve Hıristiyanlar ayrıca Kur'an hakikatini bildikleri halde gizlemişlerdir. Bu konuyla ilgili bir diğer âyet şöyledir:

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا
فَبُيِّنَ مَا يَشْتَرُونَ

“Allah, kendilerine kitap verilenlerden, “Onu insanlara mutlaka açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz” diye sağlam söz almıştı. Ama onlar bunu kulak ardı edip kitabı az bir dünyalıkla değiştiler.” (Âl-i İmrân, 3/187).

Bu âyeti Ateş Ehl-i Kitâb'ın kendilerinden beyân etmeleri istenilen Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ve Kur'an'ın hakikatini gizledikleri şeklinde yorumlamıştır. Buna göre Yahudi ve Hıristiyanlar kitaplarını tahrif etmiş, oradaki hakikatleri saklamışlardır. (Ateş, 109).

Sâbûnî bu âyeti Yahudilerin ahitlerini bozduklarını, Allah'ın Tevrat'ta Yahudilerden kuvvetle yemin aldığı, bu ahidin; "Allah'ın Kitaptaki hükümlerini insanlara mutlaka açıklayacaksınız, onları gizlemeyeceksiniz" şeklinde olduğunu söyleyerek tefsir etmiştir. Devamla İbni Abbas'tan (ra): "Bu âyet Yahudiler hakkındadır. Rasulullah (s.a.v.) hakkında onlardan ahit ve yemin alınmış. Fakat onlar bunu gizledi ve arkalarına attılar." şeklinde rivayette bulunur. Sâbûnî'ye göre onlar bu yemini arkalarına atmış ve onu az bir dünya malıyla değiştirmişlerdir. (Sâbûnî, I/466-467). Benzer şekilde, kelimelerin yerlerini değiştirdikleri ve vahyin bir kısmını unuttukları da belirtilir:

يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَنَسُوا حَظًّا مِمَّا دُكِّرُوا بِهِ

“Onlar kelimelerin yerlerini değiştiriyorlar, kendilerine bildirilenlerden bir kısmını unuttular.” (el-Mâide, 5/13).

Bu âyet bir önceki ile birlikte, Tevrat ve İncil'in tahrif edildiğini ve mevcut hâliyle güvenilir olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu tahrifin boyutu oldukça geniştir. Kur'an, Ehl-i Kitâb'ın vahyi kendi hevâlarına göre değiştirdiğini ve Allah'a iftira ettiğini bildirir:

وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلُونِ السِّنَّةَ بِالْكِتَابِ... وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ

“Onlardan bir grup, kitapta olmayanı ondan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip bükerek... Allah hakkında bile bile yalan uydururlar.” (Âl-i İmrân, 3/78).

Bu âyet onların bir kısmının Kur'an ve Allah hakkında kasten yalan uydurduklarını net bir şekilde ifade etmektedir. Bu gerçek ortadayken, Tevrat ve İncil'in mevcut hâline dayanarak

kurtuluş iddiasında bulunmak ilmî ve aklî açıdan tutarsızdır. Doğru kalan kısımların sağlaması ancak Kur'an'ın denetimiyle yapılabilir. Kur'an'ın tasdik ettiği hükümler hakikat, reddettikleri ise batıldır. Bu durumda Yahudi veya Hıristiyan olarak kalıp Kur'an'a iman etmek mümkün değildir; çünkü Kur'an'ın bir kısmını kabul edip diğerini reddetmek, hakiki imanı ortadan kaldırır.

3.9. Kur'an'ın Nesh Yetkisi ve Evrensel Daveti

Kur'an'ın nesih yetkisi olduğunu daha önce belirtmiştik. Nitekim Kur'an, önceki kitapların hükümlerini neshettiğini açıkça bildirir:

مَا نُنسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا

“Biz bir âyeti nesheder veya unutturursak ondan daha hayırlısını veya benzerini getiririz.” (Bakara, 2/106).

Bu âyetin bağlamı, Kur'an'ın önceki vahiyleri neshettiğini göstermektedir. İbn Âşûr gibi müfessirler, bu âyetin önceki kitapların hükümlerinin kaldırıldığını ifade ettiğini belirtir. Dolayısıyla Kur'an, önceki kitapların geçerliliğini sona erdirmiş, zaman ve muhataplar açısından daha hayırlı hükümler getirmiştir. Sâbûnî bu âyeti aslına önceki kitapların hükmünün kaldırılması olarak değil herhangi bir âyetin hükmünü değiştirilmesi veya onu Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kalbinden silinmesi olarak anlamaktadır. Ona göre bu değiştirme gerek dünya, gerekse ahiret hususunda muminler için ondan daha hayırlı ve daha faydalısını veya onun dengini getirme şeklinde olmaktadır. Bu ise ya müminlerden meşakkati kaldırmakla veya mükâfat ve sevabı arttırmakla yapılmaktadır. Çünkü Allah her şeyi bilir, hikmet sahibidir ve her şeye kadirdir. Kulları için O'ndan, hayır ve iyilikten başka bir şey meydana gelmez. (Sâbûnî, I/149).

Kur'an'ın evrensel daveti vardır. Kur'an, Ehl-i Kitâb dâhil tüm insanları kendisine iman ve ittibaya davet eder:

وَأْمِنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ وَلَا تَتَّبِعُوا آيَاتِي تَمَنَّا قَلِيلًا وَإِيَّايَ فَاتَّقُونِ

“Elinizdekini tasdik edici olarak indirdiğime iman edin; sakın onu inkâr edenlerin ilki olmayın!” (el-Bakara, 2/41).

Bu âyet, Ehl-i Kitâb dâhil muhatapı olan tüm kulları Kur'an'a Hz. Muhammed'e (s.a.v.) iman ve ittibaya davet etmekte ve bu davetini kıyamete kadar sürdürerek kurtuluş reçetesi olarak sunmaktadır.

Sâbûnî, bu âyeti yalnızca Yahudi ve Hıristiyanlara tahsis ederek anlamıştır. Ancak Kur'an'ın hükmü kıyamete kadar geçerli olduğu için bu davet Ehl-i Kitâb'a özel kabul edilse bile kıyamete kadar tümüne bu davet süregelmektedir. Ona göre Tevhid ve nübüvvet hususunda yanınızda bulunan Tevrat'ı tasdik edici olarak indirdiğim Kur'an-ı Kerim'e iman ediniz. Ehl-i Kitap'tan Kur'an'ı inkâr edenlerin ilki olmayınız. Daveti direk olarak onlardır. Onlara yakışan da budur. Yani iman edenlerin ilki olmalarıdır. (Sâbûnî, I/85-86). Buradan Ehl-i Kitâb'ın çoğunun bu evrensel davete kulak vermedikleri ve Allah'ın âyetlerini az bir pahaya sattıkları anlaşılmaktadır.

4. Kur'an'da Tevessül

Tevessül, sözlükte “yaklaşmak” anlamına gelir; terim olarak ise kulun Allah'a dua ederken bir vasıta veya sebep zikretmesi şeklinde tanımlanır. Bu mesele, özellikle “yüzü suyu hürmetine” ifadesiyle yapılan duaların hükmü bağlamında tartışmalı hale gelmiştir. Modern Selefî anlayış, bu tür ifadeleri şirk olarak görürken (Mehmet Okuyan, 2018), klasik Ehl-i Sünnet uleması farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Bazı âlimlere göre Allah'ın vermesi esnasında hürmetine istenen kimseyi vesile kılarırsa Allah vesile sayar. Dilerse vesile kılmadan da verir anlayıcı şirk değildir. Ancak bu zatın hürmetine istenir ay da ondan istenirse hâşâ Allah'a rağmen de elde edilir gibi bir anlayış hâkim olursa bu şirke götüren bir sebep olur.

4.1. Vesilenin Kur'anî Dayanağı ve Sâbûnînin Yorumu

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“Ey iman edenler! Allah'tan korkun, O'na yaklaşılmaya vesile arayın ve O'nun yolunda cihad edin ki kurtuluşa eresiniz.” (Maide, 5/35).

Bu âyette vesile ile cihat bir arada geçmekte ve her ikisine de iman eden kimseler teşvik edilmektedir. Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*'de âyeti tefsir ederken vesileyi şöyle açıklar:

Vesile, Allah'a yakınlık sağlayan her şeydir: iman, sâlih amel, dua, Allah'ın isim ve sıfatlarıyla niyaz demektir (Sâbûnî, II/90). Burada vesile, şirk unsuru değil, Allah'ın rızasına götüren meşru sebepler, sâlih amel ve itaatler olarak tanımlanmıştır.

Yukarıda yer verdiğimiz gibi vesileyi şirk sayanlar da bulunmaktadır. Şirk iddiasında bulunanlar daha çok modern Selefîlerdir. Onlar Kur'an'dan Zümer Sûresi'nin 3. ve Cin 18. âyetlerini delil getirirler:

أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِي مَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ

“Biz onlara sadece bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz” (Zümer, 39/3).

Bu âyet Allah’tan başkasını tanrı edinenlerin edindikleri o putları için söyledikleri sözdür. Bu söz her nasılsa yukarıda değindiğimiz âyetlerde ve daha sonra değineceğimiz hadislerde olduğu gibi bizzat Allah ve rasulü tarafından tavsiye buyrulan vesile ile karıştırılmış ve vesilenin şirk olduğu dile getirilmiştir.

Sâbûnî bu âyeti müşriklerin putlara ibadet gerekçesi olarak yorumlar. Burada ibadet söz konusudur; dua ederken bir sâlih kişinin hatırını zikretmek ise ibadet değil, dua üslubudur. Dolayısıyla bu âyet tevessülün yasaklandığına değil, şirk içerikli ibadete işaret eder.

وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا

"Şüphesiz mescitler, Allah'ındır. O halde, Allah ile birlikte hiç kimseye kulluk etmeyin."
(Cin, 72/18).

Bu âyette Allah ile birlikte veya Allah’ı bırakıp bir başkasına hele hele de Allah’ın evi olan mescitlerde dua etmeyin, yalvarıp yakarmayın diye aslında şirk yasaklanmaktadır. Bize göre bu âyette vesile ile ilgili bir durum söz konusu değildir. Çünkü vesilede Allah’tan başkasından asla istenmez. Allah’ın sevdiği bir kul veya bir şeyin vesilesi ile yine Allah’tan istenir. Bunda ise şirk söz konusu olamaz.

Sâbûnî tefsirinde âyetin ifadesinin, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) vahy edilen şeyler cümlesinden olan bir diğer husus yani, mescitlerin ve ibadet yerlerinin Allah’a ait olması meselesinin zikredildiğini kaydetmiştir. Öyleyse buralarda O’ndan başkasına ibadet etmeyin, sırf Allah’a ibadet edin, anlamındaki âyetin devamında Kurtubî’den nakille Mücahid şöyle dediğini nakletmiştir. “Yahudi ve Hıristiyanlar kilise ve havralarına girdiklerinde oralarda Allah’a ortak koşarlardı. Yüce Allah, Peygamber’ine (s.a.v.) ve mü’minlere, bütün mescitlere girdiklerinde sadece Allah’a ibadet etmelerini emretti.” (Kurtubî, 19/21; Sâbûnî, 7/77). Buradan anlaşıldığına göre Sâbûnî bu âyetin vesile ile alakalı olduğunu düşünmemekte ve bu âyetin Yahudi ve Hıristiyanların kendi ibadethanelerinde Allah’a şirk koştuklarını bu sebeple şirkin Kur’an’da yasaklanması hakkında olduğu görüşündedir.

Kur’an ve sünnette tevessülün meşruiyetine işaret eden birçok delilin varlığı kabul edilmiştir. Özellikle Hz. Muhammed ve diğer peygamberlerin duaları, hatta Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bir yerde mevcut bulunması hep tevessülle ilgili kabul edilmiştir.

4.2. Hz. Peygamber'in Ümmeti için İstiğfârı

Hz. Peygamber'in ümmeti için istiğfârı yani bağışlanma dilemesi Nisa Sûresi'nin 64. âyetinde konu edilmiştir. Bu âyet şöyledir:

وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا...

“...Eğer onlar kendilerine zulmettiklerinde sana gelseler, Allah'tan bağışlanma dileseler ve Peygamber de onlar için istiğfâr etseydi, elbette Allah'ı çok affedici ve merhametli bulurlardı.” (Nisa, 4/64).

Bu âyet, Peygamber'in (s.a.v.) duasının bağışlanmada etkili olduğunu gösterir. Her ne kadar vesile ve tevessülü kabul etmeyenler burada tevessülü reddetseler ve kulun kula dua etmesi kabilindedir deseler de Sâbûnî, bu âyeti tefsir ederken, Peygamber'in Allah katındaki değerinin bir vesile olduğunu vurgular. Ona göre Hz. Peygamber'in kendilerine dua edeceği kimseler münafıklardır. Onlar kendilerine verilen hükmü kabul etmemek suretiyle kendilerine zulmetmişlerdi. İşler o zaman, nifaktan tevbe, günahlarından Allah'a istiğfar ve hatalarını itiraf ederek Hz. Peygamber'e gelselerdi ve Muhammed (s.a.v.) de onlar için istiğfar edip günahlarının bağışlanmasını Allah'tan isteseydi; elbette, Allah'ın kullarının tevbesini çokça kabul ettiğini ve kendileri için rahmetinin genişliğini anlardı (Sâbûnî, I/537). Buna göre kendileri de nifaktan vazgeçmeli, günahlarından dolayı Allah'tan bağışlanma dilemeli ve Hz. Peygamberin duasını da ondan talepte bulunarak bağışlanmalarına vesile kılsalardı elbette bağışlanacakları sonucuna varılabilir.

Bunun yanında Allah Teâlâ Hz. Peygamber'in duasını müminler için bir sekine ve huzur kaynağı kıldığını beyan buyurmaktadır:

خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

“Onların mallarından sadaka al ve onlar için dua et; çünkü senin duan onlar için sükûnettir. Allah hakkıyla işitir ve tastamam bilir.” (Tevbe 103).

Bu, Hz. Peygamber'in duasının müminler için bir huzur kaynağı olduğunu ifade eder. Buradan O'na tevessül etmekle müminlerin sekinete ve huzura ereceklerine bir yol bulunabileceğinden bu âyet de konumuza dair delil olarak getirilebilir. Ancak burada Allah Peygamber'ine dua etmesini emretmektedir. Kulların ona tevessül etmesi buradan anlaşılmaz diye itiraz edenler de bulunabilir. Onlara Hz. Peygamber'in duasına ermenin O'na salavat getirme ile bu gün de mümkün olan bir durum olduğu ve bu sekine için O'na tevessül edilebileceği şeklinde cevap verilebilir.

Sâbûnî bu âyetin tefsirinde Allah'ın Hz. Peygamber'den, günahlarını itiraf edenlerden günah ve kirlerinden temizlenmeleri için sadaka almasını istediğini kaydetmiştir. Ayrıca o, alınan bu sadaka sayesinde onların iyiliklerinin çoğaltılacağını, nihayet onların bu sayede, iyi ve samimi mü'minler mertebelerine yükseleceklerini de belirtmiştir. Onların bağışlanması için dua etmesini de isteyen Allah Hz. Peygamberin dua ve istiğfarının onlar için bir huzur sebebi olduğunu takdir buyurmuştur, diyen Sâbûnî son olarak İbn Abbas'tan "Bu, onlar için bir rahmettir, manasına gelir" görüşünü nakleder. Allah onların sözlerini işitir, niyetlerini bilir. (Sâbûnî, II/509).

4.3. Önceki Peygamberlerin Duaları

Zekeriyya Peygamber de Meryem'in Allah katındaki değerini görerek dua etmiş ve duası kabul edilmiştir. Sâbûnî, bu kıssayı Allah'ın sevdiği kulların hatırına yapılan duaların kabulüne örnek olarak yorumlar.

هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ. فَنَادَتْهُ الْمَلَكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيَى مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ

“Orada Zekeriyyâ rabbine dua edip, ‘Rabbim! Bana tarafından temiz bir nesil ihsan eyle! Kuşkusuz sen duayı işitmektesin’ dedi. O mâbedde durmuş namaz kılarken melekler ona, ‘Allah’ın bir kelimesini (Hz. İsa’yı) tasdik edici, efendi, iffetli ve sâlih kullardan bir peygamber olarak Yahya’yı Allah sana müjdeliyor’ diyerek seslendiler.” (Âl-i İmrân 38-39)

Bu âyeti eserinde zikreden Ateş, Zekeriyyâ’yı şaşkırtan şeyin Meryem’in yanında her defasında Allah tarafından bir nimetin var edilmesi olduğunu ifade etmiştir. Onun büyük bir lütufa mazhar olduğunu görünce özlemini çektiği çocuğun var edilmesi için orada rabbine dua ettiğini, işte o mekânın, Meryem’in Allah katındaki değeri Zekeriyyâ’nın duasına hemen icabet edilmesiyle ortaya çıkmış olduğunu söylemiştir. Böylece Zekeriyyâ’ya çocuk bahşedildiğini (Ateş, 140) ifade etmiştir.

Sâbûnî bu âyetlerin tefsirinde Zekeriya’nın (as) Rabbim! Katından bana sâlih ve mübarek bir çocuk ver diye dua ettiğini, kendisi çok yaşlı, karısının ise kısır bir ihtiyar olduğunu bu duasına karşılık; Zekeriya (as) mihrapta namaz kılarken Cebrail’in (as) ona "Allah sana Yahya isminde bir çocuğu müjdeliyor" diye seslendiğini kaydetmiştir. Burada Zekeriya’nın (as) Meryem’in yanında, onun bulunduğu mihrapta dua etmekle onları vesile ederek Allah’a dua ettiği anlaşılmaktadır. Bir peygamber bunu yapmışsa başkasının yapması şirk olamaz, denilebilir.

Bu âyetlerin değerlendirmesini yaparken tevessülün de böyle bir şey olduğunu ifade eden Ateş, Allah'ın sevdiği, ikramına mazhar kıldığı insanların yanında yapılan duaların bu örnekte ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yanında yapılan istiğfârın kabule daha yakın olduğuna ve ilgili âyetlerde olduğu gibi icabete sebep olduğuna dikkat çekmektedir. Buradan ise Allah'a seslenip O'ndan istedikten sonra O'nun sevdiği kimselerin hatırına istekte bulunmanın şirkle hiçbir ilgisi olmadığı sonucunu çıkarmıştır.

Yakub Peygamber'in oğullarına yaptığı istiğfâr duası da sâlih bir kimsenin duasının vesile olabileceğini gösterir. Burada dikkat çekmek gereken husus Yakub'un (as) oğullarının babalarından kendileri için istiğfâr istemiş olmalarıdır.

قَالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ قَالُوا يَا أَبَانَا اسْتَغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا إِنَّا كُنَّا خَاطِئِينَ

“Onlar, ‘Ey babamız! Bizim için günahlarımızın bağışlanmasını talep et. Kuşkusuz biz hata eden kimseler olduk’ dediler. O da, ‘Sizin için rabbimden bağışlanma talep edeceğim. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan ve merhamet edendir’ dedi” (Yusuf, 12/97-98).

Bu âyette bir peygamberin çocuklarının kendileri Allah'tan bağışlanma talep edebileceklerken babalarından bunu istemişlerdir. Kendi dualarındansa babalarından istiğfar talep etmelerinin onun Allah katında daha makbul olduğunu bilmeleri, onun talebinin bağışlanmalarına vesile olacağına inanmalarından kaynaklandığı söylenmiştir. Buradan tevessüle de yol bulunmuş ve tam da tevessülün bu olduğu, meselenin seleflerin iddia ettiği gibi şirk unsuru barındırmadığı da bu yoruma eklenmiştir. (Ateş, 142).

Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel'in rivayet ettiği âmâ sahâbi hadisini Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bizzat kendisiyle tevessül edilmesini öğretmektedir. Bu, “yüzü suyu hürmetine” ifadesinin sünnetle temellendirilebileceğini gösterir. Selefler bu konuyu şirk sâysalar da hadislere itibar etmeleri açısından konuyla ilgili bazı hadisleri zikretmek faydalı olacaktır. (Bkz. Ateş, 141).

Gözleri görmeyen bir adam Hz. Nebî'ye gelmiş ve kendisine âfiyet vermesi için Allah'a dua etmesini istemiştir. O (s.a.v.), “İstersen dua edeyim, istersen de sabret, bu senin için daha hayırlı olur”, deyince adam, “İsteğim için dua et”, demiştir. Bunun üzerine Hz. Nebî (s.a.v.) güzelce abdest almasını ve şu dua ile dua etmesini o adama emretmiştir: “Allah'ım! Rahmet nebîsi Muhammed (s.a.v.) ile senden istiyor, onunla sana yöneliyorum.” (Tirmizî, De'avât, 119; İbn Mâce, İkametü's-Salevât, 189; Ayrıca bkz. Ateş, 143). Gelen adam ihtiyacının yerine getirilmesi konusunda rabbine Hz. Muhammed'le (s.a.v.) yönelmiş, bir anlamda ona tevessül etmiştir. Ayrıca Allah'tan O'nu hakkında şefaâtçi eylemesini de istemiştir. (Bkz. Ahmed b.

Hanbel, 28/480). Ateş bu hadisleri zikrettikten sonra Hz. Nebî (s.a.v.) bizzat kendisiyle vesile kılınmasını adama öğretmiş olduğunu kaydetmiştir. Ona göre bu durumda kişinin duasında Allah Resûlü'nün (s.a.v.) yüzü suyu hürmetine demesi ve bu şekilde istekte bulunması sünnet ile sabit olmuş olur. Bundan başka Ateş, Hz. Ömer'in ve başkalarının Veysel Karanî'den kendisi için Allah'a istiğfar etmesini istemesi; bunu da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ondan istiğfar istenmesini tavsiye ettiği şeklinde başka hususlar da zikretmiştir. Onların ardından ise günümüz Seleflerinin tevessül için hayatta olma kaydının aklen izah edilebilir hiçbir mantıklı yanının bulunmadığını bunun ilmi bir yanının da bulunmadığını söylemiştir. (Bkz. Ateş, 143).

Vesile kılmada kullanılan “yüzü suyu hürmetine” ifadesine gelince bu ifade Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sâlih kulların Allah katındaki değerini zikretmek ve dua adabında bir nezaket olarak görülür. Bu, Allah'tan başkasına yönelmek değil, Allah'tan istemektir. Dolayısıyla şirk değildir. Ancak ölümlerden medet ummak, kabirlerden talepte bulunmak caiz değildir. Sâbûnî'nin tefsirinde doğrudan “yüzü suyu hürmetine” ifadesine dair bir hüküm yoktur; ancak O, Ehl-i Sünnet çizgisinde olduğu için bu inanış biçimine uyan âlimlerin açıklamalarına göre, Sâbûnî bu ifadeyi değil, kabirden ve ölümlerden medet ummak türünden uygulamaları bid'at olarak niteler. Selefî yaklaşım ile mukayese edilecek olursa modern selefler, ölümlerle tevessülü kesin olarak reddederken, yaşayan salihlerin duasını istemeyi ise caiz görür. Sâbûnî ise klasik çizgide, vesileyi Kur'an ve sünnetin belirlediği sınırlar içinde kabul eder:

Sâbûnî'ye göre Allah'ın isimleri ve sıfatlarıyla tevessül; Sâlih amellerle tevessül; Hz. Peygamber (s.a.v.)'in zatı ve duasıyla tevessül caizdir. Ölümlerden doğrudan talep etmek ise bidattir ve kesin olarak reddedilir.

Vesileyi şirk sayanların delillerine bakıldığında, bu delillerin tamamında doğrudan Allah'tan başkasına yönelerek yapılan dualardan bahsedildiği görülmektedir. Örneğin Zümer 3. âyette Mekkeli müşrikler, Allah'a dua ederken değil, kendi elleriyle yaptıkları putlara seslenip onlardan istiyorlardı. Cin 18'de de Allah'tan başkasına dua edilmesi yasaklanmıştır. Bu âyetler, Allah'tan başkasına ibadet ve dua etmeyi reddeder; ancak tevessül olarak bilinen uygulamada durum farklıdır.

Tevessül, bir kimsenin Allah'a dua ederken O'ndan bir başkasının hürmetine istemesi şeklinde gerçekleşir. Burada sadece Allah'a seslenilir, verecek olanın yalnızca Allah olduğuna inanılır. Dolayısıyla bu, şirkle aynı kategoride değerlendirilemez. Bakara 186 ve Mü'min 60. âyetler, Allah'ın yakın olduğunu ve sadece O'na dua edilmesi gerektiğini vurgular. Tevessül

yapanlar da zaten yalnızca Allah'a yönelmektedirler. Bu nedenle, tevessül yapanların müşriklerle aynı kefeye konulması, Kur'an'ın bağlamını zorlayan bir yorumdur. Sâbûnî de Safvetü't-Tefâsîr'de bu âyetleri tefsir ederken, şirk unsurunun Allah'tan başkasına ibadet ve dua ile ortaya çıktığını, Allah'a yönelerek yapılan dualarda vesile zikretmenin bu kapsamda olmadığını belirtir.

5. Kur'an'da Kabir Hayatı

Kabir hayatı (berzah âlemi), İslam düşüncesinde ölüm ile kıyamet arasındaki dönemi ifade eder. Bu konuda hadislerde çok sayıda rivayet bulunmakta ve klasik tefsirlerde detaylı açıklamalar yapılmaktadır. Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* adlı eserinde kabir hayatını Kur'an ve sünnet bütünlüğü içinde ele alır. Bu kısımda güncel bir tefsir meselesi olan kabir hayatı hakkında Sâbûnî'nin yaklaşımı analiz edilerek bu konuda günümüzdeki iddiaların Kur'an'a aykırı olup olmadığı gösterilmeye çalışılacaktır.

Kabir hayatıyla ilgili rivayetlerin ekseriyeti senet açısından sahih olmasına rağmen (Beyhakî, 1-136; Aydeniz, 104), günümüzde bazı kimseler kabir hayatıyla ilgili bir takım rivayetlerin Kur'an'ın bazı âyetleriyle çeliştiğini öne sürerek tümünden bir kabir yaşamını inkâra gitmektedirler. (Okuyan, 138; Ateş, 195). Bunun makul olabilmesi sadece ancak Kur'an'ın açık ifadeleriyle çelişmesi gerekir. Ancak çelişik gibi gözükken rivayetlerin hadis şarihleri tarafından izahlarına bakıldığında iddia edilenin aksine birçoğunun çelişiyor denmesi hiç de makul gözükmemektedir. Şerhleri dikkate almadan rivayetleri inkâr etmek ya da yok saymak bilimde keyfiliğe yol açacaktır. Çünkü Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözleri Müslümanlar için Kur'an'dan sonra ikincil kaynaktır. Senet yapısında herhangi bir sorun olmayan bu sözlerin usul dışı birtakım gerekçelerle reddi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şahsı manevisine bir saygısızlık olmaktan başka ikincil kaynağı da devre dışı bırakmış olacaktır.

5.1. Kabir Hayatı ile İlgili Âyetler ve Sâbûnî'nin Yaklaşımı

Kur'an'da kabir hayatı ile ilgili olarak ilişkilendirilen birçok âyet mevcuttur. Bunların tamamını alarak burada tefsirlerden hareketle değerlendirmek bu çalışmanın sınırlarını aşacaktır. Bu nedenle burada Kur'an'da Kabir hayatının olmadığını, yani kabirde sorgulama, azap görme veya mükâfatlandırmanın olmadığını ileri sürenlerin delil olarak ileri sürdükleri ve genel anlamda ahiretteki hesaplaşmaya dair olan âyetlerden öne çıkanları incelemek konunun anlaşılması açısından yeterli olacaktır.

5.1.1. Sabah Akşam Ateşe Arz Olunma ve Yüze Sırta Vurulma Azabı

Konuyla ilgili ilk âyet Gâfir Suresi 46. âyettir. Burada Firavun hanedanının sabah akşam ateşe arz olunacağı belirtilir. Bu durum, ölüm ile başlayan bir azabın varlığına işaret eder.

النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ

(Öyle bir) ateş ki, onlar sabah akşam ona sunulurlar. Kıyametin kopacağı günde de, "Firavun ailesini azabın en şiddetlisine sokun" denilecektir. (Mümin/Gâfir, 40/46).

Bu âyette ifade edilen sabaha akşam ateşe atılma hadisesi kıyametin kopacağı günden öncedir. Çünkü hemen ardından kıyamet kopunca Firavun ailesinin azabın en şiddetlisini görmek üzere cehenneme atılacağı bildirilmiştir. Bu durum kabir hayatının ve azabının varlığına delil olarak sayılabilir.

Safvetü't-Tefâsîr'de Sâbûnî, Onların sabah akşam o ateşte yakılmalarındaki ateşten maksat, tefsircilere göre kabir ateşi ve onların kabirlerde görecekleri cezalarıdır. Nitekim bundan sonra gelen bölümdeki "Kıyamet gününde meleklerle şöyle denilir: "Firavun ve kavmini, dünya azabından daha kötü olan Cehennem ateşine sokun" ifadeleri bunu gösterir. (Sâbûnî, 359). Görüldüğü üzere burada Sâbûnî, tefsircilerin genelinden nakille sabah akşam sunulan ateşin kabir ateşi azabı olduğu düşüncesini izhar etmiştir. Ona göre de bunun delili âyetin yukarıda verdiğimiz son kısmıdır. Bu kısım o ateşe sunulmanın kıyamet gününden önce olduğunu açıkça bildirmektedir.

Bir diğer âyet grubu insanın ölüm esnasında karşılaştığı durumlarla ilgilidir. Bu konuda Kur'an'da geçen âyetlerde ahiretteki hesap öncesinde insanların kendi varacakları sonu öğrendiğine vurgu yapılmaktadır. Bu âyetler göstermesi açısından önemlidir. İlgili âyetlerden bazıları şunlardır:

وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ يَتَوَقَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةَ يَصْرُبُونَ وُجُوهُهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ

"Meleklerin, inkâr edenlerin yüzlerine ve sırtlarına vurarak ve 'yakıcı azabı tadın' diyerek canlarını aldıklarını bir görseydin!" (el-Enfâl 8/50).

Bu âyette Allah Teâlâ kâfirlerin canlarını alan meleklerin o inkârcıların yüzlerine ve sırtlarına vurarak ve onlara cehennemlik olduklarını, söyleyerek azabı tadın diyerek bu can alma işini yapıklarını bildirmektedir. Buna göre bu azap onlara ölümden de önce veya tam da ölüm esnasındadır. Daha henüz kabir hayatı başlamamış ve bu kimseler henüz kabre girmemişlerdir. Daha kabirden önce böyle bir azap var ise kabir hayatı ve kabir azabının olması buna göre daha muhtemel bir olaydır. Bu rüyada görülen ıstıraplı bir yaşantının ruhu sarsması

ve bu yaşanan acıklı rüya halinden dolayı karşılaşılan sıkıntının hissedilmesinin gerçekçi olması ile izah edilebilir. Yani bedende üzölmek hatta ağlamak vb. etkileri görölse bile asıl ıstırabı çeken ruhtur. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hitaben "bir görseydin" denilmesi de olayın fiziki gözlerle görölemeyecek boyutta olduğuna işaret edilmiş (bkz. Öztürk, 253-271; Ateş, 197-198) olabilir.

Bu âyette Sâbûnî, muhatabı sadece Hz. Peygamber olarak almamış hatta "ey muhatap veya ey dinleyici! Azap meleklerinin, Bedir' de suçlu kâfirlerin canlarını aldığı zaman, hallerini bir görseydin" diyerek bu âyetleri duyan ve okuyan herkese bir görseydin denildiğini ve bunun sonunun hafz edilmiş olduğunu tamamlansaydı cümle; "sen korkunç ve dehşetli bir olay görmüş olurdu" şeklinde tamamlanabilirdi demiştir. O'na göre burada kastedilen neredeyse, anlatılamayacak kadar büyük bir olay yani görürdün. O büyük olay da o zaman meleklerin, onların önlerinden ve arkalarından gelerek demir kamçılarla yüzlerine ve sırtlarına vuracak olmaları ve onlara: Ey kâfirler topluluğu! Yakıcı azabın ateşini tadınız" demeleridir. Bu ifadeleriyle Sâbûnî, azabın cehennemde olacağını da ima etmiş gibi gözökmektedir. Ancak onlara azabı tadın demeleri ve ölüm anında bu vurma işinin olduğunu ifade eden nakilleri onun kabir azabını da kabul ettiğini göstermektedir. Çünkü O, âyetteki ifadelere ilişkin bu sözlerin, onları ahiret azabıyla müjdelemek anlamında olduğunu ifade etmiş ve bazılarının; Meleklerin ateşten kamçıları olduğunu ve onlarla kâfirlere vurduklarında onların yaralarının ateş aldığını söylediklerini nakletmiştir. (Beyzâvî, 215; Sâbûnî, 412).

5.1.2. Günah İşlerken Ölenlerin Azabı

Meleklerin, canlarını günah işlerken aldığı zalim kimseler hakkında onlara sordukları sorular, sıkıntı çekmelerine sebep olacaktır:

إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّيْتُمْ الْمَلَائِكَةَ ظَالِمِي أَنفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا

"Melekler, canlarını kendilerine zulmederken aldığı kimselere 'Ne haldeydiniz?' diyecek, onlar da 'Yeryüzünde zayıf bırakılan kimselerdendik' diyecekler. Bunun üzerine melekler 'Allah'ın arzı geniş değil miydi de hicret etmediniz?!' diyecekler. İşte onlar sığınakları cehennem olan kimselerdir. Ne kötü varış yeridir o!" (Nisâ 4/97).

Bu âyetin sebebi nüzülü ve kimler hakkında nazil olduğu ile ilgili olarak tefsirlerde çok farklı görüşler zikredilmiştir. Ancak âyetin zahirine baktığımızda günahları sebebiyle kendilerine zulmettikleri esnada veya hemen sonrasında canları alınan kimselerin melekler tarafından daha ölüm anında sorgulanma ve bu sorgunun sıkıntısıyla bir nevi azaba

uğradıklarını anlamamız zor değildir. Bazı kimselere göre bu, kıyametteki hesaptan önce sorgulamanın olduğunu ve burada ölen kişilerin ahirette varacakları yeri öğrendiklerini göstermektedir. (Bkz. Ateş, 200-201).

Sâbûnî, bu âyetin sebebi nüzulünün o zaman henüz fethedilmediği için bir küfür diyarı olan Mekke'de kâfirlerle birlikte ikamet etmek ve İslam diyarına yani Medine'ye hicret etmemek suretiyle nefislerine zulmettikleri halde meleklerin kendilerini öldürdüğü kimseler olduğunu ifade etmiştir. Bu kimseleri müşrikler kendi yanlarında savaşmak için getirmiş ve bunlardan bir kısmı Müslüman oldukları halde müşriklerle birlikte Müslümanlara karşı savaşırken ölmüşlerdir. (Sâbûnî, II/13). Müellifimize göre işte melekler onlara: dininizin emirlerini uygulama hususunda durumunuz nedir?" diye sorarlar. Bu soru kınama ve azarlama ifade eder. Onlar özür beyan ederek: "Biz Mekke'de zayıftık ve orada dinin emirlerini uygulamaktan acızdık" derler. Melekler onları kınayarak derler ki: Allah'ın arzı geniş değil miydi ki Habeşistan ve Medine'ye hicret edip de dinin emirlerini yerine getirenler gibi siz de küfür diyarından Allah'ın dinini uygulayabileceğiniz bir diyara hicret etseydiniz. (Sâbûnî, II/13). Sâbûnî'nin bu ifadeleri onlara olan kınamanın ve azarlamanın ölüm anında olduğunu kabul ettiğini ve daha kabir hayatları başlamadan o kimselerin bu sıkıntının azabıyla karşı karşıya kaldıklarını ve cezalarının da o anda onlara açıklandığını söyleyerek daha o zaman kendilerine haber verilen cezanın ıstırabı ile karşılaştıklarını kabul ettiğini göstermektedir.

5.1.3. Münafıkları için de Yüzlerine ve Sırtlarına Vurma Azabı

Ehl-i Kitab'ın bir kısmı veya münafıkların ölüm esnasında yaşayacakları durumu konu eden âyet de aynı şekilde kabir hayatının başlangıcında olacaklar ile alakalıdır.

فَكَيْفَ إِذَا تَوَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ

"Melekler yüzlerine ve arkalarına vurarak onların canlarını aldıklarında (halleri) nice olacak?" (Muhammed, 47/27).

Bu âyette de yukarıda geçen diğer benzeri âyetlerde olduğu gibi ölüm esnasında meleklerin azaba başlamakta olduğu ve bu kimselerin azabının daha kabre girmeden başladığı haber verilmektedir. Sâbûnî'nin azap melekleri, ellerindeki demir sopalarla onların yüzlerine ve sırtlarına vurarak canlarını almak için gelecekleri şeklindeki ifadeleri O'nun ölüm esnasında azabın başlamasını kabul ettiğini göstermektedir. Müellifimiz Kurtubî'den nakille bunun bir tehdit ve korkutma ifade ettiğini de nakletmiştir. Ancak ona göre o kimselerin azapları gecikse gecikse, ömürleri sona erene kadar gecikir. (Kurtubî, 16/250). Bu durumda ölümleri esnasında azapları başlayacağından kabirde de devam etmesi çok yadsınacak bir durum değildir.

Sâbûnî'nin İbn Abbas'tan onun "Bir kimse masiyet işleyerek ölürse, mutlaka melekler onun yüzüne ve arkasına vururlar." (Bahru'l-Muhîr, 8/84; Sâbûnî, VI/90) sözünü de nakletmesinden günahkârların ölüm anında bu azaba uğrayacaklarını kabul ettiği anlaşılmaktadır. Müellifimizin bu türden rivayetleri tereddüt etmeden nakletmesi, tefsirine alırken bu konuda aksi bir açıklamada bulunmaması kabir hayatını inkâr edenlerin aksine daha ölüm anında mükâfat ve cezanın başladığını, kabir hayatının ise bu başlangıcın bir devamı niteliğinde olduğunu zımnen kabul ettiği söylenebilir. Bunun yanında Sâbûnî'nin bu konudaki kesin ifadeleri onun anlayışını sadece zımnen yani geri planda ifade ettiğini değil daha açık bir biçimde de ortaya koymaktadır.

Ölüm kendilerine geldiğinde müşriklerin pişmanlık duyacaklarının ve tekrar dünyaya dönmek isteyeceklerinin insanların ebedi kalacakları yeri o anda öğrendiklerine dair bir delil teşkil ettiğini gösteren âyet de konumuzla alakalı olarak değerlendirilmektedir.

حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ . لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ

"Onlardan birine ölüm geldiğinde 'Rabbim! Beni döndür! Terk ettiğim dünyada sâlih işler yapacağımı umuyorum' der. Asla! Söyledikleri geveleyip durduğu birtakım sözlerdir. Onların ardında yeniden diriltilecekleri güne kadar bir engel vardır." (el-Mü'minûn 23/99-100).

Bu âyette onların ölüm anında pişman oldukları ve dünyaya geri dönüp yapmadıkları ilahi emirlere dair amelleri yapmayı arzuladıkları bildirilmiştir. Bu kötü sonu görüp anlamaları sebebiyle geri dönmeyi istemelerinden dolayı o anda ıstırap duydukları ve azaplarının bir nevi başladığı söylenebilir. Asıl azap ahiret hayatındadır. Ancak ahiret hayatı insanlar ve cinler dirildiğinde başlayacaktır. Ölüm ile o ahiret gününde dirilme arasında geçen zaman ise berzah âlemi diğer bir ifade ile kabir hayatıdır. Bu inkâr edilemez bir gerçektir.

Sâbûnî'nin bu âyetle ilgili tefsirinde müşriklerden birine ölüm gelip de onun şiddet ve sıkıntılarını gözleriyle göreceğini söylemiştir. İşte o anda yapması gerekeni yapmadığına pişman olarak Allah'a "Ey Rabbim! Beni dünyaya geri çevir, diyecektir. Ama artık dünyaya dönüş yoktur. Önlerinde, dünyaya dönmelerine mani olacak bir engel vardır. Müellifimize göre bu engel berzah âlemidir. Berzah, onların dönüş yolunu kapatacak ve kıyamet gününe kadar orada kalacaklardır. Daha sonra Sâbûnî Mücahid'den nakille "berzahın, dünya ile ahiret arasında bir engel olduğunu aktarmıştır (Sâbûnî, IV/185). Buna göre müellifimiz dünya ile ahiret arasında bir berzah âleminin dolayısı ile kabir hayatının olduğunu kabul etmektedir.

5.1.4. Ölüm Esnasında Nimetlerle Karşılaşılması

Allah'tan sakınan kimselerin ölüm esnasında ne ile karşılaştıklarının anlatıldığı âyet de konu ile alakalı olarak değerlendirilmiştir.

الَّذِينَ تَتَوَفَّيهِمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

“Onlar, meleklerin ‘Selam olsun size! Yapıyor olduğunuzdan dolayı cennete girin’ diyerek canlarını temiz olarak aldığı kimselerdir.” (Nahl, 32).

Bu âyet ölüm esnasında nimetler ile karşılaşan sâlih amel sahibi kimseler hakkında onların canlarının güzel bir surette alındığından ve cennet müjdeleri ile karşılandıklarını belirtmektedir. Bu nimetler için kıyamet kopmamış, hesap olmamış ve henüz haklarında hüküm verilip sıratı dahi geçmemişlerdir.

Sâbûnî bu âyetin tefsirinde, meleklerin onların canlarını şirk ve masiyet kirlerinden temizlenmiş iyi ve Allah'a kavuşmaktan hoşlanmış kimseler olarak alacaklarını ve onları cennetle müjdeleyeceklerini onlara selam verip iltifatlar edeceklerini kaydetmiştir. Ardından İbn Abbas'tan nakille meleklerin onlara Allah'tan selam getireceklerini ve onların amel defterlerinin sağlarından verilen mutlu kişiler olduklarını kendilerine bildireceklerini ifade etmiştir. Sonra ise “dünyada sunduğunu iyi ameller vesilesiyle Cennet nimetleri size afiyet olsun” (Taberî, 14/101; Sâbûnî, III/304) ifadesini eklemiştir.

Yasin Suresi'nde Habibü'n-Neccâr'ın taşlandığı esnada henüz vefat etmeden kendisine can verme esnasında cennete gir denilmesi de yine konumuzla ilgili kabul edilmiştir:

قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ . بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ

“Ona ‘Cennete gir’ denildi. O da ‘Keşke kavmim rabbimin beni ne sebeple bağışladığını ve ikram edilenlerden kıldığını bilselerdi’ dedi.” (Yâsîn 36/26-27).

Bu âyete göre öldüğü an kendisine ‘Cennete gir’ denilmiş olan bu kimse Rabbi tarafından bağışlandığını ve kendisine ikramlarda bulunulduğunu kavminin de bilebilmesini arzu etmiştir. Ateş'e göre bu âyet-i kerimler açıkça ölen bir insanın daha o anda ahirette varacağı yeri öğrendiğini, kendisine ikramlarda bulunulduğunu göstermektedir. (Ateş, 197).

إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ

“Şüphesiz ki ‘Rabbimiz Allah’tır’ deyip istikamet gösterenlerin üzerine melekler iner ve ‘Korkmayın, hüzünlenmeyin ve vaat olduğunuz cennetle sevinin! derler.’ (Fussilet, 41/30).

Bu âyette bahsedilen kimselere meleklerin ineceği ve onları müjdeleyecekleri bildirilmektedir. İnzal buyurulan bu meleklerin sözlerine dikkat edilirse bu hadise daha henüz dünyada iken gerçekleşecek gibi görünmektedir. Çünkü melekler “Biz dünyada da ahirette de sizin dostunuzuz” ifadelerini kullanmaktadırlar. (Zemahşerî, 2009: 4/199). Buradan da önceki âyetlerde olduğu gibi meleklerin ölüm esnasında iman eden kimselerle konuştukları anlaşılmaktadır.

Sâbûnî, bu âyetin doğru bir imanla Allah'a inananlar ve sırf O'nun için amel edenler, sonra da Allah'ı birleme ve O'na itaat hususunda dosdoğru yürüyenler ve ölünceye kadar bundan aynlmayanlar hakkında olduğunu vurgulamıştır. Daha sonra Hz. Ömer'den (ra) onun, minberde bu âyeti okuduktan sonra şöyle dediğini nakletmiştir: “Vallahi onlar, Allah'a itaat için yolda dosdoğru yürüdüler. Tilkiler gibi, zikzak yapmadılar (Kurtubî, 15/358; Sâbûnî, V/397). Bu ifadeyi açıklama sadedinde ise Sâbûnî, onların davranış, ahlak, söz ve fiillerinde, Allah'ın şeriatı üzere dosdoğru yürüdüklerini ve onlar gerçek mü'min ve sadık Müslüman olduklarını ifade etmiştir. Ariflerden birine, kerametın tarifinin sorulduğunu onun da "doğru yolda yürümek kerametın ta kendisidir" diye cevap verdiğini de eklemiştir. Daha sonra O, Hasan el-Basri'den onun "Allahım! Sen bizim Rabb'imizsin. Bize doğru yolda yürümeyi nasip et. Dediğinin rivayet edildiğini (Sâbûnî, V/397) aktarmıştır.

Sâbûnî, işte ölüm anında, rahmet meleklerinin inip de kendilerine daha önce yapıp ahirete gönderdiğiniz şeylerden dolayı, kıyamet hallerinden korkmayın. Dünyada bıraktığınız aile efradı, mal ve çocuk için de tasalanmayın. Bu konuda, biz sizin yerinizi alacağız, dediklerin müminlerin bu kimseler olduklarını ifade etmiştir. Buna göre Allah o samimi müminlere, peygamberlerin diliyle ebedilik Cennetini vadettiğini ve bununla sevinmeleri için onları müjdelediğini belirtmiştir. Sâbûnî bu kısımda ise Şeyhzade haşiyesinde meleklerin, ölüm anında mü'minlerin yanına şu müjde ile ineceklerinin ve onlara ölüm sıkıntısından korkmayın. Kabir sıkıntısı ile kıyamet günü sıkıntılarında da korkmayın, diyeceklerinin yazılı olduğunu söylemiştir. Buna göre mü'min, başucunda duran iki koruyucu meleğe bakar. Onların şöyle dediklerini duyar: Artık bugün korkma ve üzülme. Sana vaadolunan Cennetle sevin. Şüphesiz sen bugün, daha önce benzerini görmediğin şeyler göreceksin. Bunlar seni korkutmasın. Onlar senden başkaları için yapılmaktadır” (Sâbûnî, V/398). Buradan Anlaşıldığına göre müellifimiz, mü'minlerin ölüm anında kendilerine mükâfat ve cennet nimetlerini göreceğini bununla sevineceğini düşünmektedir. Onun daha kabir hayatının başında bu nimetleri görmesi hesaba kadar sadece bu gördükleri ile daha mükâfat ve cezalandırma başlamadan aslında bir ayrı mükâfatın içinde olması anlamına gelmektedir. Çünkü insan daha giymeden sevdiği elbiseyi,

binmeden aldığı arabayı ve henüz yemediği güzel bir yemeği izlemeyi sever. Bu nedenle internet ve televizyonlarda en çok izlenen programlar bu türden giyecek yiyecek ve binilecek araçların teşhir edildiği programlardır. Bu nedenle bu da bir nimettir ve bu nimet henüz hesaptan öncedir.

Kur'an'da kabir hayatı şeklinde bu sürecin ismi açıkça geçmese de fiilî olarak varlığı sabittir. Dolayısıyla hayatın iki evreye (dünya ve ahiret) ayrılması, ölüm ile başlayan bu ara dönemi yok saymayı gerektirmez. Kur'an'da berzah geçtiği için bu inkâr edilmezse bu durumda ahiret hayatının ölümle başladığı kabul edilmesi gerekir. Oysa ahiret hayatı dirilmekle başlar. Helak edilen kavimlere dair âyetler de bu gerçeği destekler. Mealen “Zalim olan nice kasabaların kökünü kazıdık, ardından başka kavimler inşa ettik. Azabımızı hissettiklerinde kaçtılar. ‘Kaçmayın! Refaha erdirildiğiniz yaşama ve meskenlerinize dönün; belki sorulursunuz’ denildi. Onlar, ‘Yazıklar olsun bize! Gerçekten biz zalimlerdenmişiz!’ dediler. Bu feryatları, onları biçilmiş ekin gibi sönmüş hale getirinceye kadar devam etti.” (el-Enbiyâ 21/11-15) şeklindeki âyetler, helak edilen kavimlerin ölüm anında zalim olduklarını anladıklarını ve azaba uğradıklarını göstermektedir. Henüz hesap ve mizan gerçekleşmeden bu durumun yaşanması, berzah hayatının varlığına güçlü bir delildir. Berzah hayatı da kabir hayatı olarak isimlendirilebilir.

5.2. Ölüm Anı, Berzah ve Hesap Günü Anlatılarını

Zikredilen âyetler, ölen insanların ölüm anında mükâfat veya ceza ile karşılaştıklarını, ahirette varacakları kalıcı yerin neresi olduğunu öğrendiklerini ve melekler tarafından sorgulandıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, görünürde kıyamet ve hesap günüyle ilgili Kur'an'daki âyetler arasında bir çelişki gibi görünebilir. Zira hesap günü sahneleri; tartı, tanıkların dinlenmesi, amel defterlerinin gösterilmesi gibi detaylar, insanların akıbetlerini ancak hesap sonrası öğrenecekleri izlenimini vermektedir. Bu noktada şu soruya cevap aranmalıdır: Bu iki ifade biçiminin arası nasıl uzlaştırılabilir?

Klasik müfessirler ve Sâbûnî gibi çağdaş yorumculara göre, bu iki anlatı arasında gerçek bir çelişki yoktur. Ölüm anında başlayan mükâfat veya azap, kişinin nihai akıbetini bilmesi anlamına gelir; ancak bu bilgi, hesap ve mizanın gereksiz olduğu anlamına gelmez. Hesap günü sahneleri, Allah'ın adaletini tam olarak ortaya koymak, kulların inkâr edemeyeceği delilleri sergilemek ve herkesin huzurunda hükmü ilan etmek için vardır. Dolayısıyla berzah hayatında başlayan azap veya nimet, mahşerdeki yargılamanın yerine geçmez; aksine onun öncesinde gerçekleşen bir aşamadır.

Bu bağlamda Firavun hanedanı örneği dikkat çekicidir. Mü'min suresinde anlatıldığı üzere, Firavun ve adamları kıyamet kopmadan önce sabah akşam ateşe arz olunmaktadır (Gâfir 46). Bu ifade, berzah azabının açık bir delilidir. Henüz hesap ve mizan kurulmadan bu kimselerin cehennemlik oldukları bildirilmiştir. Sâbûnî, bu âyeti tefsir ederken “Ayette geçen ‘sabah akşam ateşe arz olunmanın’, kıyametten önceki bir azabı ifade ettiğini söylemiştir. Bu, berzah hayatında gerçekleşir.”

Benzer şekilde, Nisâ Suresi 97. âyet ölüm anında meleklerin, zulmeden kimseleri sorguya çektiklerini bildirir. Bu sorgu, mahşerdeki hesap öncesinde gerçekleşmektedir. Sâbûnî, bu âyeti yorumlarken, ölümle başlayan sorgunun Kur'an'ın diğer anlatılarıyla çelişmediğini, aksine onları tamamladığını vurgular. Muhammed Suresi 27. âyet ve benzeri âyetler, ölüm anında meleklerin kâfirlere azap etmeye başladığını gösterir. Mü'minûn Suresi 99-100. âyetler ise ölümle birlikte insanların ebedî konaklarını öğrendiklerini ve dünyaya dönme taleplerinin reddedildiğini ifade eder. Burada geçen “berzah” kavramı, ölüm ile yeniden diriliş arasındaki engeli belirtir. Bu, klasik literatürde “kabir hayatı” olarak adlandırılmıştır. Sâbûnî, bu kavramı açıklarken, berzahın Kur'an'da açıkça isimlendirilmesinin zorunlu olmadığını, fiilî olarak varlığının âyetlerle sabit olduğunu belirtir.

Sonuç olarak, Kur'an'da ölüm anı ve berzah hayatına dair olan ifadeler, hesap günü sahneleriyle çelişmez. Ölümle başlayan azap veya nimet, kişinin akıbetini bilmesini sağlar; hesap ve mizan ise ilahî adaletin tecellisi için gereklidir. Bu nedenle, kabir hayatını reddetmek, hem Kur'an'ın işaretlerini hem de sahih sünneti görmezden gelmek anlamına gelir.

5.3. Hesabın Hikmeti

Allah Teâlâ, kullarının akıbetini ezelde bilmektedir (bkz. Muhammed, 47/19). Dolayısıyla Allah açısından herhangi bir hesaplama veya ispata ihtiyaç yoktur. Ancak hesap günü, şu hikmetlere binaen kurulmaktadır:

Hesabın ilk hikmeti şahitlik ve inkârın önlenmesidir. İnsanların birbirlerine şahit olmaları (en-Nisâ 4/41), kendi nefislerinin aleyhine şahitlik etmeleri (el-En'âm 6/130), yaptıklarını inkâr edememeleri için (el-Kehf 18/49) hesap günü icra edilir.

İkinci hikmet ilâhî adaletin tecellisidir. Amel defterlerinin gösterilmesi, mizanın kurulması, tanıkların dinlenmesi, Allah'ın adaletini ve rahmetini ortaya koyar. Böylece hiç kimsenin itiraz hakkı kalmaz.

Hesabın üçüncü hikmeti iftira ve yalanların ortadan kalkmasıdır. Kur'an, kıyamet günü insanların birbirine iftira atacağını (en-Nisâ 4/41) ve kötü işler yapmadıklarına dair yeminler edeceklerini (el-Mücâdele 58/18) haber verir. Bu sebeple hesap günü, en adil şekilde yürütülür.

Hesabın tespit edebildiğimiz son hikmeti yeni bilgi değil, kesin delil ile hareket etmektedir. Hesap günü, insanların akıbetlerini öğrenmeleri için değil, inkâr edilemez delillerin ortaya konması için vardır. Zira Kur'an, insanların yaptıklarının farkında olduklarını (el-Mü'minûn 23/99-100; el-Münâfikûn 63/10) bildirir. Bu hikmetlere binaen artık yaptıklarını inkâr edemez olacaklarından mükâfatlarında Allah'ın lütfunun bulunduğunu; cezalarının ise hakettiklerinin karşılığı olduğunu bilirler.

5.4. Kabir Hayatını Reddedenlerin Delilleri ve Eleştirisi

Kabir hayatını reddedenlerin en önemli dayanakları bazı Kur'an âyetleridir. Bu başlık altında bu âyetlerden öne çıkanları ve kabir hayatına dair hadislerle ilgili eleştirileri değerlendireceğiz.

5.4.1. “Uyku” İfadesi ve Ruhların Tutulması

Ölümden sonra dirilişten bahseden âyetlerde ölümle alakalı bir kavram olarak uyku ifadesi geçmektedir. Bunlardan ilkinde uyku ölüm yerine kullanılmış iken diğerinde gerçek anlamında kullanılmıştır. Uyku ölüm anlamında kullanıldığında bu kavram مَرَقْدٌ şeklinde geçmektedir. Konuyla ilgili âyet şu şekildedir.

قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ

“Diyecekler ki: Vah halimize! Kim kaldırdı bizi uyukumuzdan? Bu, Rahmân'ın vaat ettiği şeydir; peygamberler doğru söylemişler.” (Yâsîn 36/52).

Bu âyet, sûra üfürülüp insanların kabirlerinden kalktıkları anda söyleyecekleri sözleri nakleder. Kabir hayatını reddedenler, burada geçen “uyku” (merkad) ifadesinden hareketle ölüm ile diriliş arasındaki sürenin tamamen uyku hâlinde geçtiğini iddia ederler. Ayrıca kabirden kalkanların şaşkınlık göstermelerini, kabirde azap veya mükâfat olmadığını delili olarak sunarlar.

Ancak bu yorum zorunlu değildir. âyetteki “uyku” ifadesi, kabir hayatının tamamını değil, belli bir aşamasını niteleyebilir. Ölümle başlayan süreçte bir süre azap veya mükâfat, ardından uyku hâli düşünülebilir. Bu, Kur'an'ın bütüncül yorumuyla uyumludur. Ayrıca “merkad” kelimesi mekân ismi olarak “yattığımız yer” anlamına da gelir. Bu durumda ifade, ahirette karşılaşılan dehşetle kıyaslandığında kabirde yaşananların hafifliğini anlatan mecâzi bir benzetme olabilir. Nitekim Mâturîdî, bu yorumu destekler (Te'vîlât, VIII, 528).

Sâbûnî bu âyetin tefsirinde öldükten sonra diriltilen bu kimselerin ah vâh edip ve Eyvah! diye feryat edeceklerini; içinde bulunduğumuz kabirlerimizden bizi kim çıkardı? diyerek kabirlerinden kalkacaklarını söylemiştir. مَرَقَدَ kelimesini uyku değil kabir olarak tefsir eden müellifimiz daha sonra İbn Kesir'den: bu şekilde kalkıp feryat etmelerinin, onların kabirlerinde azap görmediklerini ifade etmediğini, çünkü kabir azabının, daha sonraki şiddetli azaba göre uyku gibi olduğunu nakletmiştir. (İbn Kesir, 3/166; Sâbûnî, V, 202). Buna göre Sâbûnî, bizzat ölüm için uyku demese de İbn Kesir'den naklinde o kimselere daha sonra büyük bir azap bulunduğu için kabir azabı sürelerinin uyku ile isimlenirmesini daha hafif bir azap olarak kabul etmiş olduğu söylenebilir.

5.4.2. Uykularında Ruhları Alınanlar

Benzer bir diğer âyette uykuda ruhları alınanlardan yani uykuyla ölüme başlamış olanlardan bahsedilmiştir. Tutma tabirinin farklı da yorumlandığı âyet şöyledir:

اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فِيم_Sِكِّ الْتِي قَضَى عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأَخْرَى إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

“Allah, ruhları ölüm anında alır; ölmeyenleri de uykusunda. Ölümüne hükmettiklerini tutar, diğerlerini belirlenmiş bir süreye kadar salıverir.” (Zümer, 39/42).

Bu âyet, kabir hayatının yokluğuna delil gösterilmiştir. İddiaya göre, Allah'ın ruhları tutması, onların işlevsiz hâlde bekletildiğini gösterir. Ancak bu yorum sübjektiftir. “Ruhların tutulması” ifadesi, onların bedenlerine iade edilmemesi anlamına gelir. Bu, ruhların bir mekânda varlığını sürdürdüğünü gerektirir. Allah mekândan münezzehe olduğuna göre, bu ruhlar Allah'ın yarattığı bir âlemde bulunur. Bu âleme ister “berzah” ister “kabir hayatı” denilsin, varlığı Kur'an'ın açık ifadeleriyle sabittir (bkz. Enfâl 8/50; Nahl 16/32).

Kabir hayatını reddedenlerin bir diğer iddiası, “İlk ölen ile son ölen arasında kabir hayatı bakımından adaletsizlik olur” şeklindedir. Ancak bu iddia da geçerli değildir. Çünkü kabirde belli bir süre azap veya mükâfatın ardından uyku hâlinin başlaması mümkündür. Böylece binlerce yıl önce ölen ile kıyamete yakın ölen arasında fark kalmaz.

Müellifimiz bu âyetin tefsirinde, Yüce Allah, ecelleri geldiğinde ruhları bedenlerden aldığını, bunun büyük ölüm olduğunu, yine ölmemiş olan ruhları da, uykularında öldürdüğünü ve bunun da küçük ölüm olduğunu kaydetmiştir. Daha sonra İbn Cüzeyy'den nakille; bu âyetin, ibret alınmak için olduğunu, Allah'ın ruhları iki şekilde aldığını; birinin gerçek manada tam bir alış olduğunu ve buna "ölüm" dendiğini tefsirine eklemiştir. Sâbûnî İbn Cüzeyy'in diğer ruh alışın uyku ölümü olduğunu naklederken bunun sebebinin çünkü uykudaki kimsenin,

görememek ve işitememek hususunda ölü gibi olduğunu; Yüce Allah'ın, *Geceleyin sizi öldüren (öldürür gibi uyutan) O'dur'*, (En'am, 6/60) mealindeki âyetin de bu manaya geldiğini söylediğini aktarmıştır. Yine ona göre âyetin son bölümü, önceki bölüm üzerine atfedilmiş olduğu için takdiri *Ölmemiş olan ruhları da uykusunda alır"* (İbn Cüzeyy, 13/196; Sâbûnî, 318-319) şeklindedir. Müellifimiz daha sonra İbn Kesîr'den; Yüce Allahın, kendisinin varlık âleminde dilediği gibi tasarruf edici olduğunu, bedenlerden ruhları alan melekleri göndermek suretiyle büyük ölümle, uykuda da küçük ölümle ruhları aldığını bildirmiş olduğunu nakletmiştir (İbn Kesîr, 3/222). Buna göre Allah Teâlâ sahibini öldürüp de aldığı ruhu tutmakta, bedene geri göndermemektedir. Uyuyan kimselerin ruhlarını ise, uyandığında, belli bir zamana kadar bedenlerine iade etmektedir. Sâbûnî'ye göre de o belirli zaman, gerçek ölüm zamanıdır. İbn Abbas'ın diri ve ölümlerin ruhlarının uykuda karşılaştığını, Allah'ın onlar için dilediği kadar birbirleriyle konuştuklarını nakleden müellifimiz, ruhlar bedenlerine dönmek istediklerinde, Allah'ın, ölümlerin ruhlarını katında tuttuğunu ve dirilerin ruhlarını bedenlerine gönderdiğini Kurtubî'den nakille aktarmıştır. Aynı O, Kurtubî'den bu âyette, Yüce Allah'ın kudretinin büyüklüğüne, tek ilah olduğuna öldüren ve diriltenin kendisi olduğuna, dilediğini yaptığına ve bunları Ondan başkasının yapamayacağına dikkat çekilmekte olduğunu söylediğini de nakletmiştir. (Kurtubi, 15/260, 263; Sâbûnî, 318-319)

5.5. Kabir Hayatını Reddedenlerin Delilleri ve Sâbûnî'nin Yaklaşımı

5.5.1. Fâtiha Sûresi ve "Mâliki Yevmi'd-Dîn" İfadesi

Kabir hayatını reddedenler, Fâtiha sûresindeki *مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ* (Hesap gününün sahibi) (el-Fâtiha 1/4) ifadesinden hareketle, tek bir hesap günü olacağını ve kabirde sorgulamanın bulunmayacağını ileri sürmektedirler. Bu âyette "hesap günü" tekil olarak zikredilmiş, çoğul bir ifade kullanılmamıştır. Buradan hareketle tek bir hesap günü olacağı ve kabirde sorgulamanın bulunmayacağı iddia edilmiştir.

Sâbûnî bu yorumu reddeder ve şöyle açıklar: "Burada kastedilen hesap günü, adalet terazilerinin kurulacağı, tanıkların dinleneceği ve amel defterlerinin gösterileceği büyük mahkeme günüdür. Kabirdeki sorgu ise bu kapsamda değildir; o, kişinin imanını veya inkârını ikrar ettirmeye yöneliktir." (Sâbûnî, I/36).

Sâbûnî ayrıca, "hesap günü" ifadesinin ölümle başlayan ahiret hayatının tamamını kapsayan bir süreç olarak anlaşılabilceğini belirtir. Bu nedenle, bu âyetten kabir hayatının yokluğunu çıkarmak, Kur'an'ın bütüncül yorumuna aykırıdır.

Bu iddia, kabir hayatını “hesap günü” olarak niteleyenler için geçerli olabilir. Ancak kabir hayatı hesap günü olarak isimlendirilmez. Kabirdeki sorgulama, ilahî mahkeme niteliğinde bir hesap değil; kişinin imanını veya inkârını ikrar ettirmeye yöneliktir. âyette bahsedilen hesap ise, adalet terazileri, tanıklar ve amel defterleriyle gerçekleşecek olan kapsamlı ve detaylı bir sorgulamadır. Ayrıca daha önce belirtildiği gibi, hesap günü kullar açısından yeni bir bilgi sunmaz; herkes öldüğü anda akıbetini öğrenir. Mahşerdeki hesap, herkesin kendi amellerine şahit olması ve hiçbir itiraz hakkının kalmaması için vardır. Dolayısıyla bu ifadeden kabir hayatının yokluğunu çıkarmak, sübjektif bir yorumdur. Ayrıca “hesap günü” ifadesi, ölümle başlayan ahiret hayatının tamamını kapsayan bir süreç olarak da anlaşılabilir. Kabir hayatı bu sürecin ilk aşamasıdır. Nitekim Bakara 94. âyette Yahudilere, ahiret yurduunun kendilerine ait olduğunu iddia etmeleri sebebiyle ölümü temenni etmeleri istenmiştir. Bu, ahiret yurduunun ölümle başladığını gösterir.

5.5.2. Gayb Bilgisinin Yalnız Allah’a Ait Olması

Bir diğer delil olarak, Hz. Peygamber’in gaybı bilmediğini ifade eden (el-En‘âm 6/50) âyeti öne sürülmektedir. Bu âyetten hareketle, kabir hayatına dair bilgilerin gayb olduğu, Hz. Peygamber’in Kur’an dışında vahiy almadığı ve dolayısıyla kabir hayatıyla ilgili hadislerin ona ait olamayacağı iddia edilmiştir. Sâbûnî bu iddiaya şu şekilde cevap verir:

وَعِنْدَهُ مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبُرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْفُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ

“Gaybın anahtarları Allah’ın katındadır; ancak Allah, dilediği elçilerine gaybı bildirir. (En‘âm 6/50).

Bu, âyet Allah’ın tüm gaybı ve görünen görünmeyen herşeyi bildiğini göstermektedir. Aynı zamanda âyet Allah’tan başkasının tüm gaybı bilemeyeceğini ve ancak Allah’ın gaybe dair tüm herşeyi bilebileceğini ifade etmektedir. Burada *denizler ve karalardaki herşeyi de bilir* diye devam eden kısma göre buralarda olanlardan kulların bildiklerinin de bulunduğu anlaşılır. Gayb; yaratılmış varlıkların idraklerini aşan, gizli, görünmeyen, bilinmez olan ve duyularla kavranamayan şeylerdir. Gelecekte olacak şeylerle ahiret hayatına dair bilgilerde gayb olarak değerlendirilebilir. Buna göre duyularla kavranamayan şeylerden ve ileride olacak şeylerden bir kısmı insanlara daha önce gayb iken çeşitli sebeplerle gayb durumundan çıkıp artık bilinen bir bilgi olabilir. Keşifler, deneyler ve icatlar bu türden sayılabilir. Örneğin mugayyebatı hamseden olan çocuğun cinsiyetinin bilinmemesi günümüzdeki teknolojik keşif ve icatlarla artık bilinebilir hale gelmiştir. Ayrıca Allah’ın bildirmesi halinde gayptan bildirilen kadarını

peygamberler de diğer insanlar da bilebilir. Peygamberlerin bilmesi vahiy ile olurken diğer insanların bilmesi ise bilim ve teknoloji ile mümkündür. Bilim ve teknoloji ise Allah'ın ilahi kanunlarını kullanır.

Sâbûnî, gaybın hazinelerinin Allah'ın yanında olduğunu, bunların gizli olan gayb işleri olduğundan Allah'tan başkasının onları bilmediğini ve O'ndan başka hiçkimsenin ilminin onları kuşatamadığını söylemiştir. Ona göre bu âyet, Allah'ın ilminin teferruatı ihata ettiğini kuvvetli bir şekilde ifade etmektedir. Toprak içinde bulunan küçük bir tohumun yerinin, bitip bitmeyeceğinin, bu tohumdan ne kadar ürün meydana geleceğinin ve bunu kimin yiyeceğinin bilgisinin yalnız Allah katında olduğunu ifade etmiştir. (Sâbûnî, 195-196). Bu ifadelerde âyetten müellifimizin de Allah'tan başka gaybı başka kimsenin bilmeyeceği şeklinde bir anlayışa sahibi olduğunu destekleyecek net bir bilgi mevcut değildir. Bu nedenle aynı konudaki diğer iki âyet (Âl-i İmrân 3/179; el-Cin 72/27) de incelenmiş ve Kur'an'ın, Allah'ın gaybı dilediği elçilerine açtığını açıkça belirttiği bu iki âyetin tefsirinde Sâbûnî'nin kanaati ortaya konulmaya çalışılmıştır.

مَا كَانَ اللَّهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَىٰ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتَّىٰ يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ يَجْتَبِيٰ مِنْ رُسُلِهِ مَنْ يَشَاءُ فَأَمُّنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَإِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ أَجْرٌ عَظِيمٌ

Allah, pisi temizden ayırıncaya kadar mü'minleri içinde bulunduğunuz şu durumda bırakacak değildir. Allah, size gaybı bildirecek de değildir. Fakat Allah, peygamberlerinden dilediğini seçer (gaybı ona bildirir) (Âl-i İmrân 3/179).

Bu âyet Allah'ın gaybı dilediği elçilerine açtığını açıkça belirtmektedir.

Sâbûnî bu âyetin tefsirinde; Allah'ın imtihan ettikten sonra mü'minlerle münafıkları birbirinden ayırmayıp, asla öyle karışık halde bırakmayacağını; nitekim Uhud gazasında böyle yapmış olduğunu ve orada iman ehli ile nifak ehlini ortaya çıkardığını bildirmiştir. (Sâbûnî, I/459) Bu âyet, ona göre Allah'ın, mü'minleri münafıklardan ayıracağına dair Rasulüne verdiği bir sözdür. İbn Kesir'den nakille ise müellifimiz Allah'ın mutlaka bir imtihan tertip ederek kendine dost olanıp ortaya çıkıp ve düşman olanın da rezil ve rüsvay olacağını; sabırlı mü'minle günahkâr münafığın, bu imtihan sayesinde birbirinden ayrılacağını ve nitekim Yüce Allah'ın, Uhud gününde mü'minlerle münafıkları bu şekilde birbirinden ayırdığını kaydetmiştir. (İbn Kesir, 1/340: Sâbûnî, I/458-459).

Müellifimize göre Allah müminlere gaybı da bildirecek değildir. Taberî'nin siz mü'min, münafık ve kâfiri tanıyasınız diye Allah kulların kalplerinden sizi haberdar edecek değildir dediğini; fakat Allah'ın, Uhud savaşı sonunda mü'minlerle münafıkları birbirinden ayırdığı

gibi, bir takım imtihan ve belalarla mü'ninleri münafıklardan ayırır (Taberî, 7/427) diye ifade ettiğini aktarmıştır. Ona göre âyette ifade edildiği gibi Allah, peygamberlerinden dilediklerini seçen ve onları gaybtan haberdar edendir. Nitekim Hz. Peygamber'i (s.a.v.) münafıkların durumlarından haberdar etmiştir. Buna eklediği ifade ile ise Sâbûnî, gaybı sadece Allah'ın bildiğine, gayb işleri ile ilgili olarak Peygamber'e haber verdiği şeylerin, ancak Allah'tan bir vahiy ile bildirildiğine sağlam bir şekilde iman edilmesi gerektiğini (Sâbûnî, I/459) belirtmiştir. Buradan onun peygamberlere vahiyle gaybın bildirilmesine iman edilmesi gerektiğine kani olduğu sonucu çıkarılabilir. Yukarıda zikredilen iddia ise gaybın sadece Kur'an vahiyle sınırlı olduğu varsayımına dayanmaktadır. Kur'an, Allah'ın gaybı dilediği elçilerine açtığını açıkça belirttiğine ve müellifimizin de bunu bir inanç meselesi saydığına göre artık bu iddianın tutarlı bir yanının kalmadığı söylenebilir.

إِلَّا مَنْ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْأَلُكَ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمَنْ خَلْفَهُ رَصَدًا

Ancak seçtiği resuller başka. (Onlara bildirir.) Fakat O, Resulün önünde ve arkasında gözetleyici (melek)ler yürütür. (el-Cin 72/27).

Bu âyet de Allah'ın peygamberlere gaybı bildirdiğini ve bunu vahiyle yaptığını vurgulamaktadır. Sâbûnî de Allahın onlara dilediği gaybı gösterdiğini, tefsircilerin Allah (cc), bazı peygamberler hariç, hiç kimseye gaybı bildirmediğini; O'nun peygamberlere, mucize olsun diye, bazı gayıpları bildirdiğini bunun sebebinin de peygamberlerin mucizelerle desteklenmesi olduğu şeklinde görüş bildirdiklerini tefsirinde ifade etmiştir (Sâbûnî, VII/79). Ona göre peygamberlerin bazı gayıpları haber vermeleri onların mucizeleri türündendir. Yüce Allah, Hz. Peygamber'in önünden ve arkasından onu cinlerden koruyacak ve Allah'ın kendisine bildirdiği gayb bilgisini zaptetme hususunda ona muhafızlık edecek melek ve koruyucuları gönderir. Son olarak Sâbûnî Taberî'den Yüce Allah'ın, peygamberini korumak için onun önünden ve arkasından cinlerden koruyacak muhafız ve koruyucular gönderdiğini nakletmiştir. (Taberî, 7/427; Sâbûnî, VII/79). Buna göre müellifimiz Allah'ın vahyi Peygamberine bildirdiğini bir kez daha kesin olarak ifade etmiştir.

Ayrıca vahiy sadece yazılı metinle sınırlı değildir. Hz. Musa'nın annesine yapılan vahiy (el-Kasas, 28/7) örneğinde görülmektedir ki; yazılı olmayan vahiy de vardır ve peygamber olmayan kişilere bile vahyedilebilir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'e Kur'an dışında vahiy gelmesi de bu çerçevede mümkündür. Bu, kabir hayatına dair sahih hadislerin güvenilirliğini destekler.

5.6. Kabir Hayatının Ahiret Sürecindeki Yeri

Sâbûnî'nin, kabir hayatının ahiret sürecindeki yeri hakkındaki görüşünü ahiret yurdunun ölümle başladığını vurgulayan Bakara 94. Âyetine yaptığı tefsirden çıkarabiliriz:

قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ
“Ahiret yurdu Allah katında yalnızca size aitse ölümü temenni edin.” (Bakara, 2/94).

Bu, ölümle birlikte başlayan ahiret sürecinin farklı aşamalarını, kabir hayatını da kapsadığını gösterir. Sâbûnî'ye göre:

“Kabir hayatı, hesap günü olarak isimlendirilen sürecin bir parçasıdır; ancak bu, mahşerdeki büyük hesapla karıştırılmamalıdır.” (Sâbûnî, 137). Müellifimize göre bu âyette Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e (s.a.v.) günahkârların iddia ettiği gibi, ahiret yurdu cennet, Allah katında başkalarına değil de, sadece onlara ayrılmış ise ve oradaki nimetlerde hiç kimse size ortak olmayacaksa; eğer bu iddianızda doğru iseniz, sizi cennete ulaştıracak olan ölümü isteyin demesini istemiştir. Çünkü Sâbûnî'ye göre bu dünya nimetleri, ahiret nimetleri yanında hiçbir değer ifade etmez. Gerçek hakikat de budur. Kendisinin cennet ehlinden olmasını arzulayan bir kimse elbette oraya gitmeyi isteyecektir.

Sonuç olarak Sâbûnî'nin yaklaşımı, kabir hayatının Kur'an ve sünnetle sabit olduğu yönündedir. Ona göre, kabirdeki sorgu ve berzah hayatı, ahiretin ilk aşamasıdır ve Kur'an'ın bütününde bu konudaki hakikat müellifimize ait olan bu değerlendirmelere uygundur. Bu noktada kabir hayatı hakkında modern itirazlara Sâbûnî'nin tefsirinde verdiği cevapları kısaca ele almak faydalı olacaktır.

5.6.1. Sorgusunun Kur'an'a; Demir Çekiçle Azabın Akla Aykırı Olması

Bu kısımda kabir hayatı hakkında modern itirazlar ve Sâbûnî'nin de içinde olduğu klasik anlayıştaki müfessirlerin açıklamalarından derlenen cevaplar ele alınmıştır. İlk modern itiraz, kabirdeki sorgunun Kur'an'a aykırı olduğu iddiasıdır. Bu modern itiraza göre kabirde sorgulama yapılması Kur'an'a aykırı görülmektedir. Çünkü Kur'an'a göre insanların akıbeti kabirdeki cevaplara göre değil dünyadaki amellerine göre belirlenecektir. Bu iddianın sahipleri ayrıca “Hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yarattı” (Mülk 67/2) âyetini de delil olarak getirmişlerdir.

Sâbûnî'nin ve klasik âlimlerin bu itiraza cevabı kabirdeki sorgunun bir imtihan değil, ikrar ettirme olduğunu şeklindedir. Sâbûnî'ye göre, kabirdeki soru, kişinin imanını veya inkârını ortaya koymaya yöneliktir. Bu, mahşerdeki hesapla karıştırılmamalıdır (Sâbûnî, 462).

Dolayısıyla kabirdeki sorgu, sonucu belirleyen bir sınav değil, kişinin dünyadaki inancını tasdik eden bir süreçtir. Müellifimiz Allah'ın dünyada hayatı ve ölümü meydana getiren olduğunu ve O'nun dilediğini yaşatıp, dilediğini öldürdüğünü kaydetmiştir. Allah tektir ve ezici güce sahiptir. Ona göre ölüm, kalplere daha çok korku verici ve ürpertici olduğu için, Yüce Allah önce onu zikretmiştir. Sâbûnî bu âyetin tefsirinde âlimlerin ölüm için yok olma ve hayattan tamamen kesilme olmadığını onun, sadece bir yurttan başka bir yurda taşınmak olduğunu söylediğini bildirmiştir. Onlar bunun için ölünün, kabrinde işittiği, gördüğü ve hissettiğinin bildirildiğini de ifade etmiştir. Müellifimiz "Sizden biri kabrine konup da eşi dostu ordan döndüğünde, o onların ayak seslerini işitir" (Buharî, Cenaiz, 68, 87; Ebu Davud, Cenâiz, 74.) ve "Canım kudret elinde olan Allah' a yemin ederim ki, benim söylediklerimi siz onlardan daha iyi işitmezsiniz. Ancak şu var ki, onlar cevap veremiyorlar; ölüm, sadece ruhun bedenle ilgisinin kesilmesi ve vücuttan ayrılmasıdır. Allah hayatı ve ölümü yarattı ki, ey insanlar! Sizi imtihan etsin de, sizden güzel iş yapanla kötü iş yapanı görsün. Kurtubî'den yaptığı nakilde kullarına imtihan edilen muamelesi yapmak için Allah'ın böyle yaptığını; yoksa Allah'ın itaat edenle isyan edeni ezelden bilici olduğunu nakletmiştir (Kurtubî, 18/207; Sâbûnî, 463).

Buna göre Sâbûnî, iddia sahipleri gibi bu âyeti aykırı görmemiş aksine ezelden bildiği bir şeyde Allah'ın kullarını dünyada imtihan ettiğini, kendi durumlarını da onlara gösterdiğini belirterek ayrı bir konudan bahsettiğine kani olmuştur. Bu âyetin kabir hayatı ile alakası yoktur.

İkinci itiraz meleklerin demir çekiçle azap etmesinin akla aykırı olduğu şeklindedir. Bu iddiaya göre meleklerin demir çekiçlerle azap etmesi akla uygun değildir; bu tür azaplar cehenneme mahsustur. Dolayısıyla kabirde ya da dünyada böyle bir azap olamaz.

Safvetü't-Tefâsîr'de buna, En'âm Sûresi'nin 50. âyetinde cevap verilmiştir. Daha önce bu âyetin tefsirine yer verdiğimiz için kısaca belirtmek isteriz ki buna göre gaybî konularda aklın sınırlarını aşan hususlar inkâr edilemez. Sâbûnî, bu tür itirazların Kur'an'ın gayb anlayışıyla bağdaşmadığını belirtir: Çünkü "*Gaybın bilgisi Allah'a aittir; O, dilediği elçilerine gaybı bildirir.*" (En'âm, 6/50) Dolayısıyla kabirdeki azap şekli, bizim fizikî ölçülerimizle sınırlanamadığı gibi Allah'ın peygamberlerine bildirdiği bir gayb bilgisi varken bu gayb ile ilgili akli bir itiraz yapılamaz. Çünkü gaybın sınırları aklın sınırlarını aşmaktadır.

5.6.2. Günahların Sorulmaması, Gayb Bilgisi, Adalet ve Süre İtirazları

Bu kısımdaki ilk itiraz Kur'an'da suçluların günahlarının sorulmayacağına dair âyet bulunmasına dayalıdır. Bu âyetler sebebiyle kıyamet gününde de kabirde de sorgulamanın yapılamayacağı iddia edilmiştir. Buna göre Kur'an'da:

“O gün suçlulardan günahları sorulmayacak” (Rahmân, 55/39) denildiği için kabirde sorgu olamaz, denilmiş ve kabirdeki sorgu da bu âyete bağlı olarak inkâr edilmiştir. Bu âyet, mahşerdeki sorgunun detaylı olmayacağını, amellerin açıkça ortaya konacağını ifade eder. Kabirdeki sorgu ise farklı bir aşamadır. Sâbûnî, bu âyetleri şöyle yorumlamıştır:

O korkunç günde, ifadesi göğün yarıldığı günde, anlamındadır. İşte o günde insan ve cinlerin günahkâr olanlarından hiçbirine işlediği günahı sorulmayacaktır. Sâbûnî’ye göre bunun nedeni günahkârın, yüz siyahlığı, gözlerinin ağarıp körleşmesi gibi suçlu olduğunu gösteren alametlerinin olmasıdır. Müellifimiz daha sonra Fahreddin Razî’nin: “Hiçbir kimseye günahının sorulmayacağını ve ona günahkâr sen misin? yoksa başkası mı?” dahi denmeyeceğini hatta içinizden günahkâr kimdir? dahi denilmeyeceğini söylediğini aktarmıştır. Bunun aksine onlar, yüzlerinin siyahlığı ve diğer alametleriyle zaten tanınacaklardır (Fahreddin Razî, 29/118; Sâbûnî, VI/247). Buradan mahşerde inkâr edilemeyecek delillerin ortaya konulacağı anlaşılmaktadır. Müellifimize göre kabirdeki sorgu ise kişinin ikrarını almak için olduğu sonucu da buradan çıkarılabilir.

İkinci itiraz gayb bilgisi ve hadislerin güvenilirliği konusu ile alakalıdır. İddia sahipleri Hz. Peygamber’in gaybı bilemeyeceğini, En‘âm Suresi’nin 50. âyetinde bunun açıkça ifade edildiğini ve kabir hayatı da gayb olduğu için bu konudaki hadislerin uydurma olduğunu ileri sürerek itiraz etmektedirler.

Buna Sâbûnî, yukarıda açıklandığı üzere Âl-i İmrân 179 ve Cin Suresi 27. âyetlerin tefsirinde, Allah’ın gaybı dilediği elçilerine bildirdiğini açıkça ifade ettiğini söyleyerek cevap vermiştir. Onun ifadeleri bir itiraza cevap sadedinde değildir. Ancak bizin bu itirazlara onun tefsirindeki ifadelerinden hareketle çıkardığımız cevap budur. Sâbûnî bu noktada gaybın anahtarlarının Allah’ın katında olduğu; ancak Allah’ın, razı olduğu elçilerine gaybı bildirdiğini belirtmiştir” (Sâbûnî, II/195-196). Dolayısıyla kabir hayatına dair sahih hadisler, vahiy kaynaklı bilgiyi yansıtmaktadır.

Ele alacağımız üçüncü ve son itiraz ise adalet ve süre argümanı ile ilgilidir. Buna göre ilk ölen kimse ile son ölen arasında kabir hayatı bakımından adaletsizlik olur. Çünkü ilk ölen kabirde son ölenen daha uzun kalacaktır.

Müellifimizin bu itiraza cevabı, kabirde belli bir süre azap veya mükâfatın ardından uyku hâlinin başlayabileceğini belirtir. Sâbûnî, bu ihtimali reddetmez ve Kur’an’ın bütüncül yorumunun buna engel olmadığını ifade eder. Böylece binlerce yıl önce ölen ile kıyamete yakın

ölen arasında fark kalmaz. Bu durumda Sâbûnî'ye göre kabir hayatını reddedenlerin iddiaları, Kur'an'ın parçacı yorumundan kaynaklanmaktadır. Kur'an'ın bütüncül bakışı, ölümle başlayan ve yeniden dirilişe kadar süren bir ara hayatın varlığını ortaya koymaktadır. Bu hayat, ister "kabir hayatı" ister "berzah âlemi" olarak adlandırılınsın, Kur'an ve sahih sünnetle sabittir.

6. Allah'ın Sorumlu Kıldığı Hususlarda Kullarının Yapacaklarını Bilmesi

Son dönemde ilim çevrelerinde sıkça gündeme gelen farklı yorumlardan biri de kader meselesiyle bağlantılı olarak Allah'ın ilmi ve kullarının yapacaklarını bilmesi konusudur. Bu modern fikir Allah'ın kulların mükellef kıldıkları konularda ne yapacaklarını bilemeyeceğini iddia etmektedir. Bu görüşün desteklenmesi için bazı âyetler delil olarak kullanılmakta, âyetleri keyfi anlayışlar doğrultusunda yorumlanmakta ve ulaşılan sonuçların tartışılmaz hakikatler olduğu kanaatiyle "Allah bilemeyeceğini söylüyor; bunlar bilir diyor" türünden ifadeler kullanılmaktadır. Ayrıca selef-i salihinin görüşleri çok rahatlıkla eleştirilebilmekte, hatta onlar tahrifle suçlanabilmekte; ancak kendilerinin yanılma ihtimali göz ardı edilmektedir. (Ateş, 225-226). Bu meselenin ele alınması ileri sürülen delillerin incelenmesi ve gerekli eleştirilerin yapılması içindir. Bu konudaki Kur'an âyetleri doğrultusunda Allah'ın ilmi konusundaki kanaat ilmî bir üslupla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

6.1. Öne Sürülen Deliller

Bu görüşün sahipleri görüşlerine bazı âyetleri temel yapmaktadırlar. Bu âyetlerde Allah'ın bazı olayları gerçekleştirme gerekçesi olarak "bilmek" fiili kullanılmaktadır. Bu kimseler, dayanak yaptıkları âyetlerin açık anlamına dayanarak Allah'ın öğrenmek için imtihan yaptığı, dolayısıyla önceden bu bilgiden yoksun olduğu sonucuna varmaktadırlar. Ayrıca Allah'ın her şeyi bildiğini ifade eden âyetlerde geçen شيء kelimesini tahlil ederek, bu kelimenin yalnızca var olmuş veya olacak şeyler için kullanıldığını ileri sürmektedirler. Bu tahlillerin dışında, konumuzun kapsamı dışında kalan başka noktalara değinmeden mesele "şey" kelimesinin anlamı ve Allah'ın bunu bilmesi meselesiyle sınırlı tutulurken Sâbûnî'nin bu konudaki âyetlere ilişkin görüşleri de tefsirinden aktarılarak değerlendirilmeye çalışılacaktır. Allah'ın mükelleflerin fiillerini bilemeyeceği iddiasının iki temel dayanağı bu deliller olduğu için bu delillerin ve onlara dayalı çıkarımların zikredilmesi, değerlendirilmesi ve Kur'an âyetleri çerçevesinde bu konudaki Sâbûnî'nin kanaatinin belirlenmesi faydalı olacaktır.

6.2. İlgili Âyetler Hakkında Sâbûnî'nin Görüşleri

Bu iddianın sahiplerinin delil olarak sunduğu âyetlerden bazıları şunlardır:

أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ

“Allah’ın, içinizden cihad edenleri ve sabredenleri bilmeden Cennet’e gireceğinizi mi sandınız?” (Âl-i İmrân 3/142).

Bu âyette bilmek anlamındaki يَعْلَمُ fiili Allah için kullanılmıştır. Bu iddianın sahipleri bu ifadeden Allah’ın Müslümanlar cihat etmeden onların durumlarını bilmeyeceklerini iddia etmişlerdir. Ancak Allah her şeyi bilir. Önce olanla sonra olan onun için birdir.

Sâbûnî, bu âyeti, mü'minlerin imtihan edilip de temize çıkarılmadan cennete gireceklerini sanmaması gerektiği şeklinde yorumlamıştır. Ona göre inkâr yoluyla bir soru sorulmuş ve bu şekilde düşünmeyin denilmiştir. Mü'minlerin Allah yolunda cihad edip de Allah onların cihadını ve musibetlere karşı sabırlarını bilmeden cennete gireceklerini düşünmesinler, (Sâbûnî, I/432) şeklinde tefsir etmiştir. Taberî’den âyetin manasının: Hz. Peygamber’in ashâbı için içinizden Allah yolunda cihad edenler ve savaşta onun uğrunda başlarına gelecek acı ve ıstıraplara katlananlar mü'min kullarım tarafından bilinmedikçe, Rabbiniz’in lütfuna mazhar olacağımızı mı zannediyorusunuz? (Taberî, II/103; Sâbûnî, I/432) şeklinde olduğunu da nakleden müellifimiz, kendi düşüncesini de böylece ortaya koymuştur. Buna göre Sâbûnî, Allah hakkında bilmek gibi gözükken bu bilme işinin aslında mü'minler tarafından bilinmek anlamında olduğunu kabul etmekte, dolayısıyla Allah’ın sonradan bir şeyi bilmesi gibi bir fikri savunmayıp bu bilmenin Taberî gibi mü'minlerin bilmesi olduğunu düşünmektedir.

Bu iddiya dayanak yapılan ve yukarıdakinin benzeri bir diğer âyet şöyledir:

أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِجَنَّةٍ
وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Yoksa Allah sizden cihad edenleri ve Allah’tan, peygamberinden ve müminlerden başkasını sırdaş edinmeyenleri bilmeden, kendi halinize bırakılacağınızı mı sandınız? Allah yapıp ettiklerinizden haberdardır.” (Tevbe 9/16).

Bu âyette de yukarıda söylenenlerin benzeri söylenebilir. Allah bilmesi için denilmesi iddia edildiği gibi bilmediği ve öğrenmesi için ortaya çıkıp gerçekleşmesi sebebiyle demektir.

Sâbûnî bu âyeti tefsir ederken, âyette geçen "لِيَعْلَمَ" (li-ya‘leme) edatının "sebebiyet" ifade ettiğini belirtir. Yani burada maksat, Allah Teâlâ’nın bilmediği bir şeyi öğrenmesi değil, zaten bildiği şeyin ortaya çıkmasıdır. Zira Allah, gaybı da bilendir. Ancak kullarını imtihan ederek, onların iç yüzlerini ortaya çıkarmayı ve bu suretle mükâfat veya ceza vermeyi murat etmiştir.

Bu bağlamda Sâbûnî, âyetin anlamını şöyle açıklar: Ey müminler! Yoksa siz, Allah'ın dininde sadık olanlarla yalancı olanları birbirinden ayıracak bir imtihana tabi tutulmadan bırakılacağınızı mı sandınız? âyetin devamında geçen "Sizden cihat edenler belli olmadan bırakılacağınızı mı sandınız? (Sâbûnî, II/441) ifadesiyle, Allah yolunda mücadele edenlerle etmeyenlerin ayırt edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Sâbûnî'ye göre burada asıl maksat, müminlerin içinden Allah yolunda cihat edenlerle, müşrikleri dost edinmeyen, onlara sırlarını vermeyen ve onlara sevgi beslemeyenlerin ortaya çıkmasıdır. Yüce Allah, iyiyi kötüden ayıracak bir deneme yapmadan kullarını kendi hallerine bırakmaz. Zira O, her şeyi hakkıyla bilendir; hiçbir şey O'na gizli kalmaz. (Sâbûnî, II/441).

İddia sahiplerinin fikirlerini değerlendirecek çok fazla âyet olmasına rağmen diğer âyetlerin tamamında bilmek anlamında kalıp aynı şekilde geçtiği için bir âyeti daha Sâbûnî'nin tefsirinden inceleyerek bazı tahlillere yer vermek istiyoruz.

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّىٰ نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ ۗ وَنَبْلُوَنَّكُمْ

“İçinizden mücahede edenleri, sabredenleri bilinceye kadar ve ortaya koyduğunuz halleri açığa çıkarıncaya kadar sizi mutlaka imtihan edeceğiz.” (Muhammed 47/31).

Ele aldığımız bu son âyet de iddia sahiplerinin dediği gibi Allah'ın bilmesi değil ortaya çıkarması ve başkaları tarafından bilinmesi anlamındadır.

Sâbûnî, bu âyeti tefsir ederken, Yüce Allah'ın kullarını cihat ve benzeri zorluklarla imtihan edeceğini ifade eder. Bu imtihanın amacı, Allah yolunda cihat edenleri ve bu uğurda sabredenleri ortaya çıkarmaktır. âyette geçen “bilinceye kadar” ifadesiyle kastedilen, Allah'ın daha önce bilmediği bir şeyi öğrenmesi değil; bilinenin fiilen ortaya çıkması, yani insanların amelleriyle kendilerini göstermesidir (Sâbûnî, VI/41). Zira Allah, her şeyi ezelden beri bilendir. Ancak bu bilgi, kulların lehine ya da aleyhine delil teşkil edecek şekilde açığa çıkmalıdır.

Sâbûnî, bu bağlamda İbn Cüzeyy'in şu sözünü aktarır: “Yüce Allah'ın ‘biz bilinceye kadar’ sözünden maksat, aleyhlerine delil olacak şekilde ortaya çıkacak bir ilimle bilinceye kadar demektir.” (Kurtubi, 16/153; Sâbûnî, VI/41-42). Bu da gösteriyor ki, Allah'ın muradı, insanların iç yüzlerini ortaya koymak ve onları amellerine göre değerlendirmektir. Müellifimiz daha sonra Fudayl b. İyaz'ın bu âyeti okuduğunda ağladığını ve “Ey Allah'ım! Bizi imtihan etme. Çünkü imtihan edersen bizi rezil eder, gizli olanlarımızı açığa çıkarırsın” dediğini nakleder.

Sâbûnî, ayrıca âyette geçen “لِيَعْلَمَ” (li-ya‘leme) edatının munkatı‘a olduğunu, yani “sebepe” ve “için” anlamı taşıdığını belirtir. Bu doğrultuda âyetin manasını şöyle açıklar: “Ey müminler! Yoksa siz, dininde sadık olanlarla yalancı olanların ayırt edileceği bir imtihana tabi tutulmadan bırakılacağını mı sandınız?” âyetin devamında ise, “Sizden cihat edenler belli olmadan bırakılacağını mı sandınız?” (et-Teshil, 4/50; Sâbûnî, VI/42) ifadesiyle, Allah’ın müminleri sınamadan bırakmayacağı vurgulanır. Sâbûnî’ye göre burada maksat, Allah yolunda cihat eden, müşrikleri dost edinmeyen, onlara sırlarını vermeyen ve onlara sevgi beslemeyen müminlerin ortaya çıkmasıdır. Yüce Allah, iyiyi kötüden ayıracak bir deneme yapmadan kullarını kendi hallerine bırakmaz. Çünkü Allah, bütün yaptıklarınızı bilir; O’ndan hiçbir şey gizli kalmaz.

Allah’ın oluncaya kadar bu âyetlerde geçen türden şeyleri bilmediğini iddia edenler de Arapça tahlillerde bulunmuşlar ve ayatteki geçen “لِيَعْلَمَ” (li-ya‘leme) ifadesinin; bilinceye kadar, bilene dek” veya “bilmek için” şeklinde olduğunu savunmaktadır. Ayrıca Ataşe göre âyetlerin mantuku ve Arapça gramer kurallarına dayanarak; Allah, bilmek için imtihan ediyor, sonucu çıkarılmış, mefhum-u muhâlîfe göre de; Allah, imtihan etmeden bilmiyor denilmiştir (Ateş, 229). Ancak Sâbûnî’nin tefsirindeki tahlillerinden aktarıp yorumladığımız gibi bilme anlamındaki ifade; mü’minlerin bilmesi, başkaları tarafından bilinmesi ve ortaya çıkarılması için olduğu açıktır. Yine de iddia sahiplerinin iddialarında delil olarak kullandıkları Allah’ın her şeyi bildiğini ifade eden âyetlerdeki şey kelimesinin anlamını da kendilerince yorumlamış ve bu kelimenin her şeyi kuşatmadığını madum olanın şey olamayacağını iddia etmişlerdir. (Ateş, 229).

6.3. Allah’ın İlminde Dâhil Olan “Şey” Kelimesinin Tahlili

Bilme konusundaki iddianın sahipleri; Allah her şeyi bilir, (Bakara 2/282) âyetindeki شيء kelimesini tartışmaya açmakta ve bu kelimenin yalnızca var olan veya var olacak şeyler için kullanıldığını savunmaktadır. Onlara göre, bu kelimenin kökü olan شاء fiili “var etmek” anlamına gelir. Dolayısıyla Kur’an’da geçen شيء kelimesi, olmuş veya olacak varlıkları ifade eder. Bu görüşünü desteklemek için Râğib el-İsfahânî’den alıntılar yapmaktadır; ancak kaynak göstermemekte ve Râğib’in açıklamalarını kendi yorumuna göre aktarmaktadır.

Sâbûnî, Allah her şeyi bilir, mealindeki Bakara Sûresi 282. âyetinin son kısmını; Allah’ın tüm faydalı şeyleri ve bunların sonuçlarını bildiği şeklinde tefsir etmiş ve ardından da O’na şey hiçbir şeyin gizli kalmayacağını (Sâbûnî, VI/41) kesin bir dille ifade etmiştir. Buna göre Allah her şeyi bildiğini ifade eden bu âyetlerdeki şey ifadesinin Sâbûnî, iddia sahipleri gibi

madum yani olacak olan olaylar anlamını içermediği şeklinde değil olmuş ya da olacak her şey anlamında geldiğini belirtmektedir. Yani müellifimizin, Allah'ın sebepler ve sonuçlarla birlikte her şeyi tastamam bildiği anlamını kabul ettiği söylenebilir.

6.4. Allah'ın Kulların Tercihlerini Bilmediği İddiasının Tarihî Arka Planı

İddia sahiplerinin ileri sürdüğü, Allah'ın kulların mükellef oldukları konularda hangi tercihi yapacaklarını bilmediği iddiası, yeni bir yaklaşım değildir. Bu görüş, geçmişte Kaderiyye ve Mu'tezile tarafından savunulmuş, hatta bazı İslam filozofları tarafından da benimsenmiştir. Tartışmanın temelinde şu mantık vardır: İlmin maluma tabi olduğu, malumun hâllerinin geçmiş, şimdi ve geleceğe göre değiştiği, dolayısıyla ilimde değişiklik meydana geleceği kabul edilmiştir. Bu sebeple, tek tek cüz'iyâtın bilinmesi, bilenin bilgisinde değişiklik doğurur. Allah'ın cüz'iyâtı bilmesi hâlinde, ilimde değişiklik olacağı ve bunun Allah'a hâdislerin özelliği olan değişkenliği isnat etmek anlamına geleceği ileri sürülmüştür. Örneğin, Zeyd'in evde olması bilgisi, Zeyd evden çıkınca değişir; bu durumda bilenin bilgisinde de değişiklik olur. Aynı mantıkla, Allah'ın cüz'iyâtı bilmesi durumunda da ilimde değişiklik olacağı iddia edilmiştir. (Bkz. Ateş, 230).

Gazzâlî (ö. 505/1111), *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eserinde bu görüşü savunan bazı filozofların fikirlerini nakletmiş ve felsefi-aklî delillerle cevaplandırmıştır. (Gazzâlî, 132-136) O, ayrıca yırca bu görüşü benimseyenlerin küfre düştüğünü ifade etmiştir. (Gazzâlî, 206-213) Kemâl İbnü'l-Hümâm (ö. 1457) da *el-Müsâmera*'da bu iddiaları veciz ve ikna edici aklî açıklamalarla reddetmiştir. (İbnü'l-Hümâm, 60-68). Görüldüğü üzere, Allah'ın cüz'iyâtı bilmediği iddiası tamamen aklî temellere dayandırılmıştır. Bayındır'ın görüşü, bu kadim tartışmanın modern bir yansımasıdır; ancak farklı olarak, iddiasını Kur'an âyetleriyle temellendirmeye çalışmaktadır. Bu yönüyle, savın kendisi eski, fakat temellendirme yöntemi yenidir. (Ateş, 230-231).

İddia sahiplerinin, Sâbûnî'nin de kabul ettiği klasik görüşten ayrıldığı bir diğer nokta ise cüz'iyâtı sınırlandırmasıdır. Onlara göre Allah, geleceği genel anlamda bilir; fakat kulların mükellef oldukları konularda yapacakları tercihleri bilmez. Çünkü bu tercihler imtihanın özünü oluşturur. Kulların mükellef olmadıkları olaylar imtihan sahasına girmediğinden, bunların önceden bilinmesi imtihanın hikmetine zarar vermez. İddia sahiplerine göre Allah, kullarının başına gelecek musibetleri bilir; fakat bu musibetler karşısında nasıl davranacaklarını önceden bilemez. (Bkz. Ateş, 231).

6.5. İddia Sahiplerinin Delillendirme Yöntemi ve Eleştirisi

Bu iddiayı dillendirenlerin âyetlerden çıkarım yapma yöntemleri de problemlidir. Bu yöntem mefhûm-u muhâlefe (delîlü'l-hitâb) yöntemidir. Ateş'e göre bir ifadenin zıddından hüküm çıkarma esasına dayanır. Ancak bu metot, fıkıh usulünde tartışmalı olup ittifakla kabul edilmiş değildir. Fukaha arasında kimileri bu yöntemi reddetmiş, kimileri ise belirli şartlara bağlı olarak kabul etmiştir. İbnü'l-Hümâm (ö. 861 h.), eserinde mefhûm-u muhâlefenin kısımlarını ve hangi şartlarla geçerli olacağını örnekleriyle açıklamaktadır. (İbnü'l-Hümâm, 31). Bu durumda, üzerinde ittifak bulunmayan bir yöntemle böylesine önemli bir konuda hüküm bina etmek, temeli zayıf bir yapı kurmaya benzer. Münazara adabına göre, iddia sahibinin karşı tarafın kabul ettiği delilleri dikkate alması gerekir. (Ateş, 234-235). Aksi hâlde, varılan sonuç, karşı tarafın reddettiği bir yöntemle elde edildiği için geçersiz olur. Örneğin, Kur'an'da evlenilmesi yasak olanlar arasında şu ifade geçer:

وَرَبَابُنُكُمُ الَّتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ الَّتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ

“Sizinle zifafa girmiş olduğunuz eşlerinizden olan, evinizde bulunan üvey kızlarınız.” (en-Nisâ 4/23).

Bu âyette aynı evde yaşadığınız üvey kızlarınızla evlenemezsiniz, deniliyor. Mefhûm-u muhâlefeye göre, üvey kız evde yaşamıyorsa onunla evlenmek caiz olur. Hâlbuki İslam âlimlerinden hiçbiri böyle bir hüküm vermemiştir. (Zeydân, *el-Vecîz fi Usûli'l-Fıkıh*, 290).

Sâbûnî, âyetin bu kısmı ile ilgili olarak *Safvetü't-Tefâsîr*'de Zevcelerinizin, terbiye edip yetiştirdiğiniz kızları da size haramdır, dedikten sonra buradaki حجر kelimesinin, mutlak hükmü mukayyed yapmak için gelmediğini ancak genel durumu ifade ettiğini çünkü genel olarak kızları anneleriyle birlikte olup ve annelerin eşleri onların terbiyesini üstlendiğini belirtmiştir. Müellifimiz göre bu, icma ile böyledir. Kendileriyle birleşilen eşlerin kızları haram iken birleşmeden ayrılan kadınların kızların nikâhlanması helaldir. Bunu İbn Abbas'ın söylediğini ve mü'minler eğer cima etmeden bir kadından ayrılmışsa onun kızıyla evlenmede üzerlerine bir vebal olmadığını vurguladığını ifade etmiştir. (Sâbûnî, I/506). Benzer şekilde;

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً ۖ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“Ey iman edenler! Kat kat artırılmış faizi yemeyin.” (Âl-i İmrân 3/130)

Âyetin mefhûm-u muhâlefesi, faiz kat kat değilse caizdir anlamına gelir ki bu da kabul edilmemiştir. Bu âyet, câhiliye döneminde yaygın olan bir uygulamaya işaret eder; hüküm ise faizin her türünü kapsamaktadır. (Taberî, 7/204-206; Kurtubî, 4/202; Ateş, 236). Âyete göre

hiçbir âlim bu türün dışındaki faizler için caiz anlamında bir ifade kullanmamıştır. Ancak bu sıkıntılı yöntemle bu âyetteki gibi kat kat olmayan faizin de yenmesine dair en az bir ya da birkaç söylem bulunması gerekirdi.

Müellifimiz *Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin.* (Âl-i İmrân 3/130) âyetiyle Yüce Allah'ın, mü'min kullarına her türlü faiz alıp vermeyi yasaklamış; yine aynı zamanda cahiliyye döneminde kat kat aldıkları faizi de kınamış olduğunu (Sâbûnî, I/506) vurgulamıştır. Daha sonra İbn Kesir'in cahiliyye zamanında borcu ödeme zamanı gelince alacaklının: Ya borcu ödersin veya arttırırsın, dediğini; o öderse ne ala, yok ödeyemezse zamanı uzatıp borç miktarını arttırdığını ve bu her yıl böyle devam ettiğini; bazan az bir borcun, katlanarak çoğaldığını ve kat kat olduğunu (İbn Kesir, 1 /318; Sâbûnî, I/506) söylediğini aktaran Sâbûnî, bununla faizin mefhumu muhalif ya da herhangi bir sebeple asla yenilemeyeceğini vurgulamıştır.

Klasik tefsirlerde bu âyetlerde geçen “bilmek” (عَلِمَ) fiili üç şekilde yorumlanmıştır: Bunlardan birincisi, Allah'ın bilmek için sınamasından maksat, Resûlullah'ın ve müminlerin bilmesidir. (Taberî, 23/201). İkincisi buradaki “bilmek”, Allah'ın ilminde sabit olan şeyin fiilen ortaya çıkması, kulların eylemleriyle açığa çıkmasıdır. (Mâturîdî, 2/493-496). Sonuncusu ise buradaki “bilmek” fiili, “görmek” anlamında kullanılmıştır. (Zeccâc, 1/471).

Bu yorumlar, Allah'ın bilgisinde bir eksiklik olmadığını, âyetlerdeki ifadelerin imtihanın hikmetine işaret ettiğini gösterir. Sâbûnî de bu noktada Allah'ın bilmesinin ezeli olduğunu; âyetlerdeki imtihan vurgusunun, kulların fiillerinin açığa çıkması ve mükâfat-cezanın haklılığının ortaya konması için olduğunu ifade etmiştir. (Sâbûnî, I/433; VI/91). Sonuç olarak, kullarının tercihlerini bilmediği şeklinde Allah hakkında bilmeme iddiasının sahiplerinin, tefsir geleneğinde karşılığı olmayan bir yorumla âyetleri açıklaması, görüşlerinin şahsî ve hamasi bir mülâhaza olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, kendi görüşleri dışındaki yorumları tahkir etmesi de aynı zamanda ilmî etik açısından kabul edilemezdir.

6.6. Allah'ın, Kulların Amellerini Bildiğini Gösteren Âyetler

İddiayı sahiplerinin iddiasının aksine, Kur'an'da Allah'ın kulların henüz yapmadıkları fiilleri bildiğini açıkça ortaya koyan âyetler bulunmaktadır. Bu âyetler, gelecekte gerçekleşecek tüm fiillerin Allah'ın ilminde önceden sabit olduğunu göstermektedir. Bunlardan bazıları şunlardır:

بَلْ بَدَا لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلُ وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ

“Şayet onlar geri döndürülseydi yine kendilerine yasaklanan şeyleri tekrarlayacaklardı.” (el-En‘âm 6/28).

Bu âyette, cehennemliklerin dünyaya geri dönmeleri hâlinde iyi kimseler olacaklarına dair temennilerinin boş olduğu, geri dönseler bile aynı günahları işleyecekleri ifade edilmektedir. Bu, Allah’ın hiç gerçekleşmemiş bir duruma dair bilgisini gösterir. Allah’ın, bu kimselerin kendi iradeleriyle yapacakları tercihi önceden bilmesi, O’nun sınırsız ilmini kanıtlar (Sâbûnî, II/175).

Müellifimiz *Safvetü’t-Tefâsîr*’de günahkârların dünyada gizledikleri kusur ve kabahatlerinin kıyamet günü kendilerine gösterileceğini ve suçluların bu yüzden dünyaya geri dönmeyi isteyeceklerini kaydettikten sonra ölümden sonra dünyaya geri dönmenin olmadığını belirtmiştir. Ona göre dünyaya geri gönderilseler, bu kimseler mutlaka yine inkar ve sapıklığa geri dönerlerdi. Çünkü âyette de ifade edildiği gibi şüphesiz onlar, iman edeceklerine dair verdikleri sözlerde kesin yalancılardır (Sâbûnî, II/175).

İkinci âyet ise Enfâl Suresi’ndedir:

وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ

“Şayet Allah, onlarda bir hayır bilseydi onlara hakkı işittirirdi. Şayet işittirseydi yine yüz çevirip giderlerdi.” (el-Enfâl 8/23)

Bu âyet, münafıklar veya hakkı dinlemeyenler hakkında inmiştir. Allah, bu kimselere hakkı duyurması hâlinde bile onların iradeleriyle yüz çevireceklerini bildiğini açıkça ifade etmektedir. Bu da Allah’ın geleceğe dair bilgisinin mutlak olduğunu gösterir.

Müellifimiz bu âyetin yorumunda Allah’ın onlarda hayır olmadığını bildiği halde, onlara bu şekilde işitme kabiliyeti verdiğini farz edelim, elbette inat ve inkârlarından dolayı Kur'an'dan yine yüz çevirip dönerlerdi demiştir. Ona göre bu âyet, kâfirlerin iman etmemelerine karşılık Peygamber'i (s.a.v.) teselli etmektedir. (Sâbûnî, II/390).

لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا حَبَالًا وَلَا أَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ

“Eğer sizinle sefere çıksalardı size fitneden başka bir faydaları olmayacak, aranızda girip fitne çıkarmaya çalışacaklardı.” (et-Tevbe 9/47).

Âyette, münafıkların sefere katılmamalarının Müslümanların lehine olduğu belirtilmekte ve onların sefere çıkmaları hâlinde yapacakları kötülükler haber verilmektedir. Bu da Allah’ın, kulların henüz yapmadıkları ama yapacakları fiilleri bildiğini gösterir. Sâbûnî, bu

konuda Allah'ın münafıkların durumunu, onların içlerini ve dışlarını kuşatan bir ilim ile bildiğini söyleyerek mü'minlere birlikte çıkmaları halinde onlar için kötülük ve bozgunculuktan başka bir şey artırmayacaklarını önceden haber verdiğini delil getirmiştir. (Sâbûnî, II/471).

وَأَلْفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً مَا أَلْفَتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ أَلْفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

“Yeryüzündeki her şeyi harcasaydın bile onların kalplerini birleştiremezdin.” (el-Enfâl 8/63)

Âyette ise, müslümanların kalplerinin Allah'ın lütfuyla birleştiğini, Peygamber'in tüm imkânları seferber etse bile bunu sağlayamayacağı bildirilmiştir. Bu da geleceğe dair bir ilahî bilgidir.

Sâbûnî, âyetin bu kısmında Allah'ın o kimselerin kalplerinin arasını birleştirdiğini ve onlara düşmanlık yerine sevgi; birbirlerinden uzaklaşma yerine yakınlık nasip ettiğini ifade etmiştir. Kurtubi'den ise: Arapların aşırı asabiyyetlerine rağmen onların kalplerinin yakınlaştırılmasının, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mucizelerinden biri olduğunu nakletmiştir. Sâbûnî, Allah'ın, iman sayesinde onların aralarını birleştirdiğini hatta onlardan bazılarının din sebebiyle babası ve kardeşiyle savaştığını da ifadelerine eklemiştir. Ona göre Hz. Peygamber onların aralarını bulmak için yeryüzünde bulunan malların tümünü harcasaydı yine de onların kalplerini birleştirmeye ve birbirlerini sevdirmeye gücü yetmeyecekti. Ancak Allah onların kalplerin sahibi olduğu için kudretiyle onları birleştirmiştir. (Sâbûnî, II/471). Buna göre Allah ezeli ve ebedi bilgisiyle sonradan gerçekleşmesi ile ilgili olarak gayb bilgisi olan bir meseleyi bu âyette haber vermiştir. Bu da Allah'ın her şeyi bilmesinin delilidir.

وَأَنْ يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا

“Her türlü mucizeyi görseler de iman etmezler.” (En'âm 6/25).

Bu âyet mucizelere rağmen gelecekte iman etmeyeceklerini Allah'ın bildiğini gösteren bir diğer delil olma niteliğini taşımaktadır. Sâbûnî, âyetin tefsirinde Hz. Peygamber'in Kur'an'ı okurken bazı müşrikler tarafından dinlendiğini ama kalplerine perdelerle örtüldüğü için Kur'an'ı anlamadıklarını çünkü kalplerinde işitip anlamalarına engel olan sağırlık bulunduğunu kaydetmiştir. (Sâbûnî, II/175). Demek oluyor ki, müellifimiz buradaki ifadeleri ile Allah'ın gaybı bilmesinin ve gelecekte olacakların tamamını bilmesinin ötesinde olacıklara müdahale etmesini de kabul etmektedir. Çünkü o, İbn Cüzeyy'den naklen âyetin manasının: Onlar

Kur'an'ı dinlerlerken Allah'ın onların Kur'an'ı anlamalarına engel olduğu, şeklindeki sözünü tefisirinde nakletmiştir.

Görölmüştür ki Sâbûnî'ye göre iddia sahiplerinin iddialarının aksine, Kur'an'da Allah'ın kulların henüz yapmadıkları fiilleri bildiğini açıkça ortaya koyan birçok âyet vardır. Bu âyetler, gelecekte gerçekleşecek tüm fiillerin Allah'ın ilminde önceden sabit olduğunu göstermektedir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Bu âyetlerde kullanılan **إِن** ve **لَوْ** şart edatları, olmayan bir fiilin şartlar gerçekleşseydi nasıl olacağını ifade eder. **إِن** gelecek zamana, **لَوْ** ise geçmiş zamana dair hüküm bildirir. İnsanlar için böyle bir yargıda bulunmak mümkün değilken, Allah'ın bu şekilde hüküm vermesi, O'nun kullarının gelecekteki tercihlerini kesin olarak bildiğini gösterir. Aksi hâlde Allah'a zulüm isnadı söz konusu olur ki bu imkânsızdır. Bunların yanı sıra, Allah'ın geleceğe dair bilgisini gösteren âyetler burada ele aldıklarımızla sınırlı değildir.

7. Evrim Teorisi ve Kur'an'la İlişkilendirilmesi

Evrin teorisi, genellikle bir yaratıcının mevcudiyeti inancına karşı bir alternatif olarak ortaya konulmuş ve uzun yıllar ölkemizde eğitim müfredatında kesin bir gerçek gibi öğretilmiştir. Son dönemlerde ise bazı Müslümanlar, bu teoriyi Kur'an'dan temellendirmeye çalışmış; buna karşı çıkan Müslümanlar ise evrim yanlıları tarafından küçümsenmiştir. Bu yaklaşım, Batı kaynaklı bilimsel verileri mutlak doğru kabul eden bir anlayışın ürünüdür. Bu kimseler, Kur'an'ı kendi amaçlarına uygun şekilde yorumlamaya çalışarak, aslında Kur'an'a olan güven eksikliklerini gidermeyi hedeflemektedirler. Evrimi Kur'an ile uyumlu göstererek hem içsel huzursuzluklarını azaltmak hem de bilim çevrelerinde inançlarından dolayı yaşayabilecekleri mahcubiyetten kurtulmak istemektedirler.

İslam düşünce tarihinde evrime dair ilk söz eden kişinin Câhız (ö. 255/869) olduğu belirtilir. Ancak Câhız, bu görüşlerini herhangi bir İslami delile dayandırmaz; sadece bazı hayvanların şekil değişikliğine uğradığına dair rivayetleri aktarır. İnsanların bu değişimle ortaya çıktığını veya evrimin insanla kemale erdiğini söylemez (Ateş, 249-250). Aksine, insanların Âdem ve Havva'dan yaratıldığını, ilk insanın topraktan, neslinin ise nutfeden geldiğini ifade eder. Ateş Câhız'ın "Biz, İsa'nın (as) erkek olmaksızın yaratıldığına ve Âdem ile Havva'nın erkek ve kadın olmaksızın yaratıldığına inanan insanlarız." "... Âdem'i (as) yarattı; ona anne ve baba vermedi, onu çamurdan yarattı ve Havva'yı onun kaburgasından eş olarak var etti." (Câhız, 1424) gibi sözlerinin bu durumu açıkça ortaya koyduğunu kitabında aktarmıştır. Ona göre bu ifadeler, Câhız'ın insanların Âdem ve Havva'dan türediğine inandığını

ve evrim yoluyla oluşmadığını gösterir. Dolayısıyla Câhız'ı evrim savunusuna delil olarak kullanma çabaları temelsizdir. Kaldı ki Câhız evrimi kabul etse bile bu, hakikatin öyle olduğunu ispatlamaz; (Ateş, 250) çünkü Câhız İslam'da bağlayıcı bir otorite değildir.

Câhız dışında Fârâbî (ö. 339/950), İbn Miskevayh (ö. 421/1030), İbn Heysem, (ö. 432/1040 [?]), Nâsiruddîn Tûsî (ö. 672/1274)ve Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780) gibi bazı İslam düşünürlerinin evrimi çağrıştıran ifadeleri olduğu iddia edilmiştir (Yakıt, 1984). Ancak bu düşünürler, insanın başka canlılardan tekâmül yoluyla yaratıldığını hiçbir şekilde dile getirmemiştir (Ateş, 250). Ateş'e göre bu isimler, evrimin İslami temellerini oluşturma noktasında hüccet kabul edilemez. Çünkü insanın yaratılış evreleri başka bir şey, onun bir başka canlıdan evrim ile yaratılmış olduğu iddiası başka bir şeydir.

Ülkemizde evrimi Kur'an'dan temellendirme girişimlerinin öncülerinden birinin de Süleyman Ateş olduğu belirtilmiştir. Ateş, 1978 yılında *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde yayımladığı "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi" başlıklı makalesinde, evrimin kesin olarak kanıtlandığını ileri sürmüş ve insanların evrim yoluyla yaratıldığını Kur'an'dan ilgili gördüğü âyetlerle desteklemeye çalışmıştır. Bu kısımda evrim hakkında iddialara konu edilen âyetleri ele alacağız. Bu âyetlerin evrimle nasıl ilişkilendirildiklerini ortaya koyacak, ardından bu yorumları evrim bağlamında inceleyeceğiz. Son olarak ise Kur'an'da insanın yaratılışına dair açık ifadelerin Sâbûnî'nin *Safvetü't-Tefâsîr* adlı tefsirinde ne anlama geldiğini tespit edip değerlendirmeye çalışacağız.

7.1. İnsanın Yaratılışı ve Evrim İddiasına Kur'anî Bakış

Kur'an'da Hz. Âdem'in ve insanın yaratılışına dair âyetlerde toprak, çamur, su, kan pıhtısı gibi çeşitli unsurlar zikredilmektedir. Bazı müfessirler, bu unsurlar arasındaki geçişkenliği esas alarak insan türünün evrimsel bir süreçle meydana geldiğini ileri sürmektedir. Bu iddiaya göre, toprak su ile yoğrulmuş, zamanla ilk canlı türleri oluşmuş ve insan bu türlerden tekâmül ederek ortaya çıkmıştır. Ancak bu yaklaşımın "bilimsel" dayanağı, Kur'an'ın lafzını zorlayarak yapılan yorumlardan ibarettir. Bu durum, Kur'an'a evrim teorisini onaylatma çabası olarak değerlendirilebilir. Bu yorumların tutarsızlığını ortaya koymak için ilgili âyetler ve bağlamları incelenmiş ve *Safvetü't-Tefâsîr*'den nakillerle değerlendirilmiştir.

7.1.1. Hz. Âdem'in Doğrudan Yaratılışı

Kur'an'da Hz. Âdem'in nasıl yaratıldığında dair âyetler çoktur. Bunlarda ele aldığımız ilkinde onun yaratılışı Hz. İsa'nın durumu ile karşılaştırılmış e bu ikisinin yaratılışının birbirine benzediği ifade edilmiştir:

إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

“Şüphesiz ki İsa'nın durumu Allah katında Âdem'in durumu gibidir. Onu topraktan yarattı, sonra ona ‘Ol’ dedi, o da oluverdi.” (Âl-i İmrân, 59).

Bu âyet, Hz. Âdem'in doğrudan topraktan yaratıldığını açıkça ifade etmektedir. Ayrıca Hz. İsa ile yapılan benzetme, olağanüstü yaratılışın Allah'ın kudreti açısından bir sorun teşkil etmediğini vurgulamıştır. Âyetin önceki âyetle münasebeti dikkate alındığında, bu âyet Necrân Hıristiyanlarının Hz. İsa'ya ulûhiyet isnadına karşı bir reddiye niteliğindedir. Eğer babasız yaratılış ilâhîlik için delil olsaydı, Âdem'in annesiz ve babasız yaratılışı daha güçlü bir gerekçe olurdu. Bu benzetme, Hz. Âdem'in evrimsel bir süreçten değil, doğrudan yaratılıştan geldiğini kesin şekilde ortaya koymaktadır.

Safvetü't-Tefâsîr'de Sâbûnî bu âyeti tefsir ederken, Âdem'in yaratılışının topraktan, İsa'nın yaratılışı babasız olduğunu her ikisinin de Allah'ın kudretinin birer delili olduğunu ve İsa'nın durumunun Âdem'in durumundan daha harikulade olmadığını (Sâbûnî, I/380) ifade etmiştir. Sâbûnî, bu benzetmenin evrim iddialarına kapı aralamadığını, aksine doğrudan yaratılışı teyit ettiğini belirtmiş olmaktadır.

Taberî ise *Câmiu'l-Beyân*'da bu âyeti açıklarken, Hz. Âdem'in yaratılışının olağanüstü olduğunu, annesiz ve babasız doğrudan topraktan yaratıldığını vurgulamıştır. Buradaki benzetmenin amacı, Hz. İsa'nın babasız yaratılışının ulûhiyet için delil olamayacağını göstermektir. Taberî'ye göre de bu âyet, evrimsel bir sürece değil, Allah'ın sınırsız kudretine işaret eder.

7.1.2. Topraktan Yaratılış ve Ana Rahmindeki Aşamalar

Bazı âyetlerde insanın yaratılış süreci aşama aşama zikredilmiştir:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّن تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ
وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ ...

“Ey insanlar! Eğer diriliş konusunda kuşku içindeyseniz bilin ki Biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan, sonra belli belirsiz bir et parçasından yarattık...” (el-Hac, 5).

Buradaki ifadelerin benzerleri Mümin Suresi 67 ve Rûm Suresi 20'de de geçmektedir. Evrim yanlısı yorumcular, bu âyetlerdeki “Ey insanlar!” hitabının Hz. Âdem'i de kapsadığını ileri sürerek, aşama aşama yaratılışı da kastederek onun da evrimsel bir sürecin parçası olduğunu iddia etmektedirler. Ancak bu yorum, bağlamdan kopuk ve ilmî temelden yoksundur.

Zira zikredilen aşamalar, anne rahmindeki biyolojik süreçlere işaret eder. Hz. Âdem'in yaratılışı ise annesiz ve babasız, doğrudan topraktan gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu âyetler, insan neslinin yaratılış evrelerini anlatmakta, Hz. Âdem'in yaratılışını kapsamamaktadır.

Sâbûnî bu âyetin tefsirinde, öldükten sonra sizi diriltebileceğimizden şüphe edenlerin Allah'ın yaratmasının aslını düşünmelerini istemiş olduğunu kaydetmiştir. Buna göre onların şüphesi ortadan kalkacaktır. Allah insanın aslı olan Âdem'i topraktan yarattığını onları ilk kez yaratabilenin ikinci kez de yaratabileceğini; bitkileri ölümlerinden sonra yerden çıkarmaya gücü yeten Allah'ın, insanları da kabirlerinden çıkarabileceğini kaydetmiştir. (Sâbûnî, IV/111-112). Buna göre Sâbûnî yaratının Allah olduğunu, onun her şeye gücünün yettiği gibi yoktan var etmeye de aşamalı yaratmaya da gücünün yettiğini ifade ile evrim teorisinin bir aldatmaca olduğunu; insanın başka bir şeyden evrimleşme sonucu oluşmadığını kabul etmiştir.

Sâbûnî sonra Allah'ın insanları yani Âdem'in neslini, erkeğin belinden gelen meniden yarattığını ifade sadedinde natf kelimesinin azar azar damlamak anlamına geldiğini ve meni, az olduğu için ona nutfe denildiğini ifade etmiştir (Kurtubi, XII, 6; Sâbûnî, IV/111-112). Bu aşamaların ayrıntıları yaratma sürecinin Allah'ın müdahalesiyle gerçekleşip evrimleşme ile olmadığını göstermektedir. Devamla alakadan yarattık, ifadesindek alakanın, havuz ve su kenarlarında görünen yapışkan çamura benzeyen donuk yani pıhtılaşmış kan olduğunu söyler. Bu aşamada evrimin başka bir canlıdan evrimeşme ile oluşma iddiasını reddetmektir.

Âyetteki bir çiğnemlik et parçasından ifadesindeki et parçasını ise şekil almış veya almamış olsun, yaratılışı belirli olan bir et parçası olduğunu ve İbn Zeyd'in: muhalleka, Allah'ın baş, iki el ve iki ayaklı yarattığı cenin; gayr-ı muhallekanın ise, azalarından hiçbirini yaratmamış olduğu cenin olduğunu söylediğini kaydetmiştir. Sâbûnî Allah'ın bu örneğe göre yaratmasının O'nun kudretini ve hikmetinin sınırlarını açıklama anlamına geldiğini gösterir. Bura göre insanın yaratılma süreci evrim değil Allah'ın kudretinin bir göstergesidir. Zemahşeri'den nakille tüm bunları yapabilen Allah'ın, bu ilk yarattığı şeyi tekrar yaratabileceğini (Keşşaf, III/142; Sâbûnî, IV/111-112) de ifade eden müellifimiz bu görüşleri ile meselenin evrim ile bir alakası olmadığını açıkça ortaya koymuştur.

Klasik müfessirler bu âyetleri, insan neslinin yaratılış evreleri olarak yorumlar. Fahreddin Râzî, bu ifadelerin Hz. Âdem'in yaratılışını değil, onun soyunun ana rahmindeki biyolojik sürecini anlattığını belirtir. İbn Kesîr de aynı görüştedir: "Toprak, insanın aslıdır; nutfe ve alaka ise neslin devamı için yaratılış aşamalarıdır."

Sâbûnî, bu âyetlerin evrimsel bir süreci değil, insanın kimyasal yapısının toprak elementlerinden oluştuğunu ve neslin biyolojik aşamalarla çoğaldığını ifade ettiğini vurgulamıştır.

7.1.3. İnsan Cinsi ve Toprak Unsuru

Kur'an'da “*el-insân*” lafzıyla insan cinsinin yaratılışına dair âyetlerde toprak ve onun farklı halleri zikredilmiştir. Evrim yanlısı yorumcular, bu ifadelerin Hz. Âdem'i de kapsadığını iddia ederek evrim teorisini Kur'an'a dayandırmaya çalışmaktadır. Ancak bu iddia, Kur'an'ın açık beyanlarıyla çelişmektedir. Hz. Âdem'in yaratılışı doğrudan topraktan olup, evrimsel bir süreç söz konusu değildir. Toprak unsuru, evrimsel bir geçişi değil; insanın biyolojik ve kimyasal yapısının temelini ifade eder.

وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ

“Sizi topraktan yaratması O'nun âyetlerindedir. Sonra bir de bakarsınız ki yeryüzüne yayılan bir beşer olmuşsunuz.” (Rûm, 30/20).

Bu âyet yine yaratmayı bir ibret ve delil olarak sunmuş ve insan olarak yeryüzünde dolaşan beşer olarak topraktan yaratılmaya vurgu yapmıştır. Klasik tersircilerden Taberî ve İbn Âşûr, bu âyetin evrimsel bir geçişi değil, insanın kimyasal yapısının toprak elementlerinden oluştuğunu ifade ettiğini belirtme sadedinde âyetteki “*beşer*” kelimesinin, evrimsel bir ara tür değil, insanın derisiyle ilgili bir sıfat olarak açıklamışlardır. *Safvetü't-Tefâsîr*'de Sâbûnî bu ifadelerden sonra Âdem'in (as) insanoğlunun aslı olduğu için, burada, "sizi yarattı" diyerek Allah'ın; yaratılışı insanlara izafe ettiğini, onu topraktan yarattığını ama sonra onun gelişip, meniden embriyoya, embriyodan bir parça ete, ondan da akıllı insanlara dönüştüklerini kaydetmiştir. Beşer kısmına ise kendisi biraz farklı bir açıklama ile insanın özellikleri anlamını yüklemiştir. Ona göre bu kavram; geçimlerini sağlayacak şeyleri elde etmek için her tarafa dağılmalarını ifade etmektedir. Sâbûnî İbn Kesir'in insanları yaratan, onları yürüten, emri altına alan, çeşitli kazanç ve geçim yollarında dolaştıran, ilim, fikir, güzellik, çirkinlik, zenginlik, fakirlik, mutluluk ve mutsuzlukta birbirinden farklı kılan Allah, noksan sıfatlardan uzaktır (İbn Kesir, III/51; Sâbûnî, IV/488), ifadesini naklederek âyetin tefsirini tamamlar.

Buradan anlaşılıldığına göre klasik tefsirler Hz. Âdem'in yaratılışı doğrudan topraktan, annesiz ve babasız olduğunu; insan neslinin yaratılış evreleri (nutfe, alaka, mudğa) ana rahmindeki biyolojik süreci ifade ettiğini; toprak” unsurunun, insanın kimyasal yapısına işaret ettiğini ifade etmekle bu âyetlerin hiçbirinin evrimsel bir süreç anlamına gelmediğini ortaya koymuşlardır. Ayrıca Sâbûnî'nin de ifade ettiği gibi Kur'an'ın “Ol” emri (كُنْ فَيَكُونُ) yaratılışın

anî ve ilâhî kudretle gerçekleştiğini göstermektedir. Bu da evrimi reddeden bir ifadedir. Bu nedenle evrim yanlısı yorumların, Kur'an'ın lafzını zorlayarak yapılan spekülâtif yorumlardan ibaret olduğu ifade edilebilir.

7.2. Kur'an'da Evrim İddiasının Reddi

Kur'an'da insanın yaratılışına dair âyetlerden evrime dayanak yapılmaya çalışılan âyetlerin bu iddialara delil olamayacağını yukarıda izah ettikten sonra burada ise Kur'an'da evrim iddiasını doğrudan ve açıkça reddeden âyetlerden bir kaçını da bu başlık altında ele alarak Sâbûnî'nin *Safvetü't-Tefâsîr*'indeki ifadeleri ile değerlendirmek faydalı olacaktır.

وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ

“O, sizi bir tek candan yaratandır. Sizin bir karar kılma yeriniz, bir de emanet bırakılma yeriniz var. Biz anlayan bir toplum için âyetleri ayrı ayrı açıklamışızdır.” (En‘âm 6/25).

Bu âyet insanın bir tek candan yani Hz. Âdem'den yaratıldığını ifade ile evrim iddiasını reddeden bu yönüyle konumuz için önemli bir âyettir.

Müellifimizin *Safvetü't-Tefâsîr*'deki açıklamaları tek nefisten yaratma ile Âdem'in (as) kastedildiğini göstermektedir. Sâbûnî insan için bir kalma ve bir de emanet olarak bırakılacağı yerin bulunduğunu ifade ettikten sonra İbn Abbas'ın bu yeri: analarının rahimlerinde kalma yeri ve babaların sulblerinde ise emanet olarak bırakılma yeri olduğu şeklindeki sözünü nakletmiştir. Müellifimize göre İbn Mesud ise bu yeri rahimlerde kalma yeri, insanın öldüğü yerde de emanet kalma yeri olması ile açıklamıştır (Taberî, 11/554; Sâbûnî, II/220). Buradan anlaşıldığına göre insanın karar kıldığı mekânlarda evrimcilerin iddia ettiği gibi bir evrimleşme, değişme ve dönüşme süreçleri bulunmaması onun aslında ilk yaratılıştan itibaren hiç bulunmadığının da bir göstergesidir. Çünkü eğer insanın yaratılışındaki merhalelerin ve ihtiva ettiği şeylerin evrim ile izah edilmesi mümkün olsaydı bu karar kıldığı yerlerde de tekâmül ve evrimleşmenin devam etmesi gerekirdi. Oysa bu mekânlarda karar kılma aynı zamanda o yere yerleştirilmeden önce yaratılışın insan için tamamlandığını göstermektedir. Konuyla ilgili bir diğer âyet ise şudur:

فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ

“Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman, onun için hemen saygı ile eğilin” (Hicr, 15/29).

Bu âyetin ifade ettiği mana Allah'ın kendi ruhundan üfleyip yarattığını ve yaratmadan önce ise onu güzelce düzenleyip tesviye ettiğini ortaya koymaktadır. Bu evrim iddiasını

tamamen reddeden bir anlamdır. Çünkü düzenleme tamamlanmış ve artık son halini alan insana ruh üflenmiştir. Ayrıca ona secde edercesine saygıyla eğilin diye emir buyrulması ise onun kemalinin tamamlandığına, artık bir yaratılış veya evrimleşme sürecinin bulunmadığına delalet etmektedir. Sâbûnî, buna sonraki iki âyeti de katarak bu âyetleri şöyle açıklar:

Âdem' in hilkatini ve sûretini şekillendirdiğim ve onu azaları düzgün kâmil bir insan olarak yarattığım, benim mahlûkatımdan biri olan ruhu ona üfürdüğüm ve onun da canlı bir insan olduğu zaman onun için secdeye kapandılar. Bu secde ibadet secdesi değil, saygı ve hürmet secdesi idi. Tefsirciler şöyle der: Burada Yüce Allah, ruhu şereflendirme ve değerlendirme yoluyla *ruhum* dedi. Nitekim bazı âyetlerde de Allah'ın evi, Allah'ın devesi ve Allah'ın ayı denilmiştir. Bu, mülkün sahibine, sanatın sanatkâra izafeti kabilindedir. (Sâbûnî, III/271). Burada dikkati çeken iki husus vardır. İlki ruhun aidiyetinin Allah'ın kendi zatına değil sahipliğine olmasıdır. Bu ayrı bir varlık olarak yaratılmış ruhu ona verdiğim zaman, anlamına gelir. Müellifimize göre yaratılan biçin o zaman canlı bir insan olmuştur. Bu, farklı bir bakış açısı olmakla beraber, asıl konumuzla alakalı olan tarafı yarattığı şeye yine başka bir yarattığını eklemesi ile onu canlı bir insan olarak yaratması ve bir anda bu işlemi yapmış olması sebebiyle evrim iddialarının aksine bir yaratmanın süreklilik arz etmeden hemen gerçekleşmesidir. Sâbûnî, bu ifadeleri ile evrimin aksi bir anlayışta olduğunu ortaya koymuştur. Bu ise ayrı olarak yarattığı Âdem suretine yine ayrı olarak yarattığı ruhu üflemesi ve onu canlı bir insan olarak bu şekilde bir anda yaratmış olmasıdır.

Müellifimizin ayrıca Allah Teâlâ insanı 'salsâl' yani ses çıkaran kuru çamurdan, 'hamâin mesnûn' yani kokmuş balçıktan yarattığını vurgulamıştır. Bu, Hz. Âdem'in yaratılışının mahiyetini ve yaratılışın tamamlandığını (Sâbûnî, III/271) göstermektedir. Ona göre meleklerin secdesi de bu yaratılışın şerefini ortaya koyar. Burada evrimsel bir süreç değil, doğrudan yaratılış söz konusudur.

Sâbûnî'ye göre, "فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ" ifadesi, Hz. Âdem'in ilk insan ve beşer olduğunu, ona ruh üflenerek şuur verildiğini gösterir. Bu yorum, Taberî ve İbn Kesîr'in açıklamalarıyla da örtüşmektedir. Âyetin devamında meleklerle secde emri verilmekte ve bu secde, Kur'an'ın başka yerlerinde açıkça Hz. Âdem'e yapıldığı belirtilmektedir (Bkz. Bakara, 34; A'râf, 11). Dolayısıyla ilk insan ile Hz. Âdem'in farklı olduğu iddiası, Kur'an'ın açık beyanlarıyla çelişmektedir. Beşer-insan ayrımı yapanların Mâide 18, En'âm 91, İbrahim 10-11, Nahl 103, Kehf 119, Meryem 20 gibi âyetlere bakmaları, bu iddianın yersizliğini gösterecektir. Bunlardan başka Rahmân Suresi 14. âyet, "O, insanı ateşte pişirilmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan yarattı" diyerek ilk yaratılışın mahiyetini ortaya koymaktadır. Meryem Suresi'ndeki

ilgili âyetler ise insanın öncesinde, onun kendisinden evrimleşmek suretiyle dünyayda bir insana dönüşebileceği herhangi bir varlık biriminin bulunmadığını ifade eder:

أَوَلَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكُ شَيْئاً. وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ إِذَا مَا مِتُّ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا

“İnsan, ‘Ben öldükten sonra sahiden yeniden hayata döndürülecek miyim?’ diyor. İnsan düşünmez mi ki, daha önce hiçbir şey değilken biz onu yaratmışızdır?” (Meryem, 19/66-67)

Bu ifade, evrim iddiasını kesin olarak reddeder. Eğer insan bir türden geçişle yaratılmış olsaydı, “hiçbir şey değilken” ifadesi kullanılmazdı. Aynı mantık Meryem sûresi 1-9’da Hz. Zekeriya’ya verilen cevapta da görülür: “Daha önceden seni hiçbir şey değilken yarattım.” Nasıl ki Hz. Zekeriya herhangi bir türden geçiş olmaksızın yaratıldıysa, Hz. Âdem de yoktan var edilmiştir.

Müellifimiz *Safvetü't-Tefâsîr*'deki açıklamalarında İbn Kesir'in; öyle diyen kâfirin öldükten sonra tekrar diriltilmesini uzak gördüğü ve buna hayret ettiği şeklindeki ifadelerini nakletmiştir (İbn Kesir, II, 460; Sâbûnî, III/489-490). Sâbûnî, لَسَوْفَ kelimesinin başındaki lâm'ın, aşırı derecede inkâr anlamını ifade ettiğini söylemiştir. Bunun, insanın ilk yaratılışından habersiz ölmesinden kaynaklanan bir inkâr olduğunu da ekleyen müellifimiz; insan nerede idi, nasıl meydana geldi? Eğer düşünecek olsa, bu işin yani öldükten sonra dirilmenin tasavvur ettiğinden daha kolay olduğunu mutlaka anlar, şeklinde bir düşünce tahlili de yapmıştır. Ona göre bu inkârcı ve yalanlayıcı, ilk yaratılışını tekrar diriltileceğine delil getirmesi için ilk yaratılışını düşünmesi gerekirdi. Yine bilmelidir ki, onu yoktan yaratan Allah, hiç şüphesiz, onu yok olduktan ve parça parça olduktan sonra da tekrar diriltmeye kâdirdir. Daha sonra Âlimlerden birinin: bütün yaratıklar öldükten sonra diriltilme hususunda bu kısalıkta bir delil getirme hususunda toplansalardı, yine de getiremezlerdi. Çünkü ikinci defa diriltmenin, ilk defa meydana getirmekten daha kolay olduğunda kuşku yoktur, (Fahreddin Razi, XI/241; Sâbûnî, III/490) dediklerini nakleden müellifimiz bu âyetin bir benzerinin de *De ki, onları ilk defa yaratmış olan diriltir*, (Yâsîn, 36/79) âyeti olduğunu söyleyerek tefsirini tamamlamıştır. Buna göre ölümden sonra yeniden yaratılma da tıpkı önceki yaratılış gibi tek seferde yani evrim sürecinde iddia edildiğinden uzak bir şekilde olacaktır. Ahiretteki yaratılışın ilk yaratılışa benzetilmesi ve insanların topraktan kaldırılıp hesaba çekilecekleri şeklindeki ifadeler de yaratılışın süreçle değil bir defalık bir kudretin icrasıyla olacağını göstermektedir. Dolayısıyla bu âyetlere ve Sâbûnî'nin tefsirindeki ifadelerine göre insanın yaratılışında iddia edildiği gibi bir evrim asla söz konusu olamaz.

7.2.1. Evreler ve Bitki Gibi Yaratılış

Kur'an'ın insanın yaratılışına dair âyetlerinin evrim teorisini desteklemediğini açıkça ortaya koymak için evreler halinde yaratılmaya dair olan Nuh Suresi'ndeki âyet de ele alınmalıdır. Bu âyette Allah Tâlâ:

وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا

“O sizi türlü evrelerden geçirerek yarattı” (Nûh, 71/14)

buyurmuştur. Bu âyet insanın ana rahmindeki biyolojik sürecine işaret etmektedir. Sâbûnî bu âyetleri şöyle yorumlar:

Bu ifade, insanın yaratılışındaki aşamalara işaret eder: önce toprak, sonra nutfе, alaka, mudğa... Bu, ana rahmindeki biyolojik süreci anlatır. Allah sizi yerden bitirip yetiştirdi, ifadesi ise insanın topraktan yaratılışını mecazî bir üslupla ifade eder; evrimsel bir geçiş söz konusu değildir.

Sâbûnî, Yüce Allah'ın, dış âlemdeki delili anlattıktan sonra Nûh Suresi 14. âyette de iç âlemdeki delili anlattığını söylemiştir. Ona göre bunun sebebi, bu işlerin zikrinde, Allah'ın büyüklüğüne, gücüne ve yaptıklarının parlaklığına apaçık bir delil olmasıdır. Yani mana, bitkileri yerden çıkardığı gibi, sizi de topraktan yaratıp yetiştirdi; bitkiyi topraktan sıyırıp çıkardığı gibi, sizi de yeryüzü toprağından sıyırıp çıkardı, demektir. Daha sonra ise tefsircilerin şöyle dediğini aktarmıştır: İnsanların çıkarılması ve büyütülmesi, ancak yeryüzünden alınan hayvani ve nebati gıda unsurlarını alarak tamamlanınca, bu yönden, gidasını yerden emerek gelişen bitkilere benzemiş oldular. Bunun içindir ki, insanların yaratılması ve geliştirilmesine, bitirmek manasına gelen *enbete* ismi verildi dedeklerini nakletmiştir. Ona göre başka anlamda bu olay, Hz. Âdem'in (as) yaratılışına bir işaret de olabilir. Şöyle ki o, topraktan yaratılmıştır. Daha sonra zürriyeti ondan gelmiştir. Dolayısıyla insanların yeryüzünden bitirilmeye nisbet edilmeleri doğru olur. (Bkz, Ebu Hayyan, 8/340; Abdulkadir el-Mağribi, 131; Sâbûnî, VII/63). Görüldüğü üzere burada bir bitkinin toprağına bağımlı olması gibi insanın da topraktan yetişenlere bağımlı olması, ondan çıkarılan gıdalara muhtaç olması ve bitki gibi insanın yetiştirilmesinin de itina ve özen istemesi gibi yönleriyel insan bir bitki gibi yetişmektedir. Sâbûnî, *enbete* fiilinin Hz. Meryem'in yetiştirilmesinde de kullanıldığını belirtir (bkz. Âl-i İmrân, 37) hatırlatarak, bunun özenle büyütme anlamında olduğunu (Sâbûnî, III/310) da söylemiştir.

7.2.2. İlk İnsan ve Nesli

İlk yaratılış çamurdan, sonraki yaratılış nutfeden olmuştur. Onun neslini pek de önemsenmeyen bir sudan yarattık ifadesi, Hz. Âdem'in yaratılışı ile neslinin yaratılışını birbirinden ayırır. Mü'minûn Suresi'ndeki aşamalar ise insan neslinin ana rahmindeki evrelerini anlatır. Ancak insan nesli zaman zaman helak edildikten sonra bir tekâmül ile değil, yeniden başka bir neslin bir öncekinin yerine yaratılması ile devam ettirilmiştir.

ثُمَّ أَنشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ

“Bu (ilk toplumlar)ın ardından yeni nesiller dünyaya getirdik” (Mü'minûn, 23/31).

Bu âyette Allah Teâlâ, Âdem (as) ve ardından gelen kavimlerin ardından da yenilerine yol verdiğini, azardan çoğa doğru nice beldeler inşa ettiğini ifade etmiştir. Sâbûnî bu âyeti Allah'ın Nûh kavminden sonra, onların ardından gelen başka bir kavmi, yani Ad kavmini yaratması ile tefsir etmiştir. Buna göre her devirde nesiller yeniden yaratılmakta, helâk edilen bir kavmin arkasından da yeni bir nesil inşa edilmektedir. Bu yeniden aynı nesilleri ardı ardına yaratma ise evrim aldatmacasının gerçek olmadığına bir delildir.

7.2.3. Yoktan Var Ediliş

İnsanın yaratılışının bir yoktan var ediliş olduğunu evrimci anlayışın etrafında kümelenen belli bir kesim dışında inkâr eden yoktur. Aslında evrimi savunanlar dahi evrimleştiğini söyledikleri bir varlığın bir şekilde var edilmiş olmasını kabul etmek zorunda kalmaktadırlar.

خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ

“O, insanı ateşte pişirilmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan yarattı.” (Rahmân, 14).

Bu âyete göre insanın yaratılış malzemesi topraktır ve bu toprak şekil verildikten sonra kurutulmuştur. Çünkü ateşte pişirilmiş ifadesinin yanında çamurdan yaratıldığı da söylenmiştir. Bu onun daha önce şekil alabilen yumuşak bir toprak yani çamur olduğunu göstermektedir.

Sâbûnî bu âyetin tefsirinde insandan kastın Âdem olduğunu ve kurumuş çamurdan yaratılanın o olduğunu belirtmiş, hatta kuruluşunu belirtmek için ona vurulduğunda tın tın diye bir ses işitildiğini söylemiştir. Müfessirimiz Yüce Allah'ın, Hicr Suresi'nde, *pişmiş çamurdan, değişmiş civik balçıktan*; (Hicr, 15/26) Sâffât Suresi'nde, *yapışkan bir çamurdan* (Sâffât, 37/11) yarattığını bildirmişken; Âl-i İmrân Suresi'nde ise, *Onu topraktan yarattı* (Âl-i İmrân, 3/59)

buyurduğunu vurgulamıştır. Bu sürecin nasıl olduğunu da anlatan Sâbûnî Yüce Allah, yeryüzünün toprağından biraz aldığı; onu su ile karıştırdığını; ele yapışacak şekilde yapışkan bir çamur haline geldiğini ifade etmiştir. Ona göre sonra onu öyle bırakmış ve neticede kokmuş siyah çamur haline gelmiştir. Daha sonra da kap kacak yapılı gibi ona şekil vermiş ve sonunda da onu kurutmuştur. O kıvamda o toprak, ateşte pişmiş gibi son derece sertleşip vurulduğunda ses çıkaracak hale gelmiştir. Bu ifadelerden sonra müellifimiz burada anlatılanın, o aşamaların sonuncusu olduğunu savunmuştur (Beyzâvî, 3/430; Savi, 4/15; Sâbûnî, VI/243).

Daha önce metnini vererek incelediğimiz Meryem Suresi 66-67. âyetlerde *insan ateşte pişirilmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan yaratıldı*, ifadesi yaratılışın mahiyetini gösterir. ‘*İnsan düşünmez mi ki, daha önce hiçbir şey değilken biz onu yaratmışızdır?*’ ifadesi ise evrim iddiasını reddeder; çünkü insan yoktan var edilmiştir.

7.3. Kur’an’da İnsan Yaratılışıyla İlgili Diğer âyetler

Kur’an’da insanın yaratılışına dair başka âyetler de bulunmaktadır. Son kısımda ilgili âyetlere değinerek bu bölümü bitirmek bütünü görmek açısından faydalı olacaktır. Bunlarla ilgili detaylı yorumlara girmeyecek sadece Sâbûnî’nin görüşünü kısaca vermekle yetinilecektir:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ

“*Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık, tanışmanız için sizi kavim ve kabilelere ayırdık. Allah katında en üstün olanınız, O’na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Allah her şeyi bilendir, her şeyden haberdardır.*” (Hucurât, 49/13).

Bu âyet, insanların bir erkek ve bir dişiden yaratıldığını açıkça belirtir. Burada soy ve nesebin üstünlük sebebi olmadığı, asıl değerın takva ile ölçüldüğü vurgulanır. Böylece o dönemde yaygın olan asabiyet anlayışı yıkılmak istenmiştir. *Ey Âdemoğulları!* hitaplarının geçtiği âyetler de bu bağlamda önemlidir. Bazıları tarafından bu ifadelerin biyolojik değil, manevi bir bağı işaret ettiğini ileri sürmüş, Hz. İbrahim için kullanılan *babanız* ifadesi örnek gösterilmiştir. Oysa Kur’an’da *anne-babanızı cennetten çıkardı* ifadesi, Hz. Âdem’in ilk insan olduğu bilgisini teyit eder. Ayrıca kıyamet günü tüm insanlara bu hitabın yöneltileceği belirtilir. Bu da bütün insanların Hz. Âdem’in soyundan geldiğini açıkça ortaya koyar.

Hz. İbrahim için *babanız* ifadesi Hac Suresi 78. âyette geçer ve Arap toplumunun atası olarak kabul edilen bir şahsiyete işaret eder. Bu, tarihsel ve yerel bir bağlamdır. Ancak *Benî Âdem* ifadesi, Arapçada nesep bildiren hakiki bir kullanımdır. *Benî İsrail*, *Benî Kureyza* gibi

örnekler, bu kelimenin gerçek soy bağıını ifade ettiğini gösterir. Dolayısıyla *Ey Âdemoğulları!* hitabı, tüm insanlığın Hz. Âdem ve eşinden türediğini anlatır.

Sâbûnî'ye göre yukarıdaki âyette hitap bütün insanlardır. Yani, ey insanlar! Biz sizi kudretimizle bir tek asıldan yarattık ve bir anne ve babadan meydana getirdik. Bu sebeple, ne baba ve atalarla övünmek ne de soy sop saymak vardır. Hepiniz Âdem'densiniz. Âdem ise topraktır (Sâbûnî, II/278). Görüldüğü gibi müfessirimiz burada kastedilen bir candan ifadesinin Hz. Âdem olduğunu kabul etmiştir. Daha sonra ise o, aranızda tanışma ve kaynaşma meydana gelsin, düşmanlık ve ayrılık olmasın diye sizi milletlere ve çeşitli kabilelere ayırdık ifadelerini tefsirine eklemiştir. Mücahidden: İnsan, nesebini tanısin da, falan kabileden falan oğlu falan denilsin diye böyle yaptık, (İbn Kesir, 3/367; Sâbûnî, II/278) ifadelerini de bu farklı yaratılışın sebebi olarak veren Sâbûnî, Şeyhzade'nin şöyle dediğini nakleder:

Yani, sizi millet ve kabilelere ayırmasındaki hikmet, babalar ve atalarla övünmeniz değil, birbirinizin nesebini tanımanız ve onu babasından başkasına nisbet etmemenizdir. Neseb, soylu bir kadının halktan birisiyle evlendirilmeyecek derecede, her ne kadar örf ve şeriat bakımından muteber ise de, ondan daha büyük ve şerefli olan iman ve takva ortaya çıktığında nesebe itibar edilmez. Nitekim güneş doğduğunda yıldızlar görünmez (Şeyhzade, 3/375). Sâbûnî, insanların soy ve sople değil, ancak takva ile birbirlerinden üstün olacağını; kim, dünyada şeref, ahirette makam isterse, Allah'tan korkması gerektiğini kaydetmiştir. Daha sonra iki ayrı hadisi şerife yer veren müellifimiz, birincisinde; Kimi, insanların en değerlisi olma vasfı sevindiriyorsa, Allah'tan korksun. (Şeyhzade, 3/375) diğer hadiste: insanların iki çeşit olduğunu biri, iyi ve takva sahibi, Allah katında da değerli bir adam; diğerinin ise kötü, bedbaht ve Allah katında değersiz bir adam (Tirmizi, 49/5) olduğunu aktarmıştır. Ona göre Allah, kullarını bilen ve onların gizli ve aşikâr işlerini görendir. O, takva sahibi ve günahkârı, iyiyi ve kötüyü bilmesi kuşkusuzdur. Allah şöyle de buyurmuştur: *Kendinizi temize çıkarmayın. Allah, kötülükten sakınanı daha iyi bilir* (Necm, 53/32; Sâbûnî, V/134) ifadeleri ile bu âyetin tefsirini bitirmiştir.

İnsanların Hz. Âdem'in soyundan geldiğini ve babasının da o olduğunu ifade eden âyetler de vardır. Bunlardan bir tanesi:

يَا بَنِي آدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَا أَخْرَجَ أَبَوَيْكُم مِّنَ الْجَنَّةِ...

“*Ey Âdemoğulları! Şeytan, anne babanızı cennetten çıkardığı gibi sizi de aldatmasın.*”
(A'râf, 7/27)

şeklindedir. Bu âyette cennetten çıkarılma hadisesi bir yana insanların Hz. Âdem'in çocukları olduğu açıkça ortaya koyulmuştur.

Sâbûnî bu âyetin tefsirini, Ey Âdemoğulları! ifadesi ile başlatıp; şeytan, o ağaçtan yemek suretiyle ana-babanızı aldatıp cennetten çıkardığı gibi, sakın sizi de saptırarak ve fitneye düşürerek aldatmasın, ifadeleri ile devam ettirmiştir. Buna göre o, ilk yaratılanın Hz. Âdem olduğunu ve isanların tümünün onun çocukları olduğunu kabul etmektedir (Sâbûnî, II/278).

Ey Âdemoğulları hitabı birçok âyetin başında yer almaktadır. Yasin Suresi’deki âyette ise bu hitap âyetin ortasında gelmektedir:

أَلَمْ آعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ...

“Ey Âdemoğulları! Size ‘Şeytana kulluk etmeyin, o sizin için apaçık bir düşmandır; bana kulluk edin, işte bu doğru yoldur’ demedim mi?” (Yâsîn, 36/60-61).

Sâbûnî’ye göre buradaki soru kınama ifade etmektedir. Allah Teâlâ bu suçlu kâfirleri bir kınamadır. Yani, Ey Âdemoğulları! Ben, peygamberlerin diliyle size emretmedim mi? diye yermektedir. Sizi, bana isyana çağırıldığı hususta, "şeytana itaat etmeyin" demedim mi? diye de soran müfessirimiz bunun sebebini âyetteki gibi onun apaçık bir düşman olması olarak vurgulamıştır. İnsan, düşmanına nasıl itaat eder? diyen Sâbûnî, bu âyetin *itaat etmeyin* emrinin sebebi olduğunu kaydetmiştir. Ona göre Allah kullarına sadece kendisine ibadet etmeyi ve O’nu birlemeyi, itaat etmeyi ve emrine sarılmalarını emretmiştir ve gerçek doğru din ve dosdoğru yol budur (Sâbûnî, V/208-209). Buradan anlaşıldığına göre Allah hem inanan hemde günahkâr mücrim ve inkârcı kullarına Âdem’in çocukları diye hitap etmiştir. Bu insanların tamamının atasının Âdem (as) olduğunu ve onun insanlardan ilk yaratılan olduğunu göstermektedir. Evrimcilerin iddia ettiği gibi değil bir seferde yaratılan ilk insandan sonraki insanlar onların çocukları olarak yaratılmış olduğu gerçeği böylece ortaya çıkmış olmaktadır.

Sonuç olarak evrim teorisini bilimsel bir çaba olarak tartışmak ayrı, Kur’an’dan evrimi ispat etmeye çalışmak ise tamamen farklı bir konudur. Araştırmamızda görüldüğü üzere, Kur’an’a evrimi söyletmeye çalışanlar âyetleri bağlamından koparmış, Arapça dil kurallarını zorlayarak farklı anlamlar yüklemiştir. Hz. Âdem ile Hz. İsa’nın yaratılışlarının benzetilmesi bile, Âdem’in annesiz ve babasız yaratıldığını ispatlamaya yeterlidir. Kur’an’da geçen *Ey Âdemoğulları!* hitapları ve *tek bir nefisten yaratılış* ifadeleri, insanlığın Âdem ve eşinden türediğini açıkça ortaya koymaktadır. Teorik düzeyde olan ve kendi savunucularının bile mutlak doğru olarak görmediği bir görüş uğruna, Kur’an’ın açık beyanlarını zorlamaya çalışmak, Müslüman düşünürler için ciddi bir hatadır. Kur’an, kişisel fikirleri doğrulamak için eğilip bükülecek bir kitap değildir. Onun sarih ve belîğ ifadeleri, indiği bağlam ve muhatapları

dikkate alınarak anlaşılmalıdır. Müslümanların, bu ilahî kelamı kendi ideolojik çıkarımlarına alet etmemesi gerekir.

8. İnsanların Toplu Olarak Yaratıldığı İddiası

Bu başlık altında, insanın belirli bir topluluk olarak yaratıldığı iddiasını temellendirmek için kullanılan âyetler ve Sâbûnî tarafından *Safvetü't-Tefâsîr* adlı eserinde bu âyetlere dair getirilen teviller ele alınmış ve Kur'an temelli bu yorumlar detaylı şekilde değerlendirilmiştir. Bir önceki kısımda yaratılışa ilgili âyetlerin evrim teorisi ile ilişkilendirilmesinin ve evrime Kur'an'dan bir dayanak aranmasının ortaya çıkardığı problemler ve Sâbûnî'nin görüşleri üzerinden değerlendirmeler yapılmıştı. Burada ise insanlığın toplu olarak yaratıldığı iddiası hakkındaki görüşler ve bu iddiaya dayanak yapılmaya çalışılan âyetler yine Sâbûnî'nin *Safvetü't-Tefâsîr*'inden tespit edilen görüşleri ile incelenmiş ve kısaca değerlendirilmeye çalışılmıştır.

8.1. İnsanlığın Yaratılışıyla İlgili Kur'an Temelli Görüşler

Kur'an'da insanın yaratılışıyla ilgili iki temel yaklaşım bulunmaktadır ve bu iki yaklaşımın altında farklı yorumlar zikredilmektedir. Birinci görüş, insanların evrimsel bir süreç sonunda başka canlı türlerinden tekâmül ederek meydana geldiğini savunur. İkinci görüş ise, insanların kendi cinslerinden yaratıldığını ileri sürer. Bu ikinci görüş de kendi içinde ikiye ayrılır: İnsanların tek bir bireyden yaratılıp çoğaldığı görüşü ve insanların belirli bir sayıda toplu olarak yaratıldığı görüşü. Evrim teorisi olarak bilinen ilk yaklaşımın, yaratılışı reddedenler arasında kabul görmesi anlaşılabilir bir durumdur. Ancak bu görüşün, yaratma kaydı eklenerek bazı Müslümanlar tarafından savunulması ve Kur'an'dan delillendirilmeye çalışılması dikkat çekicidir. Bu yaklaşımın eleştirisi bir önceki konuda ele alınmıştır.

İkinci yaklaşım altında yer alan görüşlerden ilki, Kur'an'ın insanın yaratılışıyla ilgili açık ve net olarak ifade ettiği görüştür. Nüzul döneminden modern çağa kadar Müslümanlar arasında neredeyse tartışmasız kabul edilen bu anlayış, insanlığın tek bir nefisten yaratıldığına işaret eder. Diğer görüş ise, kadının erkekten yaratılışını bir eksiklik olarak görenlerin veya tek bir insandan türemenin ensest ilişkileri gerektireceği ve bunun insanlık onuruna aykırı olduğu kanaatini taşıyanların ileri sürdüğü bir yaklaşımdır.

8.2. İnsanın Yaratılışıyla İlgili En Çok Tartışılan Âyet ve Görüşler

Kur'an'da insanın yaratılışıyla ilgili en fazla tartışılan ve yorumlanan âyet, Nisâ Suresi'nin ilk âyetidir. Yukarıda bir önceki konuda metnini vererek evrimle ilgili olarak değerlendirdiğimiz bu âyette bütün insanlara hitap edilmekte, yaratılışları hatırlatılarak

Allah'tan sakınmaları istenmektedir. Âyet, doğrudan insanın nasıl yaratıldığını açıklayan bir anlam taşıdığı için, bu âyet yorumlanmadan farklı bir yaratılış anlayışı ortaya koymak mümkün değildir. Bu sebeple en çok tefsir edilen âyetlerden biri olmuştur:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً...

“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan, ondan da eşini var eden ve ikisinden birçok erkek ve kadın türeten Rabbinize karşı gelmekten sakının” (Nisâ, 4/1).

Bu âyette Allah Teâlâ, insanlara hitap ederek onları tek bir nefisten yarattığını, ondan eşini var ettiğini ve bu ikisinden insan neslini çoğalttığını açıkça bildirir. Buradaki “nefs-i vâhide” ifadesiyle Hz. Âdem kastedilmiştir. İlk müfessirlerden günümüze kadar –modern dönemdeki birkaç istisna dışında– bu ibare farklı şekilde yorumlanmamıştır (Ateş, 257; Bedir ve Kasım, 2018). Buna rağmen bazıları bu ifadeyi “öz, maya, hücresel yapı” şeklinde açıklamaya çalışmıştır. Onlara göre burada herhangi bir insan değil, cinsiyetsiz bir yapı kastedilmektedir. Bu görüşü savunanlar, kardeşin kardeşe evlenemeyeceği ön kabulünden hareketle (Bedir, 2018) hem hitabın tüm insanlara yönelik olduğunu hem de “nefs-i vâhide”nin nekra (belirsiz) formda geldiğini ileri sürerler (Okuyan, 2015; Taslamam, 2016). Oysa “Ey insanlar!” hitabının yaratılış konusunu anlatırken ilk insanı kapsamaması akla aykırıdır. Tüm insanlık ondan yaratılmışsa, elbette bu ifade Hz. Âdem’i işaret eder. Ayrıca âyetin devamında eşinin de bu nefisten yaratıldığı ve insanlığın bu ikisinden çoğaldığı açıkça belirtilmiştir. İfadenin nekra gelmesi, kaynağın belirsizliğini değil, tek bir varlıktan yaratılışı vurgular. Arapçada nekra, sadece belirsizlik için değil, azlık veya yücelik gibi anlamlar için de kullanılır. Yâsîn suresindeki “*Rahîm bir Rab’den söz olarak selâm vardır*” (Yâsîn, 36/58) ifadesinde geçen nekra, bilinmeyen bir Rab anlamına mı gelir? Hâşâ! Bu tür basit dil kurallarını bilmeden, evrimi ispatlama çabasıyla yapılan yorumlar sonuçsuz kalır. Çünkü elbet bunun bir hata olduğu her daim olduğu gibi burada da ortaya çıkar.

Bu âyeti Hz. Âdem dışında yorumlama çabasının bir diğer gerekçesi, insanların tek bir aileden yaratılması durumunda ensest ilişkilerin gündeme gelmesidir. Kardeş evlilikleriyle çoğalmanın günümüz ölçüleriyle ahlaka aykırı olduğu düşünülmektedir. Oysa Allah Teâlâ’nın açık beyanı karşısında böyle bir gerekçe tutarlı değildir. İnsan neslinin çoğalması için başlangıçta bu durum zorunlu olmuşsa, belli bir süre için buna izin verilmiş demektir. Nitekim helal ve haramlar zamanla değişebilir. Hz. Îsâ’nın “Size haram kılınan bazı şeyleri helal etmek için geldim” (Âl-i İmrân, 3/50) sözü de bu bağlamda anlaşılmalıdır. Önceden haram olan bir

şeyin mutlak kötü olması gerekmediği gibi, sonradan haram kılınan bir şey için de bu hüküm geçerlidir. Zaman ve şartlara göre hükümlerin değişmesi ilahî hikmetin gereğidir.

Modern dönemdeki birkaç istisna dışında, yukarıdaki âyette geçen *bir tek nefis* ifadesi selef ve halef müfessirler tarafından Hz. Âdem olarak yorumlanmıştır. Buna rağmen bazı yorumcular, bu ifadeyi *öz, maya, hücresel yapı* şeklinde açıklamış ve Hucurât Sûresi 13. âyetini de bu görüşe dayanak göstermeye çalışmışlardır. Âyette şöyle buyrulur:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ

“*Ey insanlar! Şüphesiz Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve sizi halklara ve kabilelere ayırdık ki tanışasınız. Allah katında en üstün olanınız, O’na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır*” (Hucurât 49/13).

Bu görüşü savunanlar, âyette geçen *zeker* ve *ünsâ* kelimelerinin nekire gelmesini, gerçek anlamda bir erkek ve dişiyi ifade etmediği şeklinde yorumlamış, bu kelimelerin hücresel anlamda erkek ve dişi yapıya işaret ettiğini ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla bu âyetin, önceki yorumu desteklediğini iddia etmişlerdir.

Sâbûnî’ye göre bu hitap, bütün insanlara yöneliktir. Yani, “Ey insanlar!” ifadesiyle herkese seslenilmektedir. Allah, insanları kudretiyle bir tek asıldan yaratmış, onları bir anne ve babadan meydana getirmiştir. Bu sebeple, soy ve sople övünmek, atalarla iftihar etmek dinî açıdan bir değer taşımamaktadır. Hepiniz Âdem’in evlatlarıdır; Âdem ise topraktır. Dolayısıyla, üstünlük nesep ile değil, takva ile ölçülür.

Sâbûnî, ayette geçen “sizi milletlere ve kabilelere ayırdık” ifadesinin hikmetini açıklarken, bunun düşmanlık ve ayrılık için değil, tanışma ve kaynaşma için olduğunu belirtir. Mücahid’in yorumuna göre, bu taksimat insanların nesebini tanıması, “falan kabilede, falan oğlu” şeklinde ifade edebilmesi içindir. Buradaki fiil yapısında hafiflik sağlamak için bir harfin hafzedildiğini de dil açısından izah eder. Şeyhzade’nin görüşünü aktararak, kabilelere ayrılmanın amacı, babalarla övünmek değil, nesebin bilinmesi ve yanlış nispetlerin önlenmesidir. Her ne kadar nesep örf ve şeriat bakımından muteber olsa da, iman ve takva ortaya çıktığında nesebe itibar edilmez. Nitekim güneş doğduğunda yıldızların görünmez hâle gelmesi gibi, takva üstünlüğü nesep üstünlüğünü gölgeler.

Sâbûnî, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerini delil getirerek, insanların soyla değil, takva ile üstün olacağını vurgular. Bir hadiste, “Kim insanların en değerlisi olma vasfını

istiyorsa, Allah'tan korksun" buyurulmuştur. Başka bir rivayette ise insanlar iki sınıfa ayrılır: Biri iyi ve takva sahibi olup Allah katında değerli olan, diğeri ise kötü ve bedbaht olup Allah katında değersiz olan. Son olarak Sâbûnî, Allah'ın kullarını en iyi bilen olduğunu, gizli ve açık bütün amelleri gördüğünü hatırlatır. Bu nedenle, “*Kendinizi temize çıkarmayın. Allah, kötülükten sakınanı daha iyi bilir*” (Sâbûnî, VI/133-134) âyetiyle takvanın gerçek ölçü olduğunu ifade eder. A‘râf Suresi 11. âyet de bu iddiaya delil olarak gösterilmiştir:

وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ

“*Andolsun ki sizi Biz yarattık; sonra size sûretler verdik; sonra da meleklerle ‘Âdem için secde edin’ dedik.*” (A‘râf, 7/11.).

Bu âyetteki çoğul zamirler, insanların topluca yaratıldığına delil sayılmış, eğer insanlar Âdem'den türemiş olsaydı “Âdem’i yarattık” denileceği ileri sürülmüştür.

Sâbûnî, bu ayetin insanın yaratılış sürecini anlattığını ifade eder. Ona göre, Allah, insanlığın babası olan Âdem’i başlangıçta şekilsiz bir çamurdan yaratmış, ardından ona en güzel biçimi vermiştir. Âdem’in insan neslinin atası olması sebebiyle, ayette çoğul zamirin kullanılması bu hürmetin bir göstergesidir. Daha sonra Allah, meleklerle Âdem’e secde etmelerini emretmiş, bütün melekler bu emre uymuş, ancak İblis kibir ve inadı sebebiyle secde etmeyi reddetmiştir. Sâbûnî, ayetteki istisnanın “istisna-i munkatı” olduğunu belirtir; çünkü burada aynı cinsten olmayan bir varlık istisna edilmiştir. İblis’in meleklerden olmadığı hususunda Hasan el-Basrî’nin görüşünü aktarır: “İblis, bir an bile meleklerden olmamıştır.” Bu açıklama, İblis’in mahiyetinin farklılığını ve secde emrine karşı gelmesinin temelinde yatan kibir ve isyanı ortaya koymaktadır (Sâbûnî, II/275).

Benzer şekilde Fâtır Suresi 11. âyeti de bu görüşü desteklemek için kullanılmıştır:

وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا

“*Allah sizi önce topraktan, sonra nutfeden yarattı. Sonra da sizi eşler kıldı.*” (Fâtır 49/11).

Burada çoğul muhatap kullanılması, insanların farklı çiftler olarak yaratıldığı şeklinde yorumlanmıştır.

Sâbûnî, bu ayetin insanın yaratılış sürecini ve ilahî kudretin kapsamını ortaya koyduğunu ifade eder. Ona göre, Allah insanın aslını, yani Âdem’i topraktan yaratmış; ardından onun soyunu hakir bir sudan, rahme dökülen meniden meydana getirmiştir. Daha sonra insan neslini erkekler ve dişiler olarak yaratmış, dünya var oldukça neslin devamı için bazısını

bazısına eş kılmıştır. Bu hususta Taberî'nin görüşünü nakleder: Allah, insanlardan dişileri erkeklerle evlendirmiştir.

Sâbûnî, ayette geçen ifadelerin Allah'ın ilminin kuşatıcılığını gösterdiğini vurgular. Zira Yüce Allah, dişinin karnında taşıdığı cenini, onun erkek mi dişi mi olduğunu ve ana rahminde geçirdiği bütün merhaleleri bilir. Bu hallerden hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz. Ayrıca herhangi bir canlının ömrünün uzaması veya kısalması, ihtiyarlaması ya da genç yaşta ölmesi, Levh-i Mahfuz'da yazılıdır. Allah'ın yazdığı ne artırılır ne eksiltir; bu, O'nun için son derece kolaydır. Çünkü O, her şeyi ilmiyle kuşatmıştır. (Sâbûnî, I/152). Sâbûnî, bu açıklamaların ardından Yüce Allah'ın mümin ve kâfir için darb-ı mesel getirdiğini belirtir.

Ayrıca Âl-i İmrân Suresi 33. âyeti de delil olarak zikredilmiştir:

إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ

“Şüphesiz Allah Âdem'i, Nuh'u, İbrahim ailesini ve İmrân ailesini âlemlerin üzerine seçmiştir.” (Âl-i İmrân 3/33).

Bu âyetteki “seçme” fiilinin bir topluluk içinden olması gerektiği ileri sürülerek, Âdem'in de bir topluluk içinden seçildiği iddia edilmiştir.

Sâbûnî, bu ayetlerde Allah'ın peygamberlik için mahlûkatın en seçkinlerini tercih ettiğini ifade eder. Ona göre, bu seçilmişler arasında insanlığın babası Âdem (as), peygamberlerin önderi Nuh (as) ve İbrahim (as)'in yakınları yer almaktadır. Bunlar İsmail ve İshak peygamberler ile onların soyundan gelen diğer peygamberlerdir. Son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.) de bu mübarek soydandır. Ayrıca Allah, Âl-i İmrân ailesini de seçmiş, İsrailoğulları içinden gelen son peygamber olan Meryemoğlu İsâ'yı (as) bu seçkinler arasına dâhil etmiştir. Sâbûnî, bu seçimin zamanlarının insanları arasından yapıldığını belirtir ve Kurtubî'nin görüşünü aktarır: Diğer nebî ve resuller bu zikredilenlerin neslinden geldiği için Allah yalnızca onları anmıştır.

Ardından Sâbûnî, insanın yaratılış sürecine dikkat çeker. Allah, insanın aslını yani Âdem'i topraktan yaratmış, sonra onun soyunu hakir bir sudan, rahme dökülen meniden meydana getirmiştir. Daha sonra insanları erkekler ve dişiler olarak yaratmış, dünya var oldukça neslin devamı için bazısını bazısına eş kılmıştır. Bu hususta Taberî'nin görüşünü nakleder: Allah, insanlardan dişileri erkeklerle evlendirmiştir. Sâbûnî, Yüce Allah'ın ilminin kuşatıcılığını vurgulayarak, dişinin karnında taşıdığı cenini, onun erkek mi dişi mi olduğunu ve ana rahminde geçirdiği bütün merhaleleri bildiğini ifade eder. Bu hallerden hiçbir şey Allah'a

gizli kalmaz. Ayrıca herhangi bir canlının ömrünün uzaması veya kısalması, ihtiyarlaması ya da genç yaşta ölmesi, Levh-i Mahfuz'da yazılıdır. Allah'ın yazdığı ne artırılır ne eksiltilir; bu, O'nun için kolaydır. Çünkü O, her şeyi ilmiyle kuşatmıştır. (Sâbûnî, I/336). Sâbûnî, bu açıklamaların ardından Yüce Allah'ın mümin ve kâfir için darb-ı mesel getirdiğini belirtir.

İnsân sûresi 2. âyeti de bu bağlamda kullanılmıştır:

إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا

“Şüphesiz Biz insanı karışım hâlindeki bir spermden yarattık.” (İnsân, 76/2).

Bu âyetten hareketle, Âdem'in de nutfeden yaratıldığı ve dolayısıyla babasının olduğu sonucuna varılmıştır.

Sâbûnî, bu ayetin insanın yaratılışındaki basitliği ve Allah'ın ona lütfettiği nimetleri hatırlatma amacı taşıdığını belirtir. Ona göre, insan yokluk âleminde iken üzerinden öyle uzun bir zaman geçmiştir ki, ne varlığı vardı ne de adı anılıyordu. İbn Kesîr'in yorumunu aktararak, Allah'ın insanı zayıflığı ve basitliği sebebiyle anılacak bir şey değilken yarattığını ifade eder. Tefsirciler, ayette geçen “geldi” ifadesinin, Arap dilinde bir şeyi itiraf ettirmek için kullanılan üsluba işaret ettiğini belirtir. Burada insandan maksat, insan cinsi; zamandan maksat ise anne karnında kaldığı süredir. Ayetin gayesi, insana yaratıldığı şeyin aslını hatırlatmaktır. Çünkü o, dikkate alınmayacak derecede basit ve terk edilmiş bir varlıktı; babasının sulbünde bir hücre ve Allah'tan başka kimsenin bilmediği adi bir su idi. Üzerinden belli bir zaman geçti ki, o zaman yeryüzünde yoktu. Sonra Allah onu yarattı; daha önce tanınmayan bir şey iken, onu güzel bir şekilde var etti. (Sâbûnî, VII/130).

Sâbûnî, Allah'ın insanın yokluk hâlinde varlık nimetine geçişini açıkladıktan sonra, ona akıl ve duyu organları nimetini verdiğini ve şer'î yükümlülüklerle imtihan ettiğini ifade eder. Ardından ikinci ayeti yorumlar: Allah, kudretiyle insanı hakir bir damla sudan yarattı. Bu su, erkeğin sulbünden gelen meni ile kadının yumurtasıdır. İbn Abbas'ın görüşünü aktararak, “karışımlar” kelimesinin erkeğin menisi ile kadının menisinin birleşmesini ifade ettiğini belirtir. Bu karışım, tavırdan tavıra ve hâlden hâle geçerek harikulade bir mahlûk hâline gelir. Sâbûnî, insanın bu şekilde yaratılmasının hikmetini, onun ilahî emirler ve şer'î yükümlülüklerle imtihan edilmesi olarak açıklar; şükür mü edecek yoksa nankörlük mü edecek, dosdoğru mu olacak yoksa sapacak mı, bunun ortaya çıkması için yaratılmıştır.

Bu sebeple Allah, insana akıl ve iyiyi kötüden ayırma kabiliyeti vermiş, onu görür ve işitir kılmıştır ki, inen ayetleri işitsin ve kevnî delilleri görerek hikmet sahibi Yaratıcı'nın

varlığını bilsin. Fahreddin Râzî'nin yorumunu aktararak, görme ve işitmenin anlamak ve doğruyu yanlıştan ayırmak için bir kinaye olduğunu belirtir. Ayette geçen “işitme” ve “görme” kelimeleri bazen bilinen iki duyu organını ifade eder; bunlar duyu organlarının en önemlisi ve en şerefli olduğu için Allah özellikle onları zikretmiştir. (Sâbûnî, VII/131).

Bu âyetlerden ve Sâbûnî'nin tefsirinden alıntıladığımız ifadelerden anlaşıldığına göre insanların toplu yaratıldığına ilişkin iddiaları temellendirmek gayesiyle yapılan yanlış yorumların temelinde, ensest ilişki veya kişinin kendi parçasıyla evlenmesi gibi düşüncelerin önüne geçme çabası olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu iddialar, hakikati ortaya koymaktan çok, önceden kabul edilmiş bir yargıyı Kur'an'a söyletme gayreti olarak görünmektedir. Buradan anlaşıldığı üzere, bu yorumlar birbiriyle uyumsuz ve zorlama tevillerden ibarettir.

8.3. İddianın Tarihî Arka Planı

Âdem'in ilk insan olmadığı, ondan önce başka Âdem'lerin bulunduğu görüşü yeni değildir. Bursevî (ö.1127 h.), Rûhu'l-Beyân'da bu görüşü İbn Arabî'ye isnat eder. İbn Arabî, el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye'de zayıf bir hadis naklederek Âdem'den önce binlerce Âdem'in yaşadığını belirtir. Ayrıca keşfen gördüğü bazı varlıkların, Âdem'den kırk bin yıl önceki ataları olduğunu söylediklerini aktarır. Ancak ne İbn Arabî ne de Bursevî, insanların topluca yaratıldığını savunmaz; aksine insanların bir anne ve babadan türediğini kabul ederler.

Menâr tefsirinde Reşid Rızâ, insanların tek bir insandan yaratılmadığını, farklı insan sınıflarının yaratıldığını ima eder. “Tek nefis” ifadesini insan cinsi olarak yorumlar. Âlûsî'ye isnat edilen “Âdem'lerin çokluğu” meselesi de yanlış anlaşılmıştır; Âlûsî bu görüşü reddeder ve Ehl-i Sünnet inancına aykırı olduğunu belirtir. Mustafa el-Merâğî de benzer şekilde, “tek nefis” ifadesini her insanın bir baba ve aynı cinsten bir anneden yaratıldığı şeklinde yorumlar. Ancak bu yorumlar bağlamından koparılarak, insanların Âdem ve eşinden yaratılmadığı iddiasına dayanak yapılmıştır. Oysa Fahreddîn er-Râzî, insanların Âdem ve eşinden yaratıldığı konusunda icma bulunduğunu açıkça ifade eder. Sonuç olarak, insanların topluca yaratıldığı iddiası yeni değildir; geçmişte de benzer fikirler ortaya atılmıştır. Ancak bu iddiaların Kur'an'la bağdaşmadığı hem naklî hem de aklî delillerle ortaya konacaktır.

Öte yandan Nisâ Suresi'nin ilk âyetiyle ilgili ileri sürülen yorumlar, Kur'an'ın bütünlüğüyle bağdaşmayan, zorlama teviller niteliğindedir. âyette geçen “nefis” kelimesine “öz” anlamı verilmesi, bu özden eşinin yaratıldığı, ancak burada erillik ve dişiliğin hücresel düzeyde olduğu iddiası ve ardından bu hücresel yapılardan gerçek anlamda erkek ve kadınların

türediği görüşü, hem âyetin iç bağlamına hem de Kur'an'ın genel üslubuna aykırıdır. A'râf suresi 189. âyeti, Nisâ sûresindeki “nefis”in ne olduğunu açıkça beyan etmektedir:

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا

“O, sizi bir tek nefisten yaratan ve kendisiyle huzur bulsun diye ondan eşini var edendir.” (A'râf, 7/189).

Bu âyet, insanlığın dayandığı ilk varlığın ve eşinin bizim gibi insan olduğunu, iddia edildiği gibi soyut bir öz veya hücreyel yapı olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca âyette, eşin yaratılış gerekçesi olarak “sükûnet” vurgusu yapılmakta ve müzekker zamir kullanılmaktadır. Bu da “bir nefis”in erkek olduğunu göstermektedir.

Sâbûnî, bu ayetin insanın yaratılışındaki ilahî kudreti ve Allah'ın lütfunu hatırlattığını ifade eder. Ona göre, Yüce Allah, yardımcısız ve tek başına bütün insanları bir kişiden, yani Âdem'den yaratmıştır. Ardından Âdem'den eşi Havva'yı yaratmış, böylece onunla huzur bulması ve arkadaşlık etmesi sağlanmıştır. Âdem eşiyle cinsî münasebette bulunduğu Havva, başlangıçta hiçbir zahmet çekmeden hafif bir şekilde cenine hamile kalmıştır. Çünkü cenin, işin başında sadece bir nutfe idi. Sâbûnî, Ebussuud'un görüşünü aktararak, ceninin nutfe ve alaka hâllerinde annesi için daha hafif olduğunu, bu hafifliğin Allah'ın insanları yaratırken onlara lütfettiği nimetlere işaret ettiğini belirtir. Zira Allah, insanı yaratılış safhalarında yokluktan varlığa, zayıflıktan kuvvetliliğe derece derece geçirmiştir.

Sâbûnî, cenin doğuncaya kadar annenin onu taşıdığını, çocuk büyüyüp yükü ağırlaştığında Havva'nın zorlandığını ifade eder. Bu durumda Âdem ve Havva, Rableri olan Allah'a dua etmişlerdir: “Eğer bize yaratılışı düzgün, salih bir çocuk verirsen, senin nimetine mutlaka şükredeceğiz.” Sâbûnî, bu duanın insanın yaratılışındaki ilahî kudreti ve Allah'a yönelişi gösterdiğini vurgular.

8.4. Âyetlerin Dil ve Bağlam Açısından Değerlendirilmesi

Hucurât sûresindeki “min zekerin ve ünsâ” ifadesi, her insanın bir anne ve babadan yaratıldığını göstermektedir. Bu durum, bütün insanların başlangıçta bir anne ve babaya dayandığı gerçeğiyle çelişmez. Çünkü insanlığın bir başlangıcı olmak zorundadır ve bu başlangıç konumundaki ilk insanın anne ve babası bulunmayacaktır. Nisâ sûresinin ilk âyetinde geçen “bir nefis” ifadesi, yaratılışın bu ilk noktaya dayandığını, ardından eşinin ondan yaratıldığını ve daha sonra insanların bir erkek ve bir kadın aracılığıyla çoğaldığını ortaya koymaktadır.

İnsanın toplu yaratıldığı iddiasına delil olarak gösterilen A'râf sûresi 11. âyetin yorumu da ilmî kıstaslardan uzak, sübjektif bir yaklaşımın ürünüdür. âyette "Andolsun ki sizi yarattık, sonra size sûret verdik, sonra da meleklere 'Âdem'e secde edin' dedik" buyrulmaktadır. Buradaki "sizi yarattık" ifadesinden bütün insanların kastedildiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü âyetteki "siz" zamiri, lafz-ı umumdan olup bütün insanları kapsar. Bu durumda, âyetin indiği dönemde henüz yaratılmamış olan insanlar da bu kapsama girer ki bu, mantıken imkânsızdır. Ayrıca âyetteki sıralamaya göre, insanların yaratılışı ve tasviri tamamlandıktan sonra Âdem'e secde emrinin verilmiş olması gerekirdi. Bu da hakikatle bağdaşmaz. Dolayısıyla burada kastedilen, bütün insanlar değil, ilk insandır. âyetin siyakı ve karineler bu yorumu zorunlu kılar.

Fâtır sûresi 11. âyetin A'râf 11'i desteklediği iddiası da temelsizdir. âyette "Allah sizi önce topraktan, sonra nutfeden yarattı. Sonra da sizi eşler kıldı" buyrulmaktadır. Eğer buradaki "siz" ifadesiyle bütün insanlar kastedilmiş olsaydı, herkesin hem topraktan hem de nutfeden yaratılması gerekirdi. Ayrıca bütün insanlar aynı anda yaratılmış olsaydı, "sonra eşler kıldı" ifadesi anlamsız olurdu. Çünkü zaten yaratıldıkları anda çiftler halinde bulunurlardı. Bu nedenle âyetteki "siz" ifadesi umum ifade etmez; bağlam gereği tahsis edilmiştir. Ayetlerin bağlamının rastgele oluşturulduğunu söylemek doğru değildir. Akl-ı selimle düşünüldüğünde tüm âyetlerin bulunduğu kısımlara tevkîfi olarak yerleştirildiği sonucu zorunlu olarak ortaya çıkmaktadır. (Bedir, 63.) Kur'an'ın bütünlüğü dikkate alındığında, Âdem'in topraktan, neslinin ise nutfeden yaratıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Bu durum, Hucurât 13'te belirtilen "bir erkek ve bir dişi" ifadesiyle de uyumludur.

Dolayısıyla bu âyet, Âdem'in topraktan yaratıldığını, neslinin ise nutfeden meydana geldiğini ve böylece çiftlerin oluştuğunu ifade etmektedir. İnsanların topluca yaratıldığına dair iddialar, dil ve mantık açısından hiçbir şekilde desteklenemez. Bu tür yorumlar, sübjektif fikirlerin Kur'an'a söylenmesi çabasıdır ve tefsirde ciddi bir yozlaşmaya işaret eder.

Âdem'in seçildiğini bildiren âyetten hareketle, seçilmenin bir topluluk içinde gerçekleşmesi gerektiğini ileri sürmek de hatalıdır. Allah'ın birini seçmesi, onunla birlikte başkalarının da fiilen var olmasını gerektirmez. Seçim, Allah'ın ilminde bilinenler arasından da olabilir. Ayrıca Âdem yaratıldıktan ve ondan bir nesil meydana geldikten sonra da seçilmiş olabilir. Bu ihtimaller mevcutken, tek bir ihtimal üzerinden zorunlu bir sonuca ulaşmak doğru değildir. Üstelik bu iddia, Kur'an'ın Âdem'in yaratılışıyla ilgili açık naslarıyla çelişmektedir.

İnsân sûresinin ilk âyetini delil göstererek Âdem'in bir babası olduğunu iddia etmek ise mantık açısından geçersizdir. Çünkü bu, zorunlu olarak babaların sonsuza kadar devam etmesini gerektirir ki bu da devir ve teselsül anlamına gelir. Devir ve teselsül ise aklen imkânsızdır. Bu nedenle bu tür iddialar, ilmî açıdan yok hükmündedir.

8.5. İlk İnsanın Çamurdan Yaratılışı ve Âdem Olduğuna Dair Deliller

Kur'an'ın birçok âyetinde ilk insanın çamurdan yaratıldığı açıkça ifade edilmektedir. Bu insanın Âdem (as) olduğu ise âyetlerin siyakından ve diğer âyetlerin beyanından anlaşılmaktadır. Öncelikle çamurdan yaratılışı bildiren âyetlere bakalım, ardından bu kişinin Âdem olduğunu gösteren delilleri zikredeceğiz:

إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّيْ خَالِقٌ بَشَرًا مِّنْ طِيْنٍ

“Hani Rabbin meleklere: ‘Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Onu şekillendirip ruhumdan üflediğimde ona secde edin’ demişti. Meleklerin hepsi secde etti, yalnız İblis kibirlendi ve kâfirlerden oldu.” (Sâd, 38/71-74)

Bu âyette Allah Teâlâ, çamurdan bir “beşer” yaratacağını bildiriyor. “Beşer” kelimesi, erkek veya kadın tek bir insan için kullanılır. Dolayısıyla insan cinsi tek bir birey olarak yaratılmıştır. Bu kişinin erkek veya kadın olma ihtimali yoktur; çünkü meleklerin secde etmesi istenen bu varlık, başka âyetlerde ismiyle zikredilen Âdem'dir. Nitekim şu âyetler bunu açıkça ortaya koyar:

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوْا لِآدَمَ فَسَجَدُوْا اِلَّا اِبْلِيسَ اَبٰٓى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكٰفِرِيْنَ

“Meleklerle: ‘Âdem’e secde edin’ demiştik, hepsi secde etti, yalnız İblis kibirlendi ve kâfirlerden oldu.” (Bakara, 2/34)

Bu âyette bu beşerin Âdem olduğu açıkça ifade edilmiştir. O tek kişidir ve toplu olarak yaratılmış değildir.

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوْا لِآدَمَ فَسَجَدُوْا اِلَّا اِبْلِيسَ قَالَ ءَاَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِيْنًا

“Meleklerle: ‘Âdem’e secde edin’ dedik, hepsi secde etti, yalnız İblis: ‘Çamurdan yarattığın birine mi secde edeceğim?’ dedi” (İsrâ, 17/61).

Bu âyette de yukarıda beşer diye ifade edilenin Âdem olduğu net bir ifade edilmiştir. O tek bir kişi olarak yaratılmıştır. Bu nedenle toplu olarak yaratılmış demek kabul edilemezdir.

Sâbûnî, A'râf Sûresi 11. âyetteki “sizi yarattık, sonra size sûret verdik” ifadesini, insan türünün yaratılış sürecine işaret olarak yorumlar. Ancak burada kastedilenin Âdem'in yaratılışı

olduğunu, çünkü devamında “Âdem’e secde edin” emrinin geldiğini belirtir. “Siz” zamirinin umum ifade etmesi, bütün insanlığın Âdem’de temsil edilmesi anlamındadır. Bu, mecaz-ı mürsel olarak açıklanır.

Bu ve benzeri âyetler (A‘râf, 7/11; Kehf, 18/50; Tâhâ, 20/116), çamurdan yaratılan ve meleklerin secde ettiği kişinin Âdem olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca Îsâ (as)’ın babasız yaratılışını garipseyenlere Âdem’in yaratılışının örnek verilmesi de konuyu destekler:

“Allah katında Îsâ’nın durumu, Âdem’in durumu gibidir; onu topraktan yarattı, sonra ona ‘Ol’ dedi, o da oluverdi.” (Âl-i İmrân, 3/59) Bu âyet, Hristiyanların Îsâ’yı ilahlaştırmalarına cevap niteliğindedir. Îsâ’nın babasız yaratılması ile Âdem’in hem annesiz hem babasız yaratılması kıyaslanmakta, hatta Âdem’in yaratılışının daha hayret verici olduğuna işaret edilmektedir. Buradan, çamurdan yaratılan ilk insanın Âdem olduğu kesinleşmektedir.

İnsanların Âdem’den türediğini gösteren bir diğer delil, Kur’an’da geçen “Ey Âdemoğulları!” hitaplarıdır. Bu ifadeler, tüm insanlara yöneliktir ve onların nesep olarak Âdem’e dayandığını açıkça ortaya koyar. A‘râf sûresi 27. âyette şöyle buyrulur:

“Ey Âdemoğulları! Şeytan, anne-babanızı cennetten çıkardığı gibi sizi de aldatmasın...”

Burada tüm insanlara hitap edilmekte, anne-babalarının cennetten çıkarıldığı hatırlatılmaktadır. Kur’an’da cennetten çıkarılan kişinin Âdem olduğu bilindiğine göre, bu âyetler insanların Âdem’den türediğini açıkça göstermektedir.

Nisâ sûresinin ilk âyetiyle birlikte değerlendirildiğinde, “bir nefis”ten yaratılışın Âdem’e işaret ettiği netleşmektedir. Modern dönemde birkaç istisna dışında, selef ve halef ulemanın ittifakı da bu yöndedir. Konuyla ilgili âyetler, tartışmaya mahal bırakmayacak derecede açıktır.

Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin Safvetü’t-Tefâsîr adlı tefsirinde, insanın yaratılışı ve ilgili âyetler (Nisâ 1, A‘râf 11, Fâtır 11, Âl-i İmrân 59 vb.) klasik müfessirlerin görüşleriyle uyumlu şekilde açıklanır. Araştırmamdan çıkan özet ve değerlendirme şu şekildedir:

Sâbûnî, Fâtır Sûresi 11. âyeti insanın yaratılış safhalarını anlatan bir beyan olarak görür: Önce Âdem topraktan yaratılmış, sonra nesli nutfeden meydana gelmiştir. “Sonra sizi eşler kıldı” ifadesi, insan neslinin devamı için erkek-dişi sisteminin konulduğunu gösterir. Burada da “siz” zamiri bütün insanlara hitap eder, ama yaratılışın başlangıcı Âdem’dir. Müellifimiz burada *hem topraktan hem nutfeden yaratılış* çelişkisini de gidermiştir. Sâbûnî, âyeti tahsis ederek açıklamış ve Âdem topraktan, neslinin ise nutfeden yaratıldığını belirtmiştir. Ona göre

Âdem'den önce yaratılmış bir kimse bulunmadığı için insanların toplu olarak yaratıldığından da söz edilemez.

SONUÇ

Kur'an-ı Kerim tefsir ilmi ile direkt veya dolaylı bir şekilde daima hayata rehberlik yapan bir kitap olmuştur. Kur'an'ın anlaşılması ve açıklaması üzerine tartışmaların olması Kur'an metninin yapısından kaynaklandığı gibi onu tefsir eden müfessirin kimliğinden de kaynaklanmıştır. Bunun yanında tefsirdeki farklılaşmanın bir nedenini de süregelen hayatta ortaya çıkan problemlerin çözümünün tefsirler vasıtasıyla Kur'an'da aranması olarak görmek mümkündür. Buna Kur'an'ın kendi içinde âyetlerin yapısından kaynaklanan tartışmalarla yapılan tefsirlerde o âyetlerin anlaşılma ve yorumlanma yöntemleri ve yaklaşım tarzlarından kaynaklanan problemler de eklenirse tefsirde her dönemde güncel tefsir problemlerinin bulunması da doğal bir durum olarak karşılanabilir.

Güncel tefsir problemleri hakkında çok sayıda kitap, tez ve makale çalışmalarının varlığı günümüz âlimlerinin bu mesele üzerine ne kadar yoğunlaştıklarının göstergesi olarak karşımızda durmaktadır. Yine tefsir usulüne dair yazılan eserlerde tefsir problemlerini müstakil olarak ele alan çalışmalarda ve tefsirlerin kendi içinde, özellikle de mukaddime kısımlarında söz konusu problemlere yer verilmesi problemlerin ve bunlara dair çözümlerin halen mevcut olduğunu ve önemini koruduğunu göstermektedir.

Yirmibirinci yüz yılın öne çıkan âlimlerinden olan ve tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de eserleriyle özellikle de *Safvetü't-Tefâsîr* adlı tefsiri ile tanınan Muhammed Ali es-Sâbûnî de tefsirinde bu güncel tefsir problemlerine yer vermiştir. Onun usûl, tefsir, ahkâm ve özetleme çalışmaları yanında müstakil yazdığı çağdaş tefsirinde güncel tefsir problemlerini ele alış biçimini tespit ederek değerlendirmek önem arz etmektedir.

Kur'an yeter söylemi aslında sünnet ve hadisleri reddeden kimseler tarafından üretilmiş ve Kur'an'ın rehberliğine sığınmak gibi görünmesine rağmen ondan belli oranda uzaklaşmayı içinde barındıran bir söylemdir. Çünkü taraftarlarını Allah Rasulüne itaat yerine hadisleri bir kenara bırakan bir söylem olmuştur. Oysa yerinde açıklandığı üzere bir sıkıntı ve çekişmenin çözümünün Allah'a görüldüğü kadar yine O'nun emriyle Rasulüne de götürülmesi iman sebebi sayılmıştır. Ayrıca Allah Resûlü'ne Kur'an'ı beyan yetkisi verildiği Kur'an'da zikredilmişken O'nun hadislerinin çoğunun sahih olmadığını söylemek ve sahih olanların ise yine uydurma hadislerle ilgili tehdit içeren hadislerden oluştuğu vehmine kapılmak Kur'an'dan uzaklaşmaktır. Gerçekten Kur'an'a uymak ve rehberliğine uyarak hayatını yönlendirmek için Allah Resûlü'nün hadislerini ve sünnete dair rivayetleri doğru incelemek ve onların sahih olanlarına yine Kur'an'ın emri olarak tabi olmaktır. Hadislerin Kur'an'a arz edilmesi bunun için

takip edilecek bir yöntem olabilir. Bunun yerine hadisler toptan veya büyük oranda reddediliyor ve onlara uymayı emreden Kur'an'ın da belli oranda terk edildiğinin hala farkına varılmıyorsa bu bir art niyet değil de başka ne olabilir. Bu yüzden denilebilir ki, Kur'an da hadisler de aynı kaynaktan gelmiş ve biri diğerinin hayata geçirilme biçimini ortaya koyan önemli bir model olmuştur.

Sâbûnî'nin geniş kitleye hitap eden bir tefsir anlayışına sahip olması belki de tefsirinde doğrudan tefsirin problemlerini detaylı bir şekilde ele almamasını doğuran bir neden olabilir. Ayrıca *Safvetü't-Tefâsîr*'in sade bir dil ile yazılması ve yöntem olarak da kolay anlaşılabilirliği ilke edinmesi onun problemleri detaylı inceleyip okuyucuyu yormadan meseleleri daha sade anlatması sonucunu ortaya çıkarmış gözükmektedir.

Sâbûnî, çok derin tartışmalara girmemiş, klasik tefsir anlayışını benimseyerek Hz. İsa'nın vefat etmeyip Allah tarafından göğe kaldırıldığını belirtmiştir. Reşid Rıza ve Kâsımî gibi modern müfessirlerin görüşlerine aykırı olarak bu klasik anlayışla o modern çizginin beri tarafında duruyor gözükmektedir. O'na göre Allah (c.c.), zaman ve mekân kavramlarından münezzehtir. Bu nedenle Kur'an'da geçen Allah'ın katına yükselteceğim ifadesi semanın katlarını ifade eder. Nitekim yer de gökte ve içindekiler de Allah'ındır. Bazı âyetlerde geçen Allah'ın katı ifadesinin şehitlerle alakalı olarak cennet anlamında kullanıldığı da vakidir. Ancak Hz. İsa'nın şehit edilmediği dikkate alınırsa vefat etmiş biri ya da şehitler gibi cennette bulunduğu değil daha dünyada iken şehitler gibi rızıklandırıldığı sonucuna ulaşılır.

Ehli Kitab'ın yani Yahudi ve Hıristiyanların ve bu ikisi dışındaki inanç gruplarının kendi dinleri üzere ola ola cennete girecekleri söylemine dair mesele Sâbûnî'de hiçbir yerde dile getirilmemiştir. Allah kullarını son Peygamber'e ve son din İslam'a inanmış olsalar bile sadece lütfu ve merhameti ile cennete koyacaktır. Cennet Allah'ındır ve oraya kimin gireceğine karar vermek sadece O'na aittir. Nitekim Allah Kur'an'da kimin hidayet üzere, gerçek imana sahip olduğunu ve cennete gireceğini açıkça ifade etmiştir. Bazı âyetlerdeki onların kendi zamanlarındaki imanları ile cennete gireceklerine dair ifadelerden hareketle ve zorlama yorumlarla Ehli Kitab'ı cennete sokmak Allah adına karar vermek olacağı için kişinin kendisini ilâh yerine koyması gibi değerlendirilir. Ayrıca Allah Ehl-i Kitab'ın kendi kitap hakkında onların kendilerine inen kitapları bozdukları, az bir pahaya sattıkları Peygamberlerini ve O'nun annesini ilah saymaları ve Allah üç ilahtan üçüncüsü demeleri sebebiyle kâfir olduklarını ve kâfirleri de kurtarmayacağını Kur'an'da açıkça beyan etmiştir.

Teveşül meselesi güncel problemlerden biri olarak tespit edilmiştir. Asıl itibarıyla bir şey yalnızca Allah'tan istenebilir. Dua ve yakarış da yalnız O'na seslenerek gerçekleştirilir. O'ndan istemek aynı zamanda Allah'a kulluk etmektir. Kur'an'da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanında bulunanlara azap edilmeyeceği bildirilmiştir. O halde “Yüzü suyu hürmetine” Allah'tan istemekte bir beis olmayacaktır. Ancak Allah'tan başkasından istekte bulunmak başkalarının da istekleri Allah izin vermeden yerine getirebileceğine inanmak ve bu inançla başkalarından istekte bulunmak problemlidir. Hatta haşa Allah'a rağmen o kimsenin isteği verebileceğine inanmak şirkin ta kendisi olur. Asıl istenenin ve asıl verecek olanın Allah olduğunu bildikten ve sadece Allah dilerse o isteklerin yerine getirilebileceğine inanarak başkalarını vesile saymakta bir sakınca olmamalıdır.

Allah'ın gelecekte meydana gelecek şeyleri bilmesi O'nun her şeyi önce ve sonrası ile tastamam bilen olmasının neticesi olarak kesindir. Allah buna muktedirdir ve nasıl gerçekleşecekse önceden onu gerçekleştirmiş ve o şahitmiş gibi bilir ve Allah'ın ilmi ezeli ve ebedidir. Olaylara sonradan muttali olan başka bilgi sahiplerinin bilgisi ise Allah'ın bilgisine asla ulaşamaz. Başkalarının geleceğe dair bir ilmi, noksanlıklarından dolayı söz konusu değildir. Allah'ın geleceğe dair ilmi ise O'nun sübhan yani noksan sıfatlardan uzak ve mükemmel sıfatlarla muttasıf olması sayesinde mümkün ve eksiksiz bir bilgidir. Elbette Allah kullarını gelecekteki yapacaklarını onlara yaşatmadan hiç birini cezalandırmaz. Kendi tercihleri ile güzel ameller işlemedikçe de onlara mükafât da verecek değildir.

İnsan türünün yaratılışı konusu ise indi yorumları sebebiyle bir takım kimseler tarafından insanların belli bir topluluk halinde yaratıldıklarını iddia etmeleri sebebiyle güncel bir tefsir problemi olarak değerlendirilmiştir. Oysa kendi kanaatlerini Kur'an'a söyletmeye çalışan bu kimseler ilgili konudaki görüşlerine dayanak etemeye çalıştıkları Kur'an'dan dayanak da bulamamışlardır. Zira yaptığımız araştırmada görülmüştür ki, Kur'an'da insanın bir can olarak yaratılıp ondan da eşi ve o ikisinden de erkekler ve kadınların yaratılarak çoğaltıldığı gerçeği açıkça ifade edilmiştir. İncelediğimiz tefsirde de bu konu yoruma mahal kalmayacak şekilde net olarak ifade edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ak, H. A. (2007). *Usûlü't-tefsir ve kavâiduhu*. Dâru'n-Nefâis, Beyrut.
- Âşûr, M. T. (1984). *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. ed-Dâru't-Tûnisyye, Tunus.
- Ateş A. E. (2022). *Güncel tefsir problemleri*. Kitâbi Yayınları, İstanbul.
- Ateş, S. (2000). *Yüce Kur'an'ın çağdaş tefsiri*. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul.
- Aydeniz, N. (2019). Saygı değeri bakımından Kur'an'da öne çıkan hususlar. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(16), 104.
- Barlas, Y. (2013). *Kur'an-ı Kerim'de Te'vîl Kavramı Ve İlgili Âyetler Bağlamında Tahlili*. (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Bedir, L. (2020). *Kur'ân Âyetlerinin Yorumlanmasında Ön Kabullerin ve Hedeflerin Etkisi*. İslam ve Yorum II. S. Sancaklı (Ed.) Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, Türkiye, s. 315-326.
- Bedir, L. Kasım, R. (2018). *Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın İlk İki İnsan Olarak Yarattılması ve Nesillerinin Devamı*. N. Yatkın (Ed.). II. Uluslararası Bilimler Işığında Yarattılış Kongresi, Erzurum, Türkiye, s. 379-388.
- Bedir, L. (2018). Ru'yetullahla ilgili âyetlerin bağlam esaslı değerlendirilmesi. *Hikmet Yurdu*, 25, 61-88.
- Beyhakî, E. A. H. A. (1405/1985). *İsbâtu 'azâbi'l-kabri ve suâli'l-melekeyn*, (Thk.) Şeref Mahmûd el-Kudât, Dâru'l-Furkan, Ürdün.
- Birişik, A. (2020). "Kıraat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. [Erişim: 10.08.2025, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kiraat--ilim/>]
- Birişik, A. (2011). "Tefsir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. [Erişim: 27.09.2025, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tefsir#1>]
- Cerrahoğlu, İ. (1971). *Tefsir usûlü*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Cerrahoğlu, İ. (2019). *Tefsir Tarihi*. Fecr Yayınları, Ankara.
- Çetin, H. (2023). *Muhammed Ali Es-Sâbûnî'nin Hadisçiliği Ve Şerh Metodu*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çetin, A. (2010). *Kur'an-ı Kerim'in indirildiği yedi harf ve kıraatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul.
- Çonkor, B. (2020). Mukaddimesi Bağlamında Şemseddin El-İsfahânî'nin (Ö. 749/1349) Tefsir Usûlü Konularına Yaklaşımı. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1(26).
- Demir, İ. (2000). *Muhammed Ali Es-Sâbûnî Ve Tefsir Metodu*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dini Cevaplar (2018). *Hadis Kitaplarının Orijinalleri ve En Eski Nüshaların Akıbeti | Mustafa İslamoğlu*. [Erişim: 17.11.2025, <https://www.youtube.com/watch?v=psY4-Q7xB0U>]
- Dini Cevaplar (2018). *Yahudi Ve Hristiyanlardan Da Cennete Gidenler Olabilir Mi? | Prof. Dr. Süleyman Ateş*. [Erişim: 01.10.2025, <https://www.youtube.com/watch?v=8yVkrNdeRds>]
- Ebû Zeyd, N. H. (1996). Tarihte ve günümüzde Kur'an te'vîli sorunsalı, (çev.) Ömer Özsoy. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 24-44.

- Ebüs-suûd, E. (2021). *Tefsiru Ebissuûd irşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. (Nşr.) Mehmet Taha Boyalık vd., İstanbul.
- Endelüsî, Y. H. (2015). *el-Bahrü'l-muhît*. (Nşr.) Mâhir Habbûş vd., Dımaşk.
- Erzurumlu, İ. H. (2015). *Kâmil İnsan*. (Haz.) H. Rahmi Yananlı & İlknur Kirenci. Büyüyenay Yayınları, İstanbul.
- FetvaNet (2024). *Kur'an'a Göre Hz. İsa Vefat Etmiş Durumda Mıdır? | Prof. Dr. Abdulaziz Bayındır*. [Erişim: 03.02.2025, <https://www.youtube.com/watch?v=bR2womGQ7g4>]
- Fikriyat (2021). Modern asrın önde gelen tefsir alimlerinden Muhammed Ali es-Sabuni kimdir?. [Erişim: 22.07.2025: <https://www.fikriyat.com/biyografi/2021/03/19/modern-asrin-onde-gelen-tefsir-alimlerinden-muhammed-ali-es-sabuni-kimdir>]
- Gazzâlî, H. M. (t.y.). *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*. Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.
- Gökçe, R. (2022). Muhammed 'Ali es-SÂBÛNÎ (30 Recep 1348-6 Şaban 1442/ 1 Ocak 1930-19 Mart 2021). *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 20(1).
- Haling, H. İ. (2023). *es-Sâbûnî Ba'de'l- Münâkaşa ve Ta'dîlât*. (Yüksek Lisans Tezi). Ürdün Üniversitesi, Lisansüstü Çalışmalar Fakültesi. Ürdün.
- Hancı, H. İ. (2023) , *eş-Şeyh Muhammed Alî es-Sâbûnî ve Cuhûduhû fi't-tefsiri ve 'Ulûmi'l-Kur'ân*. (Yüksek Lisans Tezi). Ürdün Üniversitesi, Lisansüstü Çalışmalar Fakültesi. Ürdün.
- İbn Kesîr, İ. O. (1999). *Tefsîru'l-Kur'ani'l-'azîm*. (Nşr.) Sâmi b. Muhammed Selâme. Dâru Tayyibe, Riyâd.
- İbn Mâce, Y. K. (2015). *es-Sunen*. (Nşr. Heyet), Dâru't-Te'sîl. Kahire.
- İbn Manzûr, M. M. (1992). *Lisânu'l-'arab*. Dâru's-Sadr, Beyrut.
- İsfahânî, R. (1984). *Muqaddimetü câmi'i't-tefâsîr*. (Nşr.) Ahmed Hasan Ferhât), Kuveyt.
- İsfahânî, R. (2010). *Müfredât Kur'an kavramları sözlüğü*, (Çev.) Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul.
- Kâsımî, M. C. (1952). *Tefsîru'l-Kâsımî mehâsinü't-te'vil*, (Thk.) M. Fuad Abdulbaki, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabîyye, Kahire.
- Kılınç, H. (2021). *Muhammed Ali Sâbûnî'nin Et-Tibyân Adlı Eserinin Kur'an İlimleri Açısından İncelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kur'an ve İslam (2019). *Allah, Kuran Yetmiyor Mu Diyor - Bazıları "Yetmiyor" Diyor | Mehmet Okuyan*. [Erişim: 26.10.2025, <https://www.youtube.com/watch?v=mAUhZxVEV-0>]
- Kurtubî, A. H. (2003). *el-Câmi' li-âhkâmi'l-Kur'an*. (Nşr.) Hişâm Semîr el-Buhârî, Riyad.
- Kuşeyrî, H. 'A. (2000). *Letâifu'l-işârât* (Nşr.) İbrâhîm el-Besyûnî. el-Hey'etu'l-Mısriyyi'l-Âmme.
- Mehmet Okuyan (2018). *"Yüzü suyu hürmeti" demek şirktir! - Prof.Dr. Mehmet Okuyan*. [Erişim: 25.06.2025, <https://www.youtube.com/watch?v=cpy03OHmgh0&t=366s>]
- Mâturîdî, M. M. (2005). *Te'vilâtü ehli's-sunne*. (Nşr.) Mecdî Bâsellûm. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Müslim, H. H. (t.y.). "Kader". *el-Câmi'u's-sahih*. Dâru İhyai'tTürasi'l-Arabî, Beyrut.

- Okuyan, M. (2015). *Kur'an'a göre kabir qzabı*, Düşün Yayıncılık. İstanbul.
- Özdemir, A.T. (2024). “*Muhammed Ali es-Sâbûnî ve tefsirciliği*”. Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul.
- Özdemir, M. (2002). “Kabir Azabı Tartışmasına Farklı Bir Bakış”, *İslamiyat*, 5/3, 155-168.
- Öztürk, M. (2008). “Kur'an-ı Kerim'e Göre Kabir Azabı Yok mu?”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1 (Haziran), 253-271.
- Özüçalışır, A. (2011). *Muhammed Ali Es-Sabuni'nin "Safvetü't Tefasir" Adlı Tefsirinde Beyan, Meani Ve Bedi' -Fatihâ Ve Bakara Süreleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Râzî, F. M. (2000). *Mefâtîhu 'l-ğayb (tefsîr-i kebîr)*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Sâbûnî, M. A. (t.y.) *Safvetu 't-Tefâsîr*. İstanbul, Derseâdet.
- Selvi, D. (2011). “Her ayetin bir zahiri bir bâtını vardır” hadisindeki zahir ve batın kavramları üzerine değerlendirmeler. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11(2), 8-9.
- Süyûtî, C. A. (1987). *el-İtkân fi 'ulumi'l-Kur'an*, (Takdîm ve Talik) Mustafa Dîb, Dâru İbn Kesîr, Beyrut.
- Taberî, C. M. (2003). *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Kur'ân*. (Nşr.) 'Abdullâh b. 'Abdilmuhsin et-Turkî. Dâru Hicr.
- Türkân, M. A. (1996). *Menâhilu 'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Dâru'l Küttabi'l-'Arabî, Beyrut.
- Yavuz, Y. Ş. (2012). “te'vîl ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, [Erişim: 06.09.2025: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevil#1>]
- Zeccâc, İ. İ. (1988). *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbuhu*. (Nşr.) 'Abdulcelîl 'Abduh Şelebî. 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut.
- Zemahşerî, H. M. (2009). *el-Keşşâf 'an haka'iki gavâmizi 't-tenzîl ve 'uyûni 'l-ekavîl fi vücûhi 't-te'vîl*. Dâr al-Mârefah, Beyrut.
- Zerkeşî, B. M. (1956-1958). *el-Burhan fi 'ulumi'l-Kur'ân*, Mısır.
- Zerkeşî, B. M. (1988). *el-Burhan fi 'ulumi'l-Kur'an*, Daru'l-Fikir, (Talik) Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut.